

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

leto 1986 **3** letnik 40

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW
СЛОБОДНОСТЬ И ПРАВА

UDK 949.712(05)
UDC

YU ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Ferdo Gestrin
dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih (tehnični urednik)
dr. Fran Zwitter

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 31. 7. 1986.

Izdajateljski svet: dr. Ferdo Gestrin, dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk, dr. Fran Zwitter

Prevodi: Lidija Berden (angleščina), Traudi Cebon (angleščina), Madita Setinc (nemščina), Janez Zor (ruščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 209

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 2150 din, za društvene člane 1500 din, za društvene člane-upokojence 1125 din, za društvene člane-študente 750 din (vse cene za letnik 40/1986)
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 1000 din

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Raziskovalna skupnost Slovenije
Kulturna skupnost Slovenije
Izobraževalna skupnost Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, september 1986

Naklada: 1650 izvodov

KAZALO – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

RAZPRAVE – STUDIES – СТАТЬИ

- Peter Štih, Regnum Carantanum 215—231
 Regnum Carantanum
 Regnum Carantanum 215—231
- Erna Umek, Plovba po Savi v 18. stoletju 233—268
 Navigation on the River Sava in the 18th Century
 Речной транспорт по реки Сава в 18-ом ст.
- Vasilij Melik – Peter Vodopivec, Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918 269—282
 Slovene Intellectuals and Austrian Colleges 1848–1918
 Словенская интеллигенция и австрийские высшие учебные заведения 1848–1918
- Srdan Knežević, Prva kinematografska prikazivanja u Ljubljani (1896–1900) 283—290
 First Cinematographic Presentations in Ljubljana (1896–1900)
 Первые спектакти кино в Любляне (1896–1900)
- Franc Rozman, Socialna demokracija na slovenskem Štajerskem in problem nacionalne razdelitve 291—297
 Social Democracy in the Slovene Styria and the Problem of National Division
 Социальная демократия в словенской Штирии и проблема национального разделения
- Irena Gantar Godina, Slovenski realisti in nacionalno (jugoslovansko), vprašanje 299—310
 Slovene Realists and the National (Yugoslav) Question
 Словенские реалисты и национальный (югославский) вопрос
- Andrej Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije 311—321
 German Minority Educational System in Slovenia in Pre-war Yugoslavia
 Школы немецкого меньшинства в Словении во время старой Югославии
- Vasilij Melik, Nemci in volitve v jugoslovanski Sloveniji med obeh vojnama 323—326
 Germans and Elections in the Yugoslav Slovenia between the World Wars
 Немцы и выборы в югославской Словении между двумя войнами

IN MEMORIAM – IN MEMORIAM – В ПАМЯТЬ

- Jaroslav Šidak (Bogo Grafenauer) 327—330
 Jaroslav Šidak
 Ярослав Шидак

INSTITUCIJE – INSTITUTIONS – УЧРЕЖДЕНИЯ

- Muzejska razstava »Slovenci v 16. stoletju« (Bogo Grafenauer) 331—333
 Exhibition "The Slovenes in the 16th Century"
 Музейная выставка "Словенцы в 16-ом столетии"
- Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem v Slovenskih časnikih in časopisih od leta 1917 do leta 1941 (Lilijana Trampuž) 333—334
 Bibliography of articles on the Workers' Movement in Slovenia, written in Slovene magazines and newspapers from 1917 to 1941
 Библиография статей о рабочем движении в Словении в словенских газетах и журналах с 1917-го по 1941-ый год

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJ – SOCIETIES' ACTIVITIES, CONGRESSES AND SYMPOSIA – ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, СЪЕЗДЫ И СИМПОЗИУМЫ

- XI. jugoslovanski simpozij o pouku zgodovine, Mavrovo, 28.–30. 8. 1985 (Dušan Nečak) 335—336
 11th Yugoslav Symposium on the Teaching of History
 XI. югославский симпозиум обучении истории
- Znanstveno zborovanje »Vojne krajine v jugoslovanskih deželah v novem veku do karlovskega mira 1699 leta«, Beograd, 24., 25. april 1986 (Ignacij Voje) 336—338
 Scientific meeting "Military regions on the territory of Yugoslavia from the end of the Middle Ages to the Peace of Karlovac 1699"
 Научное совещание "Военные крайны в югославских странах в Новых веках до карловацкого мира 1699 г."

XVIII. Mednarodni kulturnozgodovinski simpozij Modinci, Celje, 30. 6.–4. 7. 1986 (Vasilij Melik)	339
18th International Symposium on Culture and History, Modinci	
18-ый международный культурноисторический симпозиум Модинцы	

OCENE IN POROČILA – BOOK REVIEWS AND REPORTS – РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

Rajko Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve do nastopa verske svobode (Stane Granda)	341–342
Nada Klaić, Crtrice o Vukovaru u srednjem vijeku (Ignacij Voje)	342–345
Branislav M. Nedeljković, Liber Viridis (Ignacij Voje)	345–346
Ana Lavrič, Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579 (Darja Mihelič)	346–347
Slomškov simpozij v Rimu (Stane Granda)	348–349
Trinkov simpozij v Rimu (Eva Holz)	349–350
Arnold Suppan, Die österreichischen Volksgruppen (Bogo Grafenauer)	350–353
Borivoj Lah-Boris, Artilerija 9. korpusa (Andrej Vovko)	353–354
Velimir Vulikić, Zbozdravstvena služba v NOB na Slovenskem (Metka Gombač)	354–355
Anton Ikoč, Marjan Linasi, Koroško partizansko zdravstvo (Metka Gombač)	355–356
35 godina Istorijaskog instituta 1948–1983 (Vasilij Melik)	356–357
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7 »Bleiweisov zbornik« (Stane Granda)	357–358
Goriški letnik 11 (Andrej Vovko)	358–359
Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete 18 (Andrej Vovko)	359–360

IZVLEČKI – ABSTRACTS – ИЗВЛЕЧЕНИЯ

Izvečki iz razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 40, 1986, 3	V–VIII
---	--------

Peter Štih

REGNUM CARANTANUM

I

Pot od Karantanije do vojvodine Koroške — proces preobrazbe svobodne slovenske kneževine Karantanije v eno izmed teritorialnih vojvodin srednjeveške nemške države in njeno postopno vključevanje v okvire te države je Ernst Klebel¹ leta 1960 razčlenil v sedem etap/ozirooma obdobij, katere je z nekaterimi modifikacijami sprejel tudi Bogo Grafenauer.² Medtem ko je Klebel videl v četrti fazi tega razvoja poskus samostojnosti,³ je Grafenauer to »ključno obdobje« razvoja od kneževine Karantanije v vojvodino Koroško označil kot *osamosvojitve*⁴ — v pomenu, ki se nanaša na (plemensko) vojvodino — in, ki je sprva povezana s ponesrečenimi upori (Rätbod, Karlman; v cerkvenem pogledu Osvald), nato pa z uspehom pod Arnulfom (876—887). Temelj temu kvalitativnemu dvigu predstavlja obnovitev Vzhodne prefektore po Karlmanovem uporu (861—863). Ob tem se je središče in težišče nove velike upravne enote na jugovzhodu države preneslo v Karantanijo tako, da je bil mejni grof karantanski tudi vzhodni prefekt. Ob tem pomenu Karantanije v Vzhodni prefekturi se je nato karantansko ime razširilo na obrobne dežele tako, da so vse skupaj postale karantanske in termin Karantanija ni pomenil le Karantanije v ožjem smislu (Koroška in zgornje Pomurje), ampak je zajemal še tako imenovano grofijo ob Savi in obe Panoniji. Pomen te nove Karantanije pa se je v virih tistega časa nazven manifestiral z izrecno označbo regnum Carantanum — karantansko kraljestvo. Grafenauer je to svoje razumevanje razvoja slovenske zgodovine v 9. stoletju tesno naslonil na temelje, ki jih je v vrsti razprav postavil Ljudmil Hauptmann.⁵ Hauptmann je kot prvi med slovenskimi zgodovinarji povezal dvig Karantanije s karantanskim kraljestvom: »zakaj, regnum, kateremu, je pripadala (mišljena je Zgornja Panonija, op. P. Š.) po Fuldskih letopisih, se je zvalo uradno regnum Carantanum«. Vse skupaj je povezal v celoto, po kateri je Arnulfu iz homatij v državi in bržkone tudi iz svežega spomina na narodno vojvodino Karantancev vzklika skoraj neodvisna knežja oblast v kraljestvu Karantaniji, ki je bilo eno izmed treh kraljestev, ki so se 876 stikala v srednjem Podonavju (Velikomoravska država, Bavarska in Karantanija).⁶ Vsaj v eni točki se je Hauptmann lahko naslonil na predhodne raziskave. Stajerski zgodovinar Hans Pirchegger je namreč že leta 1912 povezal sporočilo analov iz Fulde za leto 884, ki imenujejo Arnulfovo ozemlje regnum⁷ z listinsko izpričanim terminom regnum Carantanum.⁸ Še bolj pomembna pa je bila za Hauptmanna Pircheggerjeva ugotovitev na podlagi Arnulfove listine iz leta 895, da je tudi ozemlje grofije ob Savi spadalo v obseg Karantanije.⁹ Rezultat teh ugotovitev je bil bleščeč: drugo ime za Vzhodno prefekturo je bilo Karantanija.

¹ E. Klebel, Der Einbau Karantiens in das ostfränkische und deutsche Reich, Carinthia I 150, 1960, str. 663—692.

² B. Grafenauer, Karantanski temelji Koroške vojvodine, Zgodovinski časopis 31, 1977, str. 144.

³ E. Klebel, Der Einbau Karantiens ..., str. 681.

⁴ B. Grafenauer, Karantanski temelji ..., str. 146.

⁵ L. Hauptmann, Politische Umwälzungen unter den Slowenen vom Ende des sechsten Jahrhunderts bis zur Mitte des neunten, Mitteilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung (MIÖG) 36, 1915, str. 229—287; isti, Postanek in razvoj frankovskih mark ob srednji Donavi, Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino II, 1920, str. 210—250; isti, Mejna grofija Spodnjepanonska, Razprave znanstvenega društva za humanistične vede I, 1923, str. 311—357; isti, Uloga Velikomoravske države u slavensko-nemackoj borbi za Podunavlje, Rad JAZU 243, 1932, str. 197—248.

⁶ L. Hauptmann, Postanek in razvoj frankovskih mark ..., str. 247—250.

⁷ Annales Fuldenses ad a. 884, Monumenta Germaniae Historica (MGH), Scriptores I, str. 401; F. Kos, Gradiivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II, Ljubljana 1906, št. 268.

⁸ H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien in der Karolingerzeit, MIÖG 33, 1912, str. 299—300.

⁹ H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien ..., str. 297.

Hauptmannovo delo pomeni hkrati prelom in temelj na katerem potekajo vse nadaljnje raziskave starejše slovenske zgodovine. Njegova dela so odprla vrsto vprašanj, katerih si npr. Franc Kos ni mogel niti zastaviti ali pa jim ni posvečal ustrezne pozornosti. Slednje velja tudi za predmet našega zanimanja. V njegovi prvi obsežni samostojni publikaciji iz leta 1885 služijo F. Kosu listine, ki govorijo o »koroškem kraljestvu«, kot dokaz za samostojnost koroških vojvod v drugi polovici 9. stoletja, ki je bila tako velika, »da so vladali v svoji vojvodini, kakor kaki kralji. Dokaz temu so listine, ki govorijo o koroškem kraljestvu, ne pa o koroški vojvodini«.¹⁰ Zanimivo je predvsem troje. Prvič to, da je F. Kos, kot je razvidno iz njegovega teksta, omejil regnum Carantanum samo na Koroško in mu Panonija pomeni posebno deželo. Drugič: obstoj vojvodine Koroške v drugi polovici 9. stoletja mu je sam po sebi razumljiv in ne zahteva nikakršnega posebnega dokazovanja. In tretjič: Tako F. Kosu kot pozneje Hauptmannu in ostalim, ki so gradili iz Hauptmannovih temeljev, služijo listine, ki omenjajo regnum Carantanum kot dokaz večje samostojnosti. Toda kako preprosto in pravzaprav naivno je to dokazoval F. Kos in kako bolj logično in prepričljivo Hauptmann. Zanimivo je, da F. Kos v poznejših objavah termina regnum Carantanum ni interpretiral. Tako je v razpravi iz leta 1899, v kateri je obravnaval Arnulfovo dobo,¹¹ uporabljal za karantansko kraljestvo po enkrat izraza Koroška oziroma Karantanija, enkrat pa gre — čeprav listino navaja — molče mimo. Nič drugega ni z njegovim stališčem v Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku. V zgodovinskem pregledu k drugi knjigi uporablja Kos za karantansko kraljestvo neoprijemljiv izraz karantanska tla.¹² V samih registih nato latinski termin regnum Carantanum besedno pravilno prevaja kot karantansko kraljestvo,¹³ a ga nato — kljub njegovi siceršnji navadi — v opombah pod črto ne pojasnjuje. V dveh registih za listino, kjer je namesto latinskega izpričan nemški izraz Charentariche, pa zopet v prevodu nepravilno (in samo) zapiše Karantanija.¹⁴

Tako je bilo pred Hauptmannom. Med obema vojnoma pa je Avgust Jaksch v svoji Zgodovini Koroške do 1335 označbo, ki je opredeljevala Karantanijo kot kraljestvo, že povezoval s *spominom* na vojvodino.¹⁵ To pa je pravzaprav isto, na kar je opozoril že Hauptmann, da je Arnulfova Karantanija zrastle tudi iz tradicije in spomina na narodno vojvodino Karantancev. Zato toliko bolj preseneča Jakschova trditev na drugem mestu, a v isti knjigi, ki prihaja v ostro nasprotje z njegovim lastnim mnenjem o temeljnih nastankih »karantanskega kraljestva« in ki zanika kakršnokoli osvoboditev Karantancev izpod Obrov v 7. stoletju in povezavo Karantanije s Samovo državo ter naglašeno poudarja, da se v Karantaniji ni ohranil noben spomin na Sama.¹⁶ Ko pa je prav osvoboditev izpod Avarov in povezava s Samovo državo tisti temelj, na katerem se je lahko razvila svobodna Karantanija in na katero edino se lahko nanaša spomin, o katerem govori Jaksch.

Pomena termina regnum Carantanum kot enega zunanjih izrazov neke pomembne tvorbe v Karantaniji se je zavedal tudi Paul Puntschart. Ob vprašanju nemškega plemenskega prava najstarejših koroških vojvod je prišel do zaključka, da koroška vojvodina ni nastala šele leta 976, ampak spada njen začetek še v frankovsko dobo. Kot kažete na staro Karantanijo aplicirana tehnična izraza »provincia« in »regnum, rîche« na pravno organizirano oblastno in upravno področje, tako se imenuje med 880—886 kasnejši nemški kralj Arnulf listinsko izrecno »dux« in njegova Karantanija v takratnih zgodovinopisnih delih »ducatu«.¹⁷ To svojo tezo o vojvodini

¹⁰ F. Kos, Spomenica tisočletnice Metodove smrti, Ljubljana 1885, str. 113.

¹¹ F. Kos, Cesar Arnulf kot vladar v slovenskih pokrajinah, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko IX, 1899, str. 163—182; ponatis pod naslovom Cesar Arnulf kot vladar po slovenskih deželah v F. Kos, Izbrano delo, Ljubljana 1982, str. 228, 231, 237.

¹² F. Kos, Gradivo II, str. XVIII.

¹³ F. Kos, Gradivo II, št. 286, 300.

¹⁴ F. Kos, Gradivo II, št. 319, 320.

¹⁵ A. Jaksch, Geschichte Kärntens bis 1335, Klagenfurt 1928, str. 106.

¹⁶ A. Jaksch, o. c., str. 51.

¹⁷ P. Puntschart, Zur Frage des deutschen Stammesrechtes der ältesten Herzoge von Kärnten, Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 24/25, 1936, str. 41.

Koroški kot tvorbi frankovske dobe je Puntschart v temelju postavil že leta 1899 v svojem, še danes pomembnem delu o ustoličevanju.¹⁸

Na istem mestu kot Puntschart se je vprašanja, ki nas zanima, mimogrede dotaknil tudi Wilfried Krallert: Dejstvo, da se je v virih še pozno v 10. stoletje kljub upravni razdelitvi na marke in grofije ohranila oznaka karantansko kraljestvo, si razlaga s tem, da pomeni regnum Carantanum le splošno označbo v geografskem smislu, ki je pokrivala v upravnem smislu na marke in grofije razdeljeno deželó. Hkrati povezuje — očitno mu pomenita eno in isto — termina regio Carantana in regnum Carantanum in oboje prevaja z »Reich der Kärntner« v pomenu prostorske označbe (Gebietsbezeichnung).¹⁹ Vendar bi Krallertov model lahko funkcioniral le od zadnje četrtine 10. stoletja dalje, kajti šele tedaj se je začela Koroška deliti na grofije. Izraz regnum Carantanum pa se v virih pojavi že stoletje prej, v Arnulfovi dobi, ko je bila upravna razdelitev drugačna (marke, bistveno večje od grofij, združene v prefekturo).

Ko je pisal o koncu frankovskega gospostva v Panoniji in Karantaniji, je Milko Kos v prvi izdaji svoje Zgodovine Slovencev iz leta 1933 sprejel Hauptmannove teze o dvigu Karantanije v Arnulfovi dobi in o pomenu izraza regnum Carantanum v tej zvezi. »Pomen in obseg Karlmanove razširjene Karantanije ji je celó pripomogel do naslova, »kraljevina« (regnum), ki ni manjkal niti v uradnem slogu. . . Močna osebnost . . . Arnulfa je pripomogla razširjeni Karantaniji do položaja skoraj avtonomne kneževine v okviru Vzhodnofrankovske države. . . Arnulf si je . . . znal pridobiti v Karantaniji položaj, ki je bil skoraj podoben onemu samostojnih knezov.«²⁰ Ob površnem branju bi se nam zdelo, da M. Kos tega dela svojega razpravljanja v drugi izdaji Zgodovine Slovencev iz leta 1955 ni spremenil. V resnici ni zamenjal več kot dve besedi, ki pa bistveno spreminjata vsebino: »Arnulf si je . . . znal pridobiti v Karantaniji položaj, ki je bil skoraj podoben položaju samostojnih knezov; Karantanija . . . ima značaj skoraj samostojne plemenske vojvodine v okviru Vzhodnofrankovske države.«²¹ Namesto o avtonomni kneževini govori Kos sedaj o *skoraj samostojni plemenski vojvodini*. S tem je še povečal pomen in vlogo tako Arnulfa kot Karantanije v slovenski zgodovini 9. stoletja. Kajti z vzpostavitev plemenske vojvodine je tudi Arnulf postavljen v vlogo vojvode Karantancev, Karantanija pa je iz avtonomne kneževine dvignjena na nivo plemenske vojvodine, katere status je bil v nastajajoči nemški državi dovolj samostojen, in de facto izenačena z Bavarsko, Saško, Švabsko, Lotaringijo in Frankovsko, plemenskimi vojvodinami nemške države.²² M. Kos namreč pravi: »Zgodovinski razvoj slovenske zemlje je v zadnji četrtini 9. stoletja to pojmovno razširitev Karantanije pospešil. Ne sicer v pomenu neke slovenske politično — državne edinice, marveč v smislu plemenske vojvodine, v kakršne je takrat Vzhodnofrankovska država čimdalje razpadala.«²³ To njegovo (novo) razumevanje rezultata zgodovinskega razvoja je torej Hauptmannove teze še preseгло.

Zdi se, da je mogoče Milko Kos potrditev svoje odločitve za spremembo kneževine v plemensko vojvodino našel pri Bogu Grafenauerju, čeprav je sam Kos že leta 1933 namigoval v tej smeri.²⁴ Grafenauer je bil verjetno prvi, ki je v regnum Carantanum videl drugi izraz za plemensko vojvodino Karantanijo, saj v Ustoličevanju koroških vojvod in državi karantanskih Slovencev, v tekstu iz leta 1952, govori o »stvarnem preraščanju Karantanije v plemensko vojvodino (regnum) pod karolin-

¹⁸ P. Puntschart, Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten, Leipzig 1899, str. 286–300.

¹⁹ W. Krallert, Kärnten und der Südosten im Mittelalter (Aufgaben deutscher Südostforschungen), Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topograph. 24/25, 1936, str. 87.

²⁰ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933, str. 81 sl.

²¹ M. Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja, Ljubljana 1955, str. 121 sl.

²² Glede plemenskih vojvodin primerjaj: G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte, Bd. 5., Berlin 1893, str. 141 sl.; R. Schröder, Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte, Leipzig 1907, str. 401 sl.; H. Planitz, K. A. Eckhard, Deutsche Rechtsgeschichte, Graz–Köln, 1961, str. 157 sl.; S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije, Ljubljana 1961, str. 107; Handbuch der bayerischen Geschichte (Hgg. Max Spindler), München 1967, str. 270 sl.

²³ M. Kos, Zgodovina Slovencev . . . , 1955, str. 121; isti, Zgodovina Slovencev . . . , 1933, str. 81.

²⁴ M. Kos, Zgodovina Slovencev . . . , 1933, str. 81.

škimi vladarji.²⁵ Grafenauer je obravnaval vprašanje karantanskega razvoja od Karantanije do vojvodine Koroške in Arnulfovo dobo v mnogih delih.²⁶ Izhodišče njegovega razumevanja razvoja in pomena Karantanije v drugi polovici 9. stoletja so mu — kot je vedno poudarjal²⁷ — predstavljale Hauptmannove razprave, na katere smo zgoraj opozorili. Zelo jedrnato se je Grafenauer o našem problemu izrekel v kritiki Antoljakove razprave o Hrvatih v Karantaniji, kjer med drugim pravi: »Najgore je to, što Antoljakova argumentacija posvjedočuje ..., da on ne zna, da termin regnum Carantanum znači vojvodinu (podčrtal B. G.) Karantaniju, koja je u IX. st. obuhvatala i »marku na Savi« i Donju i Gornju Panoniju ...»²⁸. Na tem mestu nima smisla posebej analizirati vsako Grafenauerjevo razpravo, v kateri se dotika vprašanja karantanskega kraljestva. Še zlasti zato ne, ker svojega mnenja ni spreminjal in je ostalo isto od Ustoličevanja koroških vojvod in države karantanskih Slovencev iz leta 1952 pa do zadnjega teksta v Zgodovini Slovencev iz leta 1979. Mogoče govori o teh vprašanjih najbolj ilustrativno in kompleksno njegov tekst v Zgodovini slovenskega naroda iz leta 1965, ki ga podrobno dokumentira in utemeljuje njegova razprava iz leta 1976,²⁹ hkrati pa predstavlja in je izraz — to lahko trdimo — uveljavljenega mnenja v slovenski historiografiji. »V dobi Arnulfove vlade je do kraja dozorelo združevanje slovenskih pokrajin v plemensko vojvodino Karantanijo. Karantanskemu vojvodu je bila podrejena krajina ob Savi; v Karantanijo je spadal kot omenjajo viri, tudi okoliš okrog Blatenskega kostela. Pa tudi Zgornja Panonija je spadala v Arnulfovo »kraljestvo«, ki so ga listine že uradno imenoval »kraljestvo Karantanija« (regnum Carantanum, Carantarie). To ni bil le dvig po imenu, marveč tudi po samostojnosti v razmerju do državnega okvirja. Arnulf je že tedaj vodil v mnogočem samostojno politiko, sam razpolagal s kraljevskimi posestvi, sam določal upravitelje pokrajin, se na svojo roko vojskoval tudi z velikomoravsko državo in se pogajal s Svetopolkom. ... Ta razvoj Karantanije poteka skladno z razvojem nemških plemenskih vojvodin v istem času. Tudi tu so v ozadju domače družbene sile»³⁰.

Na istih³¹ pozicijah slovenske historiografije — tako leta 1961³¹ kot 1968³² — stoji tudi Sergij Vilfan. Ko obravnava razvojne etape zgodnje fevdalne države, postavlja kot tretjo stopnjo tega razvoja osrednji državi podrejene monarhije za ozemlja plemen pod vladno člana karolinške dinastije. Bavarska, Karantanija in obe Panoniji tvorita eno kraljestvo. V njem pa se Karantanija posebej organizira kot samostojna monarhija stranske linije frankovske vladarske hiše. V takih monarhijah se po Vilfanu oživlja plemenski značaj, ne v družbenem smislu, ampak v tem, da se pokrajinske enote prilagajajo mejam plemen. Karantansko kraljestvo pomeni Vilfanu le eno (poleg Sclavinia — Slovenija; partes Sclaviniae; Sclavinie regiones — slovenski kraji) od označb za monarhijo s slovenskim prebivalstvom. Vse tri označbe naj bi kazale, da so »zlasti Karantanijo« pojmovali kot slovensko plemensko enoto v okviru frankovske monarhije. V tem smislu je tudi Arnulf »monarh slovenske plemenske državne enote»³³. V razliko od ostalih uporablja Vilfan termin *skoraj samostojna mo-*

²⁵ B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, str. 553, 251 sl.

²⁶ B. Grafenauer, Ustoličevanje ..., str. 251 sl.; isti, Slovansko-nemška borba za srednje Podonavje v 9. stoletju, Razprave SAZU V, 1966 (Hauptmannov zbornik), str. 41; isti, Zgodovina slovenskega naroda II, Ljubljana 1965, str. 108; Pomen Karantanije v oblikovanju zgodnesrednjeveške skupnosti alpskih in panonskih Slovanov in v njihovem kulturnem življenju 9. in 10. stol., Koroški kulturni dnevi I (zbornik predavanj), Maribor 1973, str. 7 sl.; isti, Karantanski temelji ..., str. 146 sl.; isti, Oblikovanje Karantanske vojvodine v Arnulfovi dobi, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 150; isti, Poglavitne poteze slovenskega zgodovinskega razvoja in položaja. I. Karantanija in njena dvakratna vloga v oblikovanju slovenske narodne zavesti, Kronika XVI/1968, str. 131 sl.

²⁷ B. Grafenauer, Slovansko-nemška borba ..., str. 39 sl.; isti, Pomen Karantanije v oblikovanju ..., str. 5 sl.; isti, Karantanski temelji ..., str. 137 sl.

²⁸ B. Grafenauer, ocena: Stj. Antoljak, Hrvati u Karantaniji, Historijski zbornik XI—XII, 1958—1959, str. 314.

²⁹ B. Grafenauer, Karantanski temelji ..., str. 133—154.

³⁰ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 108.

³¹ S. Vilfan, Pravna zgodovina ..., str. 103 sl.

³² S. Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941, Graz 1968, str. 73 sl.

³³ S. Vilfan, Pravna zgodovina ..., str. 104.

narhija stranske linije frankovske vladarske hiše in ne kraljestvo ali plemenska vojvodina, v katero naj bi se organizirala Karantanija, kamor šteje tudi Panonijo. Verjetno ne bo daleč od resnice trditve, da je Vilfan s tem, da je dvig Karantanije za časa Arnulfa zvezal s skoraj samostojno monarhijo, mnenje o pomenu Karantanije v Vzhodnofrankovski državi v zadnji četrtini 9. stoletja še povečal in zaostрил; kar se nenazadnje kaže tudi v Vilfanovi označbi Arnulfa za »monarha slovenske plemenske državne enote«.

Preden preidemo na pregled tuje historične literature, ki se je po drugi svetovni vojni tako ali drugače ukvarjala z vprašanjem karantanskega kraljestva, je treba opozoriti na osamljeno in nikoli prodrlo mnenje Stjepana Antoljaka,³⁴ ki je na podlagi povsem napačne lokalizacije enačil pagus Chrouuati z pagus Karintriche tako, da se »Hrvatski komitat... zove i karantanski komitat i oba imaju zajednički opseg«.³⁵ To njegovo stališče je po pravici doživelo kritiko in bilo zavrnjeno.³⁶

Ko je razpravljal o postanku koroške vojvodine, je Hermann Braumüller svoje delo tesno navezal na izhodišča in dejstva, ki jih je o pomenu Arnulfove dobe pred njim ugotovil P. Puntschart³⁷ in ki smo jih že omenili. Braumüller je celotno razpravljanje povzel v skromni ugotovitvi, da leto 976 ni ustvarilo na Koroškem nobene nove vojvodine,³⁸ kar pomeni, da je treba njen začetek pomakniti v frankovsko dobo. Prav tako je dve leti pozneje v svoji zgodovini Koroške o Arnulfu za čas, preden je leta 887 postal nemški kralj, imel povedati le, da mu je Karlman prepustil v upravo Karantanijo³⁹ — celo brez omembe Panonije v tej zvezi. Nasprotno pa je Klebel videl v Braumüllerjevi Zgodovini stvari, ki jih tam ni. Tako je kot komentar ob omembi združitve Karantanije in Panonije pod Arnulfom zapisal, da je »v Braumüllerjevi Zgodovini Koroške to dejstvo močno in s pravico podčrtano kot resnični začetek koroške vojvodine«.⁴⁰

Istega leta kot Kleblova razprava je izšla tudi obsežna študija, posvečena Arnulfu, izpod peresa Heinricha Appelta. V njej je avtor ob analizi izraza *richi* (Reich) povsem na novo tolmačil izraz *regnum Carantanum*. Opozoril je, da z označbo *regnum Carantanum* ni mišljen dvig Arnulfove Karantanije v državo (Staatwesen) ali kraljestvo (Königreich), ampak da ima izraz *richi* (v Karantarichi) prvotno širši pomen in ne označuje samo *regnum* ali *imperium*, ampak lahko pomeni »Machtbereich« oziroma »Herrschaftsgebiet«, in zaključuje, da *regnum Carantanum* v Arnulfovih listinah ne pomeni zato nič drugega kot »deželo Karantancev«: *das Land der Karantanen*.⁴¹

To Appeltovo tezo je brez pridržkov sprejel Gotbert Moro, jo hkrati zaostрил in še bolj oddaljil od stališč, ki jih na podlagi Hauptmannovih analiz zagovarja slovensko zgodovinopisje. Moro sicer priznava, da gre v času Arnulfa za očiten premik v samostojnosti karantansko-panonskega prostora; ne pridružuje pa se mnenju, ki ga poleg slovenskih zgodovinarjev zastopata npr. tudi Puntschart in Braumüller, da predstavlja prav ta doba začetek vojvodine Koroške, češ da oznaki *dux* za Arnulfa in *regnum Carantanum* oziroma Charentariche za ta prostor tega ne dokazujeta. Kajti sklicujoč se na Klebla⁴² opozarja, da je bil izraz *dux* uporabljan tudi za »mar-

³⁴ S. Antoljak, Hrvati u Karantaniji (Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekósavske krajeve u 7. stoljeću), Godišen zbornik na Filozofski fakultet na Univerzitetu vo Skopje. Istorisko-filološki odel. Knjiga 9, 1956, str. 27 sl.

³⁵ S. Antoljak, Hrvati u Karantaniji, str. 36, točka XIII.

³⁶ B. Grafenauer, Historijski zbornik XI—XII, 1958—1959, str. 314.

³⁷ P. Puntschart, Zur Frage des deutschen Stammesrechtes..., str. 33—47.

³⁸ H. Braumüller, Wann wurde Kärnten Herzogtum?, Carinthia I, 134—135, 1947, str. 67.

³⁹ H. Braumüller, Geschichte von Kärnten, Klagenfurt 1949, str. 59 sl.; glej oceno B. Grafenauerja v ZC 5, 1951, str. 304—309.

⁴⁰ E. Klebel, Der Einbau Karantanien's..., str. 676. V opombi se Klebel sklicuje na str. 59 Braumüllerjeve Zgodovine, vendar tam ni nobene podlage za ta Kleblav citat in ga moramo bolj razumeti kot njegovo osebno mnenje.

⁴¹ H. Appelt, Arnulf von Kärnten und das Karolingerreich, Kärnten in europäischer Schau, Kärntner Hochschulwochen — berichte, Heft 6, 1960, str. 37.

⁴² E. Klebel, Herzogtümer und Marken bis 900, Wege der Forschung Bd. 1, Die Entstehung des deutschen Reiches (Deutschland um 900), Darmstadt 1971, str. 46 sl.

chio« ali »comes« in da regnum Carantanum pomeni po Appeltu le deželo. Vse to je Mora pripeljalo do zaključka, da je Karantanija tudi pod Arnulfom imela samo položaj *marke*⁴³ in nič več. V nekem poznejšem poljudnem tekstu pa je o Arnulfu zapisal, da je imel v Karantaniji in Spodnji Panoniji temelj moči in da sta ti dve pokrajini bili skoraj »ein autonomes Teilreich«, ki se je v listinah imenoval regnum Carantanum (Karentariche).⁴⁴ Torej bistveno drugačno mnenje.

Opozoriti je treba, da je na prvo Morovo stališče reagiral Bogo Grafenauer in prišel do ugotovitve, da med Hauptmannovo in Morovo tezo odločuje le eno ključno vprašanje. To je vsebina pojmov »Carantania« in »Carantani« v 9. stoletju. Ob njuni analizi je ugotovil, da sta se ta dva pojma razširila iz prvotne Karantanije še na Spodnjo in Zgornjo Panonijo in grofijo ob Savi in da je »Appeltova ugotovitev, da pomeni regnum Carantanum »das Land der Karantanen« seveda pravilna. Očitno pa je ta dežela mnogo *prevelika* (podčrtal P. Š.), da bi jo mogli šteti za navadno marko Karantanijo».⁴⁵

V okvirih koroškega oziroma avstrijskega zgodovinopisja, ki v nasprotju s slovenskim v Arnulfovi dobi ne vidi nekega izjemnega in ključnega dogodka, je ostal — kljub določenim odmikom glede nekaterih drugih vprašanj karantanske zgodovine — tudi Heinz Dopsch. Karantanskemu kraljestvu pod Arnulfom je priznal »eine gewisse Eigenständigkeit«.⁴⁶ Leto kasneje je napisal, da je bil poseben položaj (Sonderstellung) Karantanije pod Karlmanom in nato Arnulfom močno poudarjen; Koroška (sic!) pa je bila za časa Arnulfa v listinah označena kot Charantariehe oziroma regnum Carantanum. Kakšno majhno širino in pomembnost je Dopsch pripisoval temu posebnemu položaju Karantanije, pa jasno kaže njegov nadaljnji tekst: Karantanija je bila leta 772 državnopravno priključena (kot poseben sestavni del, ne pa inkorporirana; op. P. Š.) k Bavarski; ta pripadnost pa je bila — kljub določenemu posebnemu položaju pod gospostvom Arnulfa — prvič odpravljena šele leta 976.⁴⁷ Leta 1976, ko so na Koroškem praznovali »1000-letnico Koroške«, se je k vprašanju regnum Carantanum po dolgem času spet vrnil Heinrich Appelt in ob že znanih sklicevanju, da so bili naslovi dux, praefectus, marchio in comes v poznokarolinški dobi uporabljani brez jasnega razlikovanja ter da starovisokonemški izraz riche v danem primeru pomeni — podobno kot Ostarrichi poznega 10. stoletja — toliko kot *regio*, torej Land der Karantanen, zaključuje, da o vojvodini Koroški kot »instituciji v smislu vzhodnofrankovsko-nemške državne ureditve« ne moremo govoriti.⁴⁸ Podobnega mišljenja je bil tudi Wilhelm Neumann, ki je ob polemiki z Grafenauerjem zapisal, da je Grafenauerjev prevod »in regno Carentino« v »karantarisches Königreich« »»wörtliche«, aber, verfassungsrechtlich unzutreffende Uebersetzung« in da izraz regnum sicer kaže na pravno organizirano upravno področje, v nobenem primeru pa ne pomeni kraljestva.⁵⁰ česar, resnici na ljubo, Grafenauer ni nikoli trdil, saj izraza regnum Carantanum nikoli ni razumel ali razlagal dobesedno.⁵¹

Ob zaključku tega pregleda literature in poteka diskusije je možen samo sklep, da zgodovinopisje — v prvi vrsti zaradi skopih virov, ki bodo predstavljeni in analizirani — ni našlo skupnega jezika in ni prišlo do enakih zaključkov. Zato je problematika še odprta in to je temeljni razlog za nastanek tega teksta. Nenazadnje to stanje v historiografiji lepo odseva v zadnji obsežni sintezi srednjeveške koroške

⁴³ G. Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens im fränkischen und deutschen Reich, Südost — forschungen 22, 1963, str. 91 sl.

⁴⁴ G. Moro, Arnulf von Kärnten, römischer Kaiser, Das ist Kärnten, Klagenfurt 1970, str. 23.

⁴⁵ B. Grafenauer, Pomen Karantanije v oblikovanju ..., str. 9 sl.

⁴⁶ H. Dopsch, Gewalttote und Pfalzgraf in Kärnten, Carinthia I, 165, 1975, str. 127.

⁴⁷ H. Dopsch, Adel und Kirche als gestaltende Kräfte in der frühen Geschichte des Südostalpenraumes, Carinthia I, 166, 1966, str. 24, 26.

⁴⁸ O diskutabilnosti tega praznovanja zlasti B. Grafenauer, Karantanski temelji ..., str. 133—154; isti, Ista zgodovinska mitologija, Delo 5. VI, 1976.

⁴⁹ H. Appelt, Das Herzogtum Kärnten und die territoriale Staatsbildung im Südosten, Carinthia I, 166, 1976, str. 8.

⁵⁰ W. Neumann, Tausend Jahre Kärnten — kein Anlaß zur Diskussion!, Carinthia I, 166, 1976, str. 76.

⁵¹ Primerjaj: B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 108; isti, Karantanski temelji ..., str. 146 sl.; isti, Pomen Karantanije v oblikovanju ..., str. 7 sl.; isti, Poglavitne poteze ..., str. 131 sl.

zgodovine; kjer se avtorica Claudia Fräss-Ehrfeld ni mogla odločiti, ali pomeni regnum Carantanum »deželo Karantancev« (Appelt) ali »skoraj avtonomno kneževino v Vzhodnofrankovski državi« (M. Kos).⁵²

II

Izraz regnum Carantanum oziroma Charentariche se pojavi proti koncu 9. stoletja — v razponu desetih let od 888 do 898 v treh Arnulfovih listinah — darovnicah. Je torej listinski izraz, in kot tak spada med primarne virov oziroma preostanke. Razumeti ga torej moramo kot avtentičen izraz dobe, v kateri je nastal in na katero se nanaša.

19. marca 888 je Arnulf v Mosapurchu⁵³ podaril Sigipoldu, kleriku salzburškega nadškofa Teotmarja, hubo v karantanskem kraljestvu v Labotski dolini, ki jo je prej imel kot fevd, v popolno last (... quia nos (Arnolfus) cuidam Theotmari venerabilis archiepiscopi nostri clerico Sigipold vocato unam hobam in regno Carantano in valle Lauenta a flumine eiusdem nominis ibi manantis sic nominata, quiam ipse prius in beneficium tenuit, in proprietatem concessimus ...) ⁵⁴

Drugič se izraz regnum Carantanum pojavi v poškodovani listini, ki jo moremo prav zaradi tega le približno datirati v čas 891—893 in v kateri je Arnulf podaril Reginhardu (vazalu salzburškega nadškofa Teotmarja?) na prošnjo škofa Asperta in grofa Engilšalka v last dve hubi v Rupertovi grofiji v karantanskem kraljestvu v kraju Železno (... qua(liter) nos (Arnolfus) Reginhard(o) (...) in co(m)itatu Ruodperti in regno Ca(r)antano iuxta) flumen Gurca in loco Selezna dicto in utraque parte illius fluminis duas hobas plenas rogatu Asperti episcopi et Engilscalchi comitis fidelium nostrorum iure perenni in proprium donavimus ...) ⁵⁵ Tretjič imamo regnum Carantanum zapisan v nemški obliki Charentariche v eni zadnjih Arnulfovih listin: 31. avgusta 898 je Arnulf v Ranshofnu podaril na prošnjo grofov Iringa in Isangrima plemenitemu Svetopolku, vazalu svojega sorodnika in mejnega grofa Liutpolda, v karantanskem kraljestvu v Liutpoldovi grofiji v last dvor, ki se imenuje Krka, in to, kar je dobil v fevd od njega (Arnulfa) ali pa od mejnega grofa Liutpolda v Krški dolini in v Selčah v isti grofiji (... qualiter nos (Arnolfus) rogatu Iringi et Isangrimi dilectorum comitum nostrorum cuidam viro progenie bonae nobilitatis exorto Zuentibolch videlicet nominato, Liutbaldi carissimi propinqui ac illustris nostri marchionis vassallo, quasdam res iuris nostri, hoc est in Charentariche in comitatu ipsius consanguinei nostri curtem, quae dicitur Gurca, ... et quicquid isdem praeterea nostra donatione et sepe dicti marchionis nostri concessione in Gurcatale et in alio loco, qui dicitur Zulszah, in eodem inquam comitatu posito in beneficium habere visus est, ... in proprium concedentes donavimus. ⁵⁶ Le štiri dni zatem — 4. septembra 898 naj bi Arnulf v istem kraju izdal istemu Svetopolku še eno listino, s katero mu daruje določeno posest »in Charintariche«, vendar gre za falsifikat iz druge polovice 12. stoletja, narejen na osnovi listine z dne 31. 8. 898 in zato ne pride v poštev za obravnavo. ⁵⁷ Zato pa nam dejstvo, da ima prepis tega falsifikata v krški kopijalni knjigi iz druge polovice 12. stoletja namesto Charentariche — Carinthia, ⁵⁸ povsem jasno kaže, da je prepisovalcu v njegovem času Charentariche očitno pomenil isto kot Carinthia.

⁵² C. Fräss — Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, Bd. 1, Das Mittelalter, Klagenfurt 1984, str. 81 sl.

⁵³ Od Pircheggerja dalje (1912) po mnenju velikega dela historiografije je to Blatenski kostel ob Blatnem jezeru. Nekateri pa mislijo na Možberk na Koroškem.

⁵⁴ Najboljša izdaja Arnulfovih listin je Kehrova v MGH, *Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*, Tomus III, Arnolffi diplomata (ed. P. Kehr); Berolini 1955, št. 20; A. Jaksch, *Monumenta historica ducatus Carinthiae* III, Klagenfurt 1904, št. 55; F. Kos, *Gradivo* II, št. 286.

⁵⁵ P. Kehr, Arnolffi diplomata, št. 109; A. Jaksch, MDC III, št. 64; F. Kos, *Gradivo* II, št. 300. Jaksch in Kos imata v svojih izdajah te Arnulfove listine v tekstu za Reginhardo »vasso Theotmari venerabilis archiepiscopi« po prepisu iz Salzburga iz 13. stoletja. Toda Kehr ugotavlja, da je v originalni listini med »Reginhardo« in »in comitatu« prostora le za približno 12 črk.

⁵⁶ P. Kehr, Arnolffi diplomata, št. 162; A. Jaksch, MDC I, št. 4; F. Kos, *Gradivo* II, št. 319.

⁵⁷ P. Kehr, Arnolffi diplomata, št. 193; A. Jaksch, MDC I, št. 5; F. Kos, *Gradivo* II, št. 320.

⁵⁸ P. Kehr, Arnolffi diplomata, št. 193, str. 299.

Dosedanja diskusija v historiografiji okrog pomena izraza regnum Carantanum, kot smo videli, ni pripeljala do jasnega rezultata. V dveh različnih odgovorih (kot ju je poenostavljeno izpostavila Claudia Fräss — Ehrfeld) na vprašanje, kaj pomeni ta izraz — ali deželo Karantancev ali skoraj avtonomno kneževino v Vzhodnofrankovski državi, lahko začutimo različno pojmovanje tega problema, čeprav zaradi širine in ohlapnosti obeh formulacij, zlasti pa prve, teoretično to ni nujno. Praktično pa to različno pojmovanje dokazuje sama znanstvena diskusija, ki bi bila nepotrebna, če bi sodelujoči tudi v različnih izrazih videli isti pomen. Poenostavljeno povedano vidi del historiografije v njem »geografski«, del pa »politični« pojem. Mnenja pa si niso enotna tudi glede obsega karantanskega kraljestva. Odgovor na ta vprašanja nam same listine ne morejo dati, ampak moramo pri analizi upoštevati tudi celoten zgodovinski okvir, v katerega spadajo. Le tako se bomo mogoče — zaradi skopih in večkrat nejasnih virov — lahko približali odgovoru.

A začnimo prav z našimi tremi listinami: V vseh treh primerih Arnulf daruje neko določeno posest v karantanskem kraljestvu. Lokalizacija tam navedenih krajev ni problematična in vprašljiva. Gre za posest nekje v Labotski dolini (888), ob Krki (891—893; Železno blizu izliva Korčice v Krko; 898 dvor Krka, dolina Krke) in za Selče blizu Brež (898). Torej bolj ali manj za centralne predele Koroške. Omejiti karantansko kraljestvo na podlagi v listinah omenjenih krajev na ta prostor, na Karantanijo v ožjem pomenu besede, bi bilo seveda metodološko napačno. Že Hauptmann je opozoril na nevarnost takšne napake ob primeru Junske grofije, kjer so z oznako grofija navedeni samo kraji v razdalji petih kilometrov. Po teh naključno omenjenih krajih bi bila grofija dolga samo pet kilometrov, čeprav jih v resnici meri od 60 do 70.⁵⁹ Takšna omemba v resnici ne dokazuje ničesar, zato pa kljub temu dopušča možnost, da z njihovimi podatki omejimo regnum Carantanum samo na Koroško. V nasprotnem primeru, ko bi bil v eni od treh listin omenjen tudi kraj npr. v Spodnji Panoniji, pa bi bil dokazan širši obseg regnum Carantanum.

Drugačna podoba se pokaže, če analiziramo vsebino pojma Carantania oziroma Carantani. Kajti če hočemo razrešiti naš problem, moramo najprej sploh poskusiti ugotoviti, kaj sta pomenila izraza regnum in Carantania (Carantani) v času, v katerem so naše listine nastale in na katerega se nanašajo. Da se ne nanaša samo na Karantanijo v ožjem pomenu (Koroška in zgornje Pomurje), daje slutiti že formulacija vira ob postavitvi Karlmana (862) in Gundakarja (863) za vzhodnega prefekta z besedami, da je bil postavljen na čelo *Karantancev* — »praelatus erat (est) Carantanis«. ⁶⁰ Tudi drugi viri nam potrjujejo domnevo, da se je ime Karantanija uporabljalo za širši prostor Vzhodne prefekture. Tako so po Reginovem opisu za leto 889 Madžari, ki so se naselili v obrsko pustinja med Tiso in Donavo, napadali na zahodu Karantance, na severu Moravane in na vzhodu Bolgare.⁶¹ Po takšni označbi je jasno, da je ime Karantanija prekrivalo tudi Panonijo. Geografija angleškega kralja Alfreda za čas okrog 880 govori isto: »Moravani imajo na zahodu Turingijce in Čehe in polovico Bavarcev; in južno od njih je na drugi strani Donave dežela Karantanija južno od gora, ki se imenujejo Alpe ... Na vzhodu Karantanije onkraj pustinje je dežela Bolgarija«. ⁶² Pustinja je seveda ozemlje med Tiso in Donavo (Pannoniorum et Avarum solitudines po Reginu) in Donava tako po tem opisu omejuje Karantanijo na severu in vzhodu. Tudi Metod, ki je odšel iz Panonije na Moravsko, po viru Excerptum de Karentanis »fugatus a Karentanis partibus intravit Moraviam«. ⁶³ Glede na Reginovo sporočilo k letu 880, ki v Karantaniji omenja »castrum munitissimum,

⁵⁹ L. Hauptmann, Die Herkunft der Kärntner Edlinge, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 21, 1928, str. 267 sl.; isti, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954, str. 116; B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, str. 211.

⁶⁰ Annales Fuldenses ad a. 863; F. Kos, Gradiivo II, št. 183.

⁶¹ F. Kos, Gradiivo II, št. 307; glede kronologije še P. Stih, Madžari in slovenska zgodovina, v zadnji četrtini 9. in prvi polovici 10. stoletja, ZC 37, 1983, str. 185 sl.

⁶² B. Kaiser, Medieval English, Berlin 1961³, str. 52; citat po B. Grafenauer, Ob 1100-letnici slovanske rokopisne knjige, ZC 17, 1963, str. 193.

⁶³ M. Kos, Conversio Bagoariorum et Carantanorum, Ljubljana 1936, str. 140.

quod Mosapurch nuncupatur⁶⁴ je izraz Karantanija pokrival tudi Spodnjo Panonijo z Blatenskim kostelom ob Blatnem jezeru, Pribinovo in Kocljevo prestolnico,⁶⁵ za katero po *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* vemo, da se je kot pri Reginu imenovala Mosapure (in castro Cheziloniis noviter Mosapure vocato).⁶⁶ Tudi geografski opis okolice Mosapurcha pri Reginu se ujema z dejanskim stanjem ob Zali in opisom, ki nam ga posreduje Konverzija.⁶⁷ Oba podatka je prvi povezal Pirchegger⁶⁸ in njegovo mnenje je sprejela večina zgodovinarjev. Vendar se zdi upravičeno — kljub večinsko sprejetemu mnenju — opozoriti na nekaj podatkov pro et contra tej lokalizaciji. V osrednjih predelih Koroške se namreč nahaja še en Moseburch de Karinthia — Možberk severno od Vrbskega jezera — ki se, v kolikor ne povežemo Reginevega sporočila z njim, prvič omenja šele v prvi polovici 12. stoletja,⁶⁹ kjer so arheološka izkopavanja zadela ob objekte, ki spadajo še v frankovsko dobo, kjer je stal staroslovenski dvor⁷⁰ in ki tudi leži v relativno zamočvirjeni okolici.⁷¹ Hkrati pa si poleg Krnskega gradu, kjer je bila karolinška pfalca, težko predstavljamo še en objekt takšne vrste in funkcije v tako neposredni bližini.

Po vsej verjetnosti se skriva za »quidam Carantanus«, ki se omenja v sicer ponarejeni, a vsebinsko pristihi listini (pseudoarnulfinum), datirani v leto 890, v zvezi z delitvijo njegove posesti v Ptuj, panonski knez Kocelj.⁷² To pomeni, da se je tudi nanj razširilo karantansko ime. Podlaga temu, na prvi pogled dokaj drznemu mnenju, sta dve dejstvi: omemba Ptuja v *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*,⁷³ ki dokazuje, da je ta kraj spadal v Spodnjo Panonijo, in sporočilo v salzbürških analih odkritih v tem stoletju, ki k letu 874 omenjajo v Ptujü *ecclesiam Choziuini comitis*⁷⁴ in ki nam preko Kocljeve lastniške cerkve dokazujejo obstoj njegove tamkajšnje posesti, ki je nato ni težko povezati z listino, v kateri se omenja quidam Carantanus. Do Wolframove izdaje *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*⁷⁵ je v krog dokazov, ki potrjujejo veljavnost imena Karantanija tudi za Spodnjo Panonijo, veljala tudi Konverzija sama, saj je tam zgodovina Panonije le del zgodovine Karantanije, čeprav zajema panonska zgodovina kar štiri in pol od dvanajstih poglavij »karantanskega« teksta. Wolfram je pokazal, da bi mogla biti panonska Konverzija zaradi pomanjkanja dokazov Salzburga glede pravic do Spodnje Panonije zavestno skrita s strani pisca v okvir karantanske Konverzije.⁷⁶ Za ozemlje grofije ob Savi (Marchia iuxta Souwam) je po edini ohranjeni listini za ta prostor⁷⁷ Pirchegger ugotovil, da je ležala tudi ta »in partibus Charanta nominatis«. To ugotovitev je še podkrepila Mitterauerjeva teza, da je dobil grof Ratold med 896 in 899 prav to grofijo v upravo kot »Karentini termini«.⁷⁸

Vsi ti naštetí viri, ki razkrivajo vsebino izraza regnum Carantanum, nam dokazujejo, da se je v drugi polovici 9. stoletja razširilo karantansko ime iz Karantanije

⁶⁴ F. Kos, Gradivo II, št. 259.

⁶⁵ B. Grafenauer, Karantanski temelji ..., str. 147: »Leta 880 se Blatenski kostel (Mosaburch), središče Spodnje Panonije, izrecno lokalizira v Carantanum«.

⁶⁶ M. Kos, CBC, c. 13.

⁶⁷ Primerjaj F. Kos, Gradivo II, št. 125 in 259.

⁶⁸ H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien ..., str. 309.

⁶⁹ A. Jaksch, MDC III, št. 547, 704, 705.

⁷⁰ F. X. Kohla, G. A. v. Métnitz, G. Moro, Kärntner Burgenkunde. Ergebnisse und Hinweise in Uebersicht, 1. Teil: Kärntens Burgen, Schlösser, Ansitze und Werhafte Stätten, Klagenfurt 1973, str. 220 in tam navedena literatura o izkopavanjih; Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog, Zv. II, Družbena razmerja in gibanja, Ljubljana 1980, str. 97 sl. in literatura na str. 100, točka d.

⁷¹ F. Kos, Gradivo II, št. 296.

⁷² B. Grafenauer, Vprašanje konca Kocljeve vlad v Spodnji Panoniji, ZC 6—7, 1952/53 (Kosov zbornik), str. 186 sl.; isti, Poglavitne poteze ..., str. 131.

⁷³ M. Kos, CBC, c. 11.

⁷⁴ MGH SS XXX/2, str. 742; glej M. Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten, Archiv für österreichische Geschichte 123, 1963, str. 162, op. 13; ki je na podlagi vesti iz salzbürških analov prišel do zaključka, da je omemba grofa Gozwin (po Förstemannu) v tistem času sploh ni uporabljalo.

⁷⁵ H. Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Wien—Köln—Graz 1979.

⁷⁶ Glej tekst B. Grafenauerja v Acta Ecclesiastica Sloveniae 7, 1985, Zgodovinski viri o solunskih bratih Cirilu in Metodu (Ob 1100-letnici Metodove smrti), str. 9 sl. in slovenski prevod Konverzije, ki je že razdeljen na bavarski, karantanski in panonski del.

⁷⁷ F. Kos, Gradivo II, št. 309.

⁷⁸ H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien ..., str. 297.

⁷⁹ Chronicon Eberspergensense ad a. 906 (?); F. Kos, Gradivo II, št. 310; M. Mitterauer, Karolingische Markgrafen im Südosten, str. 223.

na vso Vzhodno prefekturo.⁸⁰ Glede na opravljeno analizo izraza Carantania/Carantani bi torej lahko sklepali, da se je tudi regnum Carantanum moral nanašati na ta širši prostor. Vendar je potrebno še prej postaviti vprašanje, ali nimamo morda virov, ki dokazujejo nanašanje izraza Carantania/Carantani le na Karantanijo v ožjem smislu. Upravičenost vprašanja potrjuje že *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, spis, ki je nastal v začetku sedemdesetih let 9. stoletja, v času, ki nas zanima. Karantanski del Konverzije se v 3. poglavju uvaža z: »Nunc adicendum est qualiter Sclavi qui dicuntur *Quarantani et confines eorum* fide sancta instructi christianique effecti sunt».⁸¹ Karantanski »confines« so seveda v tem kontekstu panonski Slovani (oziroma Panonija), kot je razvidno iz daljnega teksta Konverzije same, kjer teče beseda o salzburški akciji v Panoniji. Podobno — v ožjem pomenu besede — razumevanje izraza Carantania nam dokazuje tudi Reginova kronika za leto 876: »Carolomanus sortitus est Baioariam, Pannoniam et Carnutum, quod corrupte Carantanum dicitur, nec non et regna Sclavorum Behemensium et Marahensium».⁸² Ta dva primera nam tako dokazujeta, da se je pojem Karantanija uporabljal tako ali drugače, v širšem ali ožjem smislu, kar pomeni, da moramo pri vsakem posameznem primeru še določiti konkreten pomen rabljenega izraza. Upravičenost te metode pa nam dokazuje tudi zadnja, tretja Arnulfova listina, v kateri se omenja Charentariche iz leta 898. Leta 896 je cesar Arnulf zaradi naraščajoče madžarske nevarnosti združil obrambo vzhodne meje v rokah svojega zvestega vazala Braslava, ki je bil knez na ozemlju med Dravo in Savo (regnum inter Dravum et Savum flumine tenuit).⁸³ Njemu je leta 896 izročil še Spodnjo Panonijo z Blatenskim kostelom (... imperator (Arnolfus) Pannoniam cum Urbe Paludarum tuendam Brazlowoni, duci suo, in id tempus comendavit).⁸⁴ In če drži domneva, da je prva omemba Bratislave — Brezalauspurc v *Annales Iuvavenses maximi*⁸⁵ zvezana z Bratislavovim imenom,⁸⁶ se je njegova oblast raztezala še nad zgornjo Panonijo. Njegov regnum — tako ga imenujejo viri — je torej od leta 896 pa do madžarske zasedbe Panonije poleti leta 900⁸⁷ obsegal veliko ozemlje od Save na jugu do Donave na severu. Glede na to dejstvo je jasno, — vsaj za listino iz leta 898 — da se tam omenjeno karantansko kraljestvo (Charentariche) ni moglo nanašati tudi na Panonijo, kajti ta je že dve leti spadala v Braslavov regnum. Samo po sebi se postavlja vprašanje, kaj je z ostalima dvema listinama (888, 891/93)? Ali je tudi tam, kot leta 898, regnum Carantanum pomenil le ožjo Karantanijo ali ne? Ali, če se vprašamo drugače: ali je izraz regnum Carantanum v vseh treh listinah vedno pomenil eno in isto in se ni spreminjal in torej na ta način pomen izraza Charentariche, kot nam ga kaže listina iz 898, lahko generaliziramo še na listini iz let 888 in 891/93, kar nam lokalizacija iz teh dveh listin znanih krajev dopušča. Ali pa so obstajali vzroki, katerih posledica je bila tudi sprememba pomena našega izraza? Eden takšnih možnih vzrokov bi bila že sama podelitev Panonije Braslavu leta 896, kajti s tem se je uprava na tem prostoru reorganizirala in bistveno spremenila. Vzhodna prefektura je bila razcepljena, oziroma je praktično nehala obstajati. To bi gotovo lahko bil povod za drugačno razumevanje izraza regnum Carantanum, vendar v virih ne najdemo ne potrditve ne zanikanja te misli. Na drugi strani pa nam o konstantnosti in nespremenljivosti pomena izraza regnum Carantanum govori to, da vse tri listine izhajajo iz ene in iste pisarne enega in istega vladarja. To mnenje podkrepljujeta tudi dve zelo zanimivi listini iz 10. stoletja.

V prvi je 10. 12. 953 kralj Oton I. v Schierlingu podaril salzburški nadškofiji kraljevo posest v karantanskem kraljestvu v Starem dvoru (Krappfeld oziroma Alt-

⁸⁰ Primerjaj L. Hauptmann. Postanek in razvoj frankovskih mark ..., str. 246; B. Grafenauer. Zgodovina slovenskega naroda II, str. 86 sl.; isti, Karantanski temelji ..., str. 146 sl.; isti, Poglavitne teze ..., str. 132.

⁸¹ M. Kos, CBC, c. 3; glej še c. 4 in c. 8 in H. Wolfram, CBC, str. 78.

⁸² F. Kos, Gradivo II, št. 242.

⁸³ Ann. Fuldenses ad a. 884; F. Kos, Gradivo II, št. 268.

⁸⁴ Ann. Fuldenses ad a. 896; F. Kos, Gradivo II, št. 313.

⁸⁵ MGH SS XXX/2.

⁸⁶ B. Grafenauer v opombah k F. Kos, Izbrano delo, str. 371.

⁸⁷ P. Stih, Madžari in slovenska zgodovina ..., str. 188.

hofen) (... quoddam proprietatis nostre predium in regno Carentino in regimine eiusdem fratris nostri (Heinrici) et in ministerio Hartwic situm, hoc videlicet quod Heinricus Arnolfi filius hereditario iure possidere visus est in loco Crapofelt nominato, antequam nostre ut subiaceret potestati, pro commissu regali iuxta legem diudicatum fuisset, ad altare sancti Petri sanctique Rodberti Juuauensis ecclesiae, cui venerabilis Heroldus archiepiscopus preesse videtur, perpetualiter habendum donavimus ...).⁸⁸ V drugi listini pa je cesar Oton II: v Triburu 28. 4. 980 podelil karantanskemu in veronskemu vojvodu Otonu pet kraljevih kmetij »in pago Karintriche« v Ačalah, Otmanjih, Blažji vasi, Gotari vasi in Raggassalu (... qualiter nos ... caro aequivoco nostro Ottoni, Karientinorum videlicet ac Voeronensium duci, nostra proprietatis quinque hobas regales in regimine ac comitatu Hartvigi comitis et in pago Karintriche dicto sitas ac villis Otmanica et Blasindorf, Gnevuotindorf, Raczoloch, Galisich inibi dictis iacentes, ... in proprium tradidimus).⁸⁹

Prvo, kar nam izpričujeja ti dve listini, je dejstvo, da se je izraz regnum Carantanum uporabljal tudi v 10. stoletju in da ga, zato ne moremo omejiti samo na Arnulfovo dobo⁹⁰ in da je njegov nastanek res mogoče zvezan z dvigom Karantanije v okviru Vzhodne prefektore za časa Karlmana in še posebej Arnulfa, da pa ni izginil ob njenem koncu ob zlomu frankovske ureditve na jugovzhodu v času madžarskih vpadov. Prav dejstvo, da se je ta izraz ohranil še potem, ko se je zlomil frankovski jugovzhod in s tem tudi Karantanija v širšem pomenu besede, bi kazalo, da izraza regnum Carantanum morda ne smemo pretesno povezati s Karantanijo v širšem pomenu (Karantanija, obe Panoniji, marka ob Savi) — kajti ali ne bi v tem primeru morda propadel skupaj z zlomom tega prostora? Nenazadnje to »nenavezanost« na širšo Karantanijo dokazuje listina iz leta 898, za katero je jasno, da tam navedeni izraz Charentariche ni mogel veljati tudi za Panonijo.

Historični okvir pokaže, da je listina iz leta 953 nastala v času še zmeraj intenzivnih madžarskih pohodov, ki so bili zaustavljeni šele leta 955 pri Augsburgu. Tako so Madžari še leta 951 vdrli preko današnjega slovenskega ozemlja v Italijo in nato Francijo ter se vrnili po isti poti.⁹¹ Leta 954 pa so začeli svoj pohod na Bavarskem, ga nadaljevali v Franciji in končali v Italiji, od koder so se vrnili v Panonijo.⁹² Stanje na jugovzhodu nemške države je bilo torej še zmeraj prav takšno, kakršno je nastalo po uničujočem bavarsko-karantanskem porazu s strani Madžarov leta 907 pri Bratislavi. Takrat je bila ob Donavi izgubljena Vzhodna marka in meja se je premaknila na Anizo. Na vzhodu se je meja umaknila na rob alpskega ozemlja, na jugu pa na Karavanke tako, da je na vzhodu le Karantanija, pa še ta ne cela, ampak kot kaže poznejša kolonizacija po prenehanju madžarskih vpadov, omejena na zgornje Pomurje in Podravje, ostala povezana v državno celoto.⁹³ Izraz regnum Carantanum iz listine iz leta 953 se je torej — podobno kot leta 898 — lahko nanašal samo na to *ožjo* Karantanijo; nad ostalim prostorom pa so imeli oblast Madžari.

Listina iz leta 980 je nastala v drugačnem času; to je v obdobju ponovne ekspanzije po prenehanju madžarskih vpadov, ko so nastale Kranjska, Savinjska, Podravska in Karantanska krajina, ki so bile priključene h Karantaniji, ki od 976 ni bila več v personalni uniji z Bavarsko (ponovno 983—985, 989—1002).⁹⁴ Teoretično bi se lahko izraz »pagus Karintriche« nanašal na ozemlje Karantanije in njej priključene krajine (do 980 sta to 973 omenjena Kranjska⁹⁵ in 980 omenjena Savinjska krajina⁹⁶), toda bistveno ga omejuje — pagus. Kaj pomeni, je razjasnila znanstvena

⁸⁸ A. Jaksch, MDC III, št. 112; F. Kos, Gradivo II, št. 400.

⁸⁹ A. Jaksch, MDC III, št. 151; F. Kos, Gradivo II, št. 469.

⁹⁰ Glej tudi B. Grafenauer, Karantanski temelji ..., str. 150 in op. 143.

⁹¹ Flodoardi Ann. 951, MGH SS III, Hungari ab Italia transcensis Alpibus egressi, Aquitaniam ingressi sunt ... per Italiam reversi sunt in terram suam.

⁹² Glej P. Stih, Madžari in slovenska zgodovina ..., str. 191 in viri v op. 171.

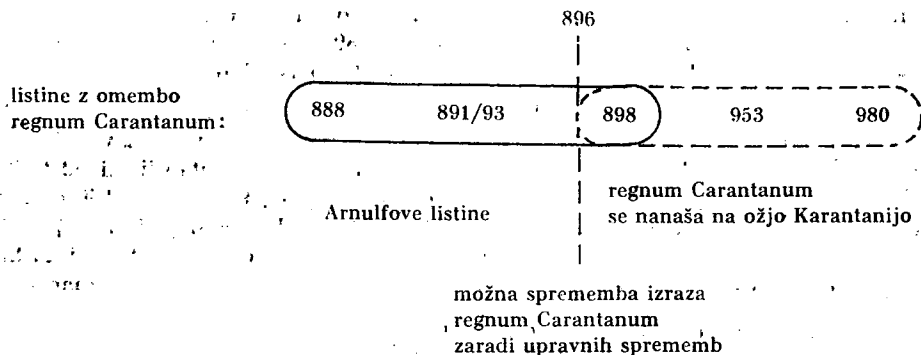
⁹³ Glej zemljevid Karantansko kraljestvo in posledice prihoda Madžarov v Podonavje, Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 152 in P. Stih, Madžari in slovenska zgodovina ..., str. 190.

⁹⁴ Zgodovina Slovencev, str. 156 sl.

⁹⁵ F. Kos, Gradivo II, št. 444 in 445.

⁹⁶ F. Kos, Gradivo II, št. 470.

diskusija ob vprašanju pagus Crouuati. Hauptmann je v poskusu, obraniti svojo hrvaško teorijo, skušal dokazati, da je pagus Crouuati pomenil četrto koroško *grofijo* in je zato tudi 6. poglavju svoje razprave o kosezih dal naslov *Kasazi Hrvatske grofije*⁹⁷ in ne Hrvatskega pagusa. Ko je Milko Kos razpravljal o tem vprašanju, je prišel do ugotovitve, da »listine natančno ločijo hrvatski »pagus« od grofije (comitatus, ministerium). Prvi leži v okviru druge».⁹⁸ Do v bistvu enakega zaključka je ob listinski analizi prišel tudi B. Grafenauer, da je treba lokalizacijo po pagusih razumeti »kao konkretniju geografsku lokalizaciju«, a z izrecno navedbo, da v »in pago Karintriche« vidi izjemo tega pravila.⁹⁹ S tem v zvezi je na drugem mestu in ob drugi priložnosti izrazil mnenje, »da je mogoče interpretirati lokalizacijo »in pago Karintriche« samo v zvezi s tem terminom (Koroška; op. P. Š.) in zato moram odklanjati domnevo, da bi šlo pri tem za »Flurname« Gosposvetskega polja».¹⁰⁰ G. Moro je bil namreč mnenja,¹⁰¹ da se oznaka pagus Karintriche ne nanaša na celo Karantanijo, ampak da gre za jedro Karantanije, ki je od nekdaj nosilo pokrajinsko (ledinsko) ime Carantana. Istega mnenja, da pri oznaki pagus Karintriche ne gre za celo Karantanijo, ampak da označuje Gosposvetsko polje s Krnskim gradom in Gospo Sveto, je tudi H. Dopsch.¹⁰² To razumevanje temelji predvsem na lokalizaciji s terminom pagus Karintriche zvezanih krajev iz listine iz leta 980: Ačale, Otmanje, Blažja vas, Gotna vas in Raggsaal, ki so vsi v neposredni okolici Gosposvetskega polja — v centru Karantanije. In v primeru kraja iz druge naše listine iz 10. stoletja (953) gre tudi za kraj iz osrednje Koroške (Stari dvor; Althofen). Torej tudi ti dve listini kažeta isto kot prve tri: regnum Carantanum lahko na podlagi listinskih toponimov omejimo na Karantanijo v ožjem pomenu besede. In v kolikor je ta metoda, kot je bilo razvidno iz Hauptmannovega primera za Junsko grofijo, nezanesljiva, jo dopolnjuje historični okvir, v katerem so listine nastale, saj je iz njega razvidno, da se je v zadnjih treh listinah (898, 953, 980) navedeni regnum Carantanum lahko nanašal le na ožjo Karantanijo. Na žalost pa ostaja kljub tem analizam — ali pa prav zaradi njih — vprašanje obsega regnum Carantanum še vedno odprto. Kajti čeprav je bilo pokazano, da se je regnum Carantanum v zadnjih treh listinah lahko nanašal le na ožjo Karantanijo — pri čemer je najpomembnejše, da je to uspelo dokazati za listino iz leta 898, ki je po času in seveda pisarniški provenienci bližja listinama iz 888 in 891/93 kot onima iz 953 in 980 — tega, a hkrati tudi širšega pojmovanja izraza regnum Carantanum ne moremo dokazati za prvi dve listini. Rezultat lahko predstavimo tudi grafično:

⁹⁷ L. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred ..., str. 115; isti, Karantanska Hrvatska, Zbornik kralja Tomislava 1925, str. 341 sl.

⁹⁸ M. Kos, Slovenska naselitev na Koroškem, Geografski vestnik VIII, 1932, str. 112 sl.

⁹⁹ B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, Historijski zbornik XI—XII, 1958—1959, str. 211 sl.

¹⁰⁰ B. Grafenauer, Karantanski temelji ..., str. 150, op. 143.

¹⁰¹ G. Moro, Zur politischen Stellung Karantaniens ..., str. 94, op. 88.

¹⁰² H. Dopsch, Gewaltbote und Pfalzgraf ..., str. 132, op. 37 in str. 37.

Drugo pomembno vprašanje; ki si ga je potrebno zastaviti in na katerega smo dolžni poskusiti odgovoriti, je vprašanje *vsebine* besede *richi*. To se je v historiografiji manifestiralo v dilemi, ali pomeni — podobno kot regio Carantana, partes Karantanie, provincia Karentana — pokrajinsko označbo v geografskem smislu, ali pa se v njem skriva oznaka določene upravno-pravne enote. Prvi se sklicujejo predvsem na Appelta, da *richi* ne pomeni samo kraljestva in da zato sinonima¹⁰³ regnum Carantanum — Charentariche pomenita deželo Karantancev; drugi pa poudarjajo, da mora biti izraz regnum Carantanum le odsev in posledica dejanskega dviga Karantanije v okviru Vzhodne prefektуре in pod vladno člana karolinške dinastije in s tem v zvezi povečanja in zaokrožitve njene samostojnosti in celovitosti.

Razglejmo se spet po virih. Pozornost zaslužita dve listini, izstavljeni v korist škofije v Freisingu. Z darovnico iz junija 973 je cesar Oton II., kot je znano, položil temelje freisinški posesti na Kranjskem — loškemu gospostvu. Istega leta v jeseni, 23. novembra, je bila nato isti škofiji izdana še druga darovnica, s katero se je omenjena posest, ki je ležala »in regione vulgari vocabulo Chreine et in marchia et in comitatu Poponis comitis sitam, id est (sledi podroben opis meja podeljene posesti)«, ¹⁰⁴ močno povečala.¹⁰⁵ Iz teksta je jasno razvidno, da predstavlja Chreina pokrajinsko ime. Na to kaže tako izrecna označba regio, kot sama formula; po kateri je podana konkretna lokalizacija posesti, ki jo sestavlja navedba pokrajinske enote, upravne enote in kraja.¹⁰⁶ Navedeni primer ni osamljen: Enako frazeologijo,¹⁰⁷ ki jo je škofija dobila 1. novembra 996 trideset kraljevskih hub »in regione vulgari vocabulo Ostarrichi in marchia et in comitatu Heinrici comitis filii Liutpaldi marchionis in loco Niuuanhova dicto«. ¹⁰⁸ V primerjavi z drugo loško listino so se spremenila samo konkretna imena, oblika pa je ostala ista. Pomen izraza Ostarrichi določa regio. Latinski izraz za Ostarrichi je regnum Orientale.¹⁰⁹ V naši listini bi torej lahko stalo: »... in regione ... vocabulo regnum Orientale ...«. Izraz regnum/*richi* se je torej uporabljal v smislu pokrajinske označbe. Ker pa je izraz Ostarrichi (regnum Orientale) analogna forma¹¹⁰ Charentariche (regnum Carantanum) lahko ti zaključki veljajo tudi v našem primeru.¹¹¹ Še posebej zato, ker je ime Ostarrichi, kot je opozoril Lhotsky,¹¹² v resnici starejše od prve omembe, kar nam posredno dokazuje že formulacija »vulgari vocabulo«. Po ugotovitvah jezikoslovca Richarda Müllerja pa naj bi bilo ime Ostarrichi v uporabi že v 9. stoletju.¹¹³ V bistvu se je torej samo potrdilo Appeltovo mnenje, da moramo regnum prevajati in razumeti kot dežela.

III

Ko pretresamo pomen termina regnum Carantanum, se moramo v tem okviru dotakniti tudi Arnulfa, Karlmanovega nezakonskega sina in kasnejšega nemškega

¹⁰³ H. Appelt, Das Herzogtum Kärnten ... str. 8.

¹⁰⁴ F. Kos, Gradiivo II, št. 445; A. Jaksch, MDC III, št. 135.

¹⁰⁵ Glej P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo, Škofja Loka 1973, str. 11 sl.

¹⁰⁶ Primerjaj z L. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred ..., str. 116 sl.; B. Grafenauer, Hrvati u Karantaniji, str. 213 sl.

¹⁰⁷ Listina z dne 23. 11. 973 je služila kot predloga oziroma obrazec sestavljalcu listine z dne 1. 11. 996: H. Appelt, Zur diplomatischen Beurteilung der Ostarrichi — Urkunde, Babenberger — Forschungen, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, N. F. 42, 1976, str. 5 sl.; K. Lechner, Die Babenberger, Markgrafen und Herzoge von Oesterreich 976—1246, Wien—Köln—Graz 1976, str. 318, op. 33.

¹⁰⁸ J. Zahn, Codex diplomaticus Austriaco — Frisingensis, I. Bd. (763—1300), Wien 1870. Označba Ostarrichi se pojavlja še v obliki: 998 in pago Osterriche, 1002 Ostarrike; O. Frass, Quellenbuch zur österreichischen Geschichte 1, Wien 1956, str. 45.

¹⁰⁹ Listina Henrika II. za Passau z dne 5. 7. 1014: ... predium quoddam concessimus in orientali regno in comitatu Heinrici marchionis in his locis: Herezogenburch, ... Cremasa autem et Sigemaresweret et Tulna ... et Otcinessue ...; MGH, Diplomata regum et imp. Germaniae, Tomus III, Heinrici II. et Arduini diplomata.

¹¹⁰ A. Lhotsky, Ostarrichi, Aufsätze und Vorträge Bd. I, Europäisches Mittelalter, Das Land Oesterreich, Wien 1970, str. 224. Prvič izšlo v: Vortrag in der Festsitzung der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften am 21. Oktober 1946, Wien 1947; H. Appelt, Das Herzogtum Kärnten ..., str. 8.

¹¹¹ K temu je primerjati tudi poznejši Polgriche za posest grofov iz Poigna: M. Vancsa, Geschichte nieder- und Oberösterreichs I, Gotha 1905, str. 263; A. Lhotsky, Ostarrichi, str. 224, op. 9.

¹¹² A. Lhotsky, Ostarrichi, str. 224.

¹¹³ R. Müller, Der Name Oesterreich, Blätter des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich, N.

kralja in rimskega cesarja. Predvsem zato, ker je imel Arnulf verjetno od 876 (najprej od 865, najkasneje od 880) pa do gotovo 887 neposredno oblast v Karantaniji in Panoniji¹¹⁴ in ker prav iz njegove pisarne izvirajo prve tri listine, v katerih se pojavlja regnum Carantanum. Zgodovinopisje mu je dalo ime Arnulf Karantanski in slovenska historiografija mu je posvetila veliko pozornost. Zgodovinska dejstva, povezana z njegovim imenom, so bila večkrat aplicirana na Karantanijo in njeno zgodovino. Tako sta npr. M. Kos¹¹⁵ in B. Grafenauer¹¹⁶ sklenitev posebnega miru med Arnulfom in Svetopolkom leta 885 — mimo že sklenjenega miru med cesarjem Karlom III. in Svetopolkom leta 884 — v katerem se resnično odraža samostojnost Arnulfove politike, tesno povezala s Karantanijo in njeno samostojnostjo. Že od Pircheggerja in Hauptmanna dalje¹¹⁷, je omemba »in regno Arnolfi«¹¹⁸ povezana z regnum Carantanum v pomenu enakovlačnice. Sergij Vilfan pa je celo označil Arnulfa — za čas preden je leta 887 postal nemški kralj — za monarha slovenske plemenske države enote.¹¹⁹ Nedvomno je res, da je igrala Karantanija veliko in pomembno vlogo v Arnulfovem dvigu na oblast. To se najizraziteje kaže v dejstvu, da je leta 887 prav s pomočjo karantanske in bavarske vojske odstavil cesarja Karla III. in si prilastil krono in državo.¹²⁰ Toda ali je bila res samo Karantanija v širšem pomenu temelj njegove moči in ali lahko njegov regnum poistovetimo z regnum Carantanum?

Oznaka regnum Arnulfi se v zgodovinskih virih pojavi samo enkrat, v analih, iz Fulde ob opisovanju vojne med Arnulfom in Svetopolkom v letih 882—884.¹²¹ V teh bojih je Svetopolk večkrat vdrl preko Donave »in regno Arnolfi« in tam pustošil, toda vedno se je vrnil domov »ad sua«. Iz nadaljnega opisovanja teh dogodkov je razvidno, da se je tam omenjeni Arnulfov regnum nanašal le na Panonijo, kot so uvideli že E. Dümmler,¹²² H. Pirchegger,¹²³ F. Kos,¹²⁴ in L. Hauptmann,¹²⁵ in nič več. Pa še to verjetno le na Zgornjo Panonijo. Na to kažeta dva podatka istega vira za iste dogodke. Kajti po poltretjem letu krvavih bojov in Svetopolkovih pustošenj je »Pannonia de Hraba flumine ad Orientem tota deleta est«. Torej Zgornja Panonija med Rabo in Vzhodno marko. Oriens ni namreč nič drugega kot druga oznaka za Marcha Orientalis, ki je bila na severozahodu Zgornje Panonije.¹²⁶ Tudi vojska, ki sta jo vodila Megingoz in Papo, je bila poražena od Svetopolkovih čet v Zgornji Panoniji, saj sta oba poveljnika na begu utočila v Rabi, ki je bila mejna reka med obema Panonijama.¹²⁷ Torej bi bil regnum Arnulfi glede na dogodke, v zvezi s katerimi je omenjen, sila majhen. Seveda to ni verjetno, saj iz drugih virov vemo, da je imel Arnulf oblast še v Karantaniji in Spodnji Panoniji. Toda ali je tudi vse? Kaj pa Bavarska, preden je leta 887 postal nemški kralj?

Po smrti Karlmana leta 880 oblast na Bavarskem ni pripadla Arnulfu, ki je bil nezakonski sin in zato brez dedne pravice, ampak njegovemu stricu in Karlmanovemu bratu Ludviku III.¹²⁸ Vlada Ludvika III. je bila kratkotrajna in že leta 882 ga je na-

F. 35, 1901, str. 417. Citat po: A. Lhotsky, Ostarrichi, str. 224, op. 8.

¹¹⁴ F. Kos, Gradivo II, št. 259, 267.

¹¹⁵ M. Kos, Zgodovina Slovencev ..., 1955, str. 124.

¹¹⁶ B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 108.

¹¹⁷ H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien ..., str. 299; L. Hauptmann, Postanek in razvoj frankovskih mark ..., str. 248; M. Kos, Zgodovina Slovencev ..., 1955, str. 122; B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 108.

¹¹⁸ F. Kos, Gradivo II, št. 268.

¹¹⁹ S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev ..., str. 104.

¹²⁰ F. Kos, Gradivo II, št. 280.

¹²¹ F. Kos, Gradivo II, št. 268; glej podrobno analizo tega teksta v P. Stih, Madžari in slovenska zgodovina ..., str. 177 sl.

¹²² E. Dümmler, Geschichte des Ostfränkischen Reiches III, Leipzig 1888, str. 64, op. 1.

¹²³ H. Pirchegger, Karantanien und Unterpannonien ..., str. 299.

¹²⁴ F. Kos, Gradivo II, register na str. 416: Regnum Arnolfi = Pannonia.

¹²⁵ L. Hauptmann, Postanek in razvoj frankovskih mark ..., str. 248.

¹²⁶ Češkoslovaški zgodovinarji so to mesto vira brali: Pannonia de Hraba flumine ad orientem (na mesto Orientem) tota deleta est. Magnae Moraviae Fontes Historici I, Annales et Chronicae, Praga—Brno 1966, str. 115, kar jim pomeni, da je bila uničena Panonija vzhodno od Rabe (Spodnja Panonija). Tako že V. Novotný, České Dějiny I/1, Praha 1912, str. 388.

¹²⁷ Ann. Fuldenses ad a. 884: Isti fugae praesidium quarentes Megingoz et Papo, in flumine qui dicitur Hraba vitam finire. O Rabi kot mejni reki L. Hauptmann, Mejna grofija Spodnjepanonska, str. 345 sl.

¹²⁸ Hludowicus, comperto quod frater eius obiisset, Baioariam ingressus Reganesburch venit, ubi omnes optimates regni ad eum confluentes, eius ditioni se subdiderunt; F. Kos, Gradivo II, št. 259.

sledil še zadnji živeči sin Ludvika Nemškega in drugi Arnulfov stric Karel III.,¹²⁹ ki je tako v svojih rokah ponovno združil — po obsegu, ne pa po moči¹³⁰ — cesarstvo Karla Velikega. Zdi se torej, da za Arnulfa pred 887 na Bavarskem ni bilo prostora. Toda, kot je opozoril K. Reindl, je predstavljala Bavarska Karlu III. le »ein Nebenland«¹³¹ in ne centra moči, kot npr. Ludviku Nemškemu ali nato Karlmanu. In leta 882 se — morda prav v povezavi s položajem Bavarske pod Karlom III. — prvič po Ernstu, ki je bil bavarski vojvoda med leti 837—861, pojavi v virih Engildeo »marchiensis Baioariorum«.¹³² Nekateri poznejši viri so imeli Arnulfa naravnost za bavarskega vojvodo (Arnolfum, Carolomanni filium, primo Baioariae ducem, dein Franciae regem;¹³³ dux Noricorum Arnolfus nomine, filius Karolomanni;¹³⁴ Arnulphus, rex Noricorum, australis Franciae rex ascisceretur)¹³⁵ in tudi del literature soglaša s tem, zlasti E. Klebel in G. Moro. Klebel je v treh različnih razpravah postavil tri letnice (880, 882, 885/6), kot začetek Arnulfovega vojvodstva na Bavarskem,¹³⁶ Moro pa je mislil na leto 885.¹³⁷ Temu mnenju, čeprav ne točno določeno, se približuje tudi Gerd Tellenbach.¹³⁸

Poglejmo zopet vire! Arnulf je bil osebno gotovo tesno povezan z Bavarsko. Tu je vladal njegov oče in tudi njegova mati Liutswinda je po vsej verjetnosti izhajala iz visokega bavarskega plemstva; bila je verjetno celo povezana z Liutpoldingi.¹³⁹ Še bolj pomembno pa je dejstvo, da je stal Arnulf leta 882 — že po prevzemu oblasti s strani Karla III.¹⁴⁰ — na čelu bavarske vojske proti Normanom in da ga Fuldski anali imenujejo »*princeps Baioariorum*«.¹⁴¹ Funkcija vojaškega poveljnika bi bila brez trdnih Arnulfovih pozicij na Bavarskem seveda nepredvidljiva. Njegovo povezanost z Bavarsko kaže tudi listina iz let 880/886, v kateri je diakon Cuntbat podaril cerkvi sv. Emerama v Regensburgu posestva na Bavarskem »domino suo Arnolfo filio regali premittente«.¹⁴² Njegova moč in samostojnost v razmerju do državnega okvirja in Karla III. se je najbolj izrazito manifestirala ob sklenitvi miru s Svetopolkom. Karel III. je že leta 884 sklenil mir s Svetopolkom,¹⁴³ ki pa za Arnulfa ni veljal in ga je ta naslednje leto 885 sklenil posebej: »Pax in Oriente inter Arnolfo et Zuentibaldo, praesentibus scilicet Baioariorum principibus, iusiurando constare firmatur«.¹⁴⁴ M. Kos je v svoji Zgodovini Slovencev ob tem zapisal: »Sledečega leta se je Arnulf, kakor da je suveren knez, pobotal za svojo Karantanijo z velikomoravskim vladarjem«.¹⁴⁵ Toda če bi šlo res samo za Karantanijo, bi bilo pričakovati, da bo mir sklenjen v prisotnosti karantanskega in ne bavarskega plemstva, ki je bilo v resnici prisotno. Kvečjemu bi lahko sklepali, da se je pobotal za Bavarsko.¹⁴⁶ Pri tem pa ne smemo po-

¹²⁹ Karolus imperator ... de Italia perrexit in Baioariam et optimates qui fuerant fratris sui, ad se venientes in suum suscepit dominium; F. Kos, Gradivo II, št. 263; glej še K. Reindl, Herzog Arnulf und das Regnum Bavariae, Die Entstehung des deutschen Reiches, Wege der Forschung Bd. I, Darmstadt 1971, str. 231.

¹³⁰ H. Braumüller, Geschichte von Kärnten, str. 59.

¹³¹ K. Reindl, Bayern vom Zeitalter der Karolinger bis zum Ende der Welfenherrschaft (788—1180) v Handbuch der bayerischen Geschichte I, München 1967 (Hgg. M. Spindler), str. 202.

¹³² K. Reindl, n. n. m.

¹³³ MGH SS IV, str. 550, Arnoldus de S. Emmerammo Lib. I.

¹³⁴ MGH SS XVII, str. 620, Chounradi chronicon Schirens.

¹³⁵ MGH SS IV, str. 61, Folcuini gesta abbatum Lobienium.

¹³⁶ E. Klebel, Der Einbau Karantanien ... str. 676; isti, Die Ostgrenze des Karolingischen Reiches, Die Entstehung des deutschen Reiches, Wege der Forschung Bd. I, Darmstadt 1971, str. 17; isti, Herzogtümer und Marken bis 900, Wege der Forschung Bd. I, str. 84, op. 202.

¹³⁷ G. Moro, Zur politischen Stellung Karantanien ... str. 90; isti, Arnulf von Kärnten ... str. 23.

¹³⁸ G. Tellenbach, Zur Geschichte Kaiser Arnulfs, Die Entstehung des deutschen Reiches, Wege der Forschung Bd. I, Darmstadt 1971, str. 137.

¹³⁹ H. Appelt, Arnulf von Kärnten ... str. 27, 30.

¹⁴⁰ Glede kronologije dogodkov E. Mühlbacher, Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern 751—918, Innsbruck 1899, str. 686, 687. Karel III. je prevzel oblast na Bavarskem med 17. aprilom in začetkom maja 882, vojaški pohod proti Normanom pa je bil med 22. majem in 19. julijem 882.

¹⁴¹ Ann. Fuldenses ad a. 882, MGH SS I: Post haec praeparatis copiis ex omni suo regno, Langobardis, Alamannis, Francisque secum assumptis, ille ex occidentali parte contra Nortmannos, Baioarii ex orientali parte Reni fluminis, usque ad Antrinacham tandem se transmiserant. Ibi divisio exercitum, Baloril cum principe eorum Arnulfo, Franci cum Heinrico ...

¹⁴² A. Jaksch, MDC III, št. 44.

¹⁴³ F. Kos, Gradivo II, št. 269.

¹⁴⁴ F. Kos, Gradivo II, št. 269.

¹⁴⁵ M. Kos, Zgodovina Slovencev ... 1955, str. 124.

¹⁴⁶ Glej G. Tellenbach, Zur Geschichte Kaiser Arnulfs, str. 137, ki ob sklenitvi tega miru v prisotnosti bavarskega plemstva dodaja: »Woraus man wieder erkennt, welche Stellung Arnulf im bayrischen Raum einnahm«.

zabiti, da se je del karantanskega plemstva zлил z bavarskim in da so pomembne bavarske familije imele bogate posesti v Karantaniji,¹⁴⁷ tako, da moramo pod oznako bavarsko plemstvo na nek način razumeti tudi karantansko. Arnulfovo prisotnost na Bavarskem še za vlade Karla III. dokazuje tudi usoda vercelskega škofa Liutwarda, archicancellarius Karla III., ki je bil poleti leta 887 odstavljen in je šel k Arnulfu na Bavarsko.¹⁴⁸ Vse to nam dokazuje tudi sama zamenjava oblasti leta 887, saj je Arnulf zasedel prestol s pomočjo tako bavarske kot karantanske vojske.¹⁴⁹ Torej moč, na katero je lahko računal na svoji poti do krone, ni bila omejena samo na Karantanijo, ampak je imel podporo tudi na Bavarskem. Pri tem niti ni odločilno, ali je Arnulf imel tudi na Bavarskem položaj vojvode ali ne. Nenazadnje nam tesno povezanost z Bavarsko dokazuje tudi močan bavarski karakter njegovega vladanja. Bavarska prevaga se jasno kaže v njegovih diplomah. Od 176 pristnih Arnulfovih listin jih kar 73 odpade na prejemnike iz Bavarske; od ostalih prejemnikov jih je največ — 32 — alemanskih.¹⁵⁰

Zaradi vseh teh dejstev Vilfanovega mnenja o Arnulfu, kot monarhu slovenske plemenske, državne enote ne moremo podpreti. Če razumemo v izrazu regnum Carantanum »Machtbereich« oziroma »Herrschaftsgebiet«, ¹⁵¹ potem se prav tako ne moremo strinjati z enačbo, ki sta jo vpeljala Pirchegger in Hauptmann, da je regnum Arnulfi enako regnum Carantanum, kajti v Arnulfovemu regnumu moramo — verjetno vsaj od leta 882 — na nek način videti tudi Bavarsko in ne samo Karantanije.

Zusammenfassung

REGNUM CARANTANUM

Peter Štih

Einleitend steht eine Übersicht über die slowenische und österreichische Literatur, die sich der Frage der Bedeutung des Ausdrucks regnum Carantanum widmet. Daraus geht hervor, daß das Problem noch immer nicht gelöst ist, weil die Historiker noch nicht zu übereinstimmenden Schlüssen gekommen sind. Ein Teil der Forscher ist davon überzeugt, daß die Bezeichnung regnum im räumlich-geographischen Sinne verstanden werden müsse und daß es sich dabei, ähnlich wie bei regio, nur um das Land handle; danach bedeute für sie regnum Carantanum das Land der Karantanen. Ein anderer Teil aber sieht in diesem Ausdruck ein Zeugnis für den tatsächlichen Aufstieg Karantanien im Rahmen der östlichen Präфекtur in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts und dessen äusseren Abglanz bzw. eine andere Bezeichnung für das nahezu autonome Fürstentum im ostfränkischen Reich.

Der Ausdruck regnum Carantanum — Charentariche wird in fünf Urkunden (888, 891/93, 898, 953, 980) erwähnt, von denen wir für die ersten drei sagen dürfen, daß sie eine besondere Gränzheit darstellen. Eingedenk der Tatsache, daß sich der Ausdruck Carantania — Carantani in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts auf das engere Karantanien (Kärnten und das Land am oberen Murfluß) oder auf einen

¹⁴⁷ Primerjaj M. Mitterauer, Slawischer und bayrischer Adel am Ausgang der Karolingerzeit, Carinthia I 150, 1960, str. 693—726.

¹⁴⁸ F. Kos, Gradio II, št. 278; At ille in Baioariam ad Arnulfum se contulit, et cum eo machinari studuit, qualiter imperatorem regno privaret.

¹⁴⁹ F. Kos, Gradio II, št. 280; ... Arnulfus cum manu valida Noricorum et Sclavorum ...

¹⁵⁰ P. Kehr, Arnolf v Arnolffi diplomata, str. XI.

¹⁵¹ H. Appelt, Arnulf von Kärnten ..., str. 37.

breiteren Raum der östlichen Präfektur (Karantanien, beide Pannonien, Mark an der Save) beziehen kann, wurde zunächst die Frage aufgeworfen nach dem Umfang des Raumes, den dieser Ausdruck erfaßt. Die Analyse hat unter Berücksichtigung des historischen Rahmens ergeben, daß sich der Ausdruck regnum Carantanum in den Urkunden 898, 953 und 980 allein auf das engere Karantanien beziehen kann, während bei den ersten beiden Urkunden (888, 891/93) diese Frage noch ungelöst bleibt, wenn auch für diese die gleiche Bedeutung angenommen werden kann. Die zweite bedeutende Frage ist die Frage des Inhalts des Wortes regnum — richi. Bei der Analyse des Ausdrucks Ostarrichi, die nichts anderes als eine Analogiebildung zu Charentariche ist, hat sich gezeigt, daß regnum das gleiche wie regio bedeutet. Eigentlich hat sich nur die Meinung Appelts bestätigt, regnum sei als Land zu verstehen und zu übersetzen. Regnum Carantanum hätte somit eine ähnliche Bedeutung wie regio Carantana, partes Karantanie, provincia Karentana.

Seit Pirchegger und Hauptmann werden in der Geschichtsschreibung regnum Arnulfi und regnum Carantanum wie Synonyme verwendet. Wenn wir allerdings regnum als Machtbereich bzw. Herrschaftsgebiet (Appelt) verstehen, dann dürfen wir die Bezeichnung regnum Arnulfi nicht nur auf Karantanien beschränkt sehen, denn Arnulf hatte bereits vor 887 die reale Macht in Bayern, mit der er rechnen und auf die er sich stützen konnte. So müssen wir unter regnum Arnulfi auf eine bestimmte Weise auch Bayern (wenigstens von 882 an) und nicht nur Karantanien verstehen.

Ob 21. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Celju je Kulturna skupnost občine Celje v sodelovanju z Zvezo zgodovinskih društev Slovenije in z Zgodovinskim društvom v Celju izdala knjigo:

Nada Klaić

ZADNJI KNEZI CELJSKI V DEŽELAH SV. KRONE

Knjiga je izšla kot posebna izdaja Celjskega zbornika. Avtorica — ugledna hrvaška zgodovinarica in profesorica zagrebškega vseučilišča je na podlagi novih ali doslej malo koriščenih arhivskih virov podala novo in popolnejšo podobo delovanja Celjskih, posebej še v ogrskih deželah.

Člani zgodovinskih in muzejskih društev lahko knjigo po znižani ceni prejmejo na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 209

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Za leto 1986 znaša društvena članarina 200 din, članarina z naročnino na »Zgodovinski časopis« pa 1500 din. Za študente je društvena članarina z naročnino polovična — 750 din. Popust imajo tudi upokoјenci, dolgoletni člani društva, za katere naročnina s članarino znaša 1125 din. Člani pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društev upravi »Zgodovinskega časopisa« poravnajo le naročnino v višini 1300 (upokoјenci 975 din), če so članarino za tekoče leto že vplačali pri matičnem društvu.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 4

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa I (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice
Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Ema Umek

PLOVBA PO SAVI V 18. STOLETJU

Plovbo po Savi in Ljubljani v 17. stoletju je opisal že Valvasor.^{*} Po Savi in Ljubljani so prepeljavali zlasti vino (do Krškega), žito, med, les in baker. Na to prometno pot je bila vezana trgovina iz Kranjske, Stajerske in obrobnege dela Hrvaške. Izhodišče savske plovbe je bil Kašelj, kjer so čolne natovarjali in pretovarjali trgovsko blago na vozove, da so ga prepeljali do Ljubljane. Ljubljana namreč ni bila plóvna od Kašlja do Ljubljane zaradi mlinov in jezov. Od Ljubljane pa do Vrhnike se je razvijal promet zopet po vodni poti — po Ljubljani. Plovba po Savi je bila zelo težavna, ker so jo ovirale številne brzice in manjši slapovi. Zato so pluli težko natovorjeni čolni po Savi predvsem v smeri toka, nazaj pa so se vračali lažje obremenjeni.

Tipi čolnov so se prilagajali značaju reke, po kateri so pluli. Po deročem toku Save so uporabljali predvsem čolne celake, izdelane iz enega debela, ki so nosili tovor do 30 q. Na mirnem toku Save po Gorenjski in od Radeč dalje pa so prepeljavali blago s šplavi. Poseben je bil način prevažanja vinskih sodov. Te so povezovali skupaj v tako imenovane rajde in z njimi pluli.¹

Tako je bilo stanje prometa vse do začetka 18. stoletja. Za regulacijo struge in odstranitev brzic, ki bi olajšali čolnarjenje v smeri proti toku, ni kazala dežela nobenega zanimanja. Šele ob spremenjenem gospodarskem in vojaškem položaju Avstrije v prvi polovici 18. stoletja sta se razvili Sava in Ljubljana v važno prometno žilo.

Avstrijska država se je zapletla v prvi polovici 18. stoletja v vojno na dveh bojiščih, v Italiji v španski nasledstveni vojni (1701–1714) in v vojni za poljsko nasledstvo (1733–1735) in na Balkanu s Turki (1716–1718, 1736–1739). Španska nasledstvena vojna je dala Avstriji Neapelj, Milan in Sardinijo, v poljski nasledstveni vojni je Neapelj izgubila, pač pa je pridobila Parmo in Piacenzo.

Po določbah karlovskega miru leta 1699 je morala Avstrija pomagati beneški republikli v vojni s Turki leta 1716. Osvojila je Banat, 1716. je padel Temišvar, 1717

* Največji študiji o regulaciji Save in Ljubljane in o prometu po njih je objavil A. Müllner (Die Zukunft der Stadt Laibach, Die Sava-Schiffahrt, Argo VII, 1899, 127–133, 144–147, 158–162, 174–179, Der Getreidehandel, Argo VIII, 1900, 21–25, 65, 70). V njih je očrtal prilike 18. in 19. stoletja. Pri tem je uporabil le gradivo v fasc. 385 stanovskega arhiva, pa še tega materiala ni izčrpal. Nanizal je posamezna dejstva iz regulacijskih del na Savi in ureditev prometa v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja na podlagi tarif, ki so določale čolnarsko tovarnino. V nadaljevanju omenjenih študij je opisal tipe čolnov na Savi (18.–19. stoletje) in promet v 19. stoletju (Die Zukunft der Stadt Laibach, Die Fahrzeuge in ihr Verkehr auf der Save, Argo VIII, 1900, 87–91, 104–109, 128–132, 144–146). Sledila je še krajša študija o Ljubljani (Die Zukunft der Stadt Laibach, Der Laibach Fluss und seine Bedeutung für den Handel Laibachs, Argo VIII, 1900, 165–167, 184–187, 196–199), kjer je omenil tudi kanale na Ljubljani v letih 1737–1739 in načrt kanala Dunaj–Trst in Zalog–Vrhnika iz let 1796–1808.

Druge študije (I. Vrhovec, Čolnari in brodniki na Ljubljani in Savi, Zabavna knjižnica Slovenske Matice IX. zv., 1895, 105 sl., 126 sl.; I. Vrhovec, Trnovska župnija, Ljubljana 1933, 50–56; H. Kronberg, Die Schifffare Save in Krain, Carniola I, 1839, 35 sl., 354 sl., 385 sl., 362–364, 366 sl.; C. Prenner, Der Save Strom in Krain, Carniola III, 1840, 69 sl., 73 sl., 77–79, 81–83, 85 sl., 90 sl., 93 sl., 97., 101 sl., 105 sl., 108–110; J. Wester — A. Planina, Nekdanje brodarstvo po Savi, Carniola NV V, 1914, 123–136; K. Pick, O čolnih na Savi in Ljubljani, Carniola NV II, 1911, 172–174; S. Rutar, Zur Schifffahrt auf der Laibach, MMVK V, 1892, 65–82) so opisale le način čolnarstva in se le bežno dotaknile regulacijskih del. V avstrijskem okviru je skušal prikazati F. Ilwof (Flussregulierungen und Wasserbauten 1772–1774, Archiv für österreichische Geschichte 97, 1909, 521–538) vzroke, ki so dovedli v letih 1772–1774 do regulacije rek v Avstriji, in podal okvirno sliko del. J. Matasovič je objavil tarifo za čolnarski prevoz od Šiška do Zaloge po predlogu Schleya in leta 1758 (Iz ekonomske historije 1754–1758, Narodna Starina VIII, 1929, 181–190).

O prometu na Savi in Ljubljani, zlasti o kanalih in trgovini, glej tudi razpravi Eme Umek, Gradnja kanalov na Ljubljani v prvi polovici XVIII. stoletja, Kronika 1957, str. 82–86 in Trgovski promet po Savi v XVIII. stol., Kronika 1964, str. 194–200.

¹ J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain II, 154, 157 sl., 202 sl., IV, 606–608; R. Ložar, Slovensko narodopisje I, 191; A. Dimitz, Geschichte Krains von der ältesten Zeiten bis auf das Jahr 1813, IV, 152, 180; J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda I, 1030–1033.

so osvojili Beograd. V požarevskem miru 21. julija 1718 je pridobila Avstrija Banat, Malo Vlaško in Srbijo do Timoka in v zvezi z mirom še dosegla ugodno trgovsko pogodbo s Turčijo.²

Vojaški položaj je zahteval hitro premeščanje čet z enega bojišča na drugo, pošiljanje čet iz Vojne Krajine v Italijo in čim hitrejše oskrbovanje armade v Italiji s proviantom iz Banata. Temu namenu pa dotedanje prometne zveze niso bile dorasle. Potrebno je bilo ustvariti novo prometno pot, ki bi olajšala zvezo italijanskih bojišč z avstrijskimi deželami.

Trgovina s pridelki novoosvojene Ogrske, Banata, Srbije in Slavonije je tudi iskala poti, ki bi ji odprle zvezo z notranjeavstrijskimi deželami in jadranskimi priistanišči.

Zamisel regulacije so torej sprožile gospodarske in vojaške potrebe avstrijske države. V skladu z merkantilističnimi gospodarskimi načeli, ki so se v 18. stoletju uveljavljala tudi v Avstriji, je skušala država dežele, pridobljene v požarevskem miru, gospodarsko povezati z notranjeavstrijskimi deželami in podpreti trgovino z njimi. Zato si je prizadevala ustvariti prometna pota, ki bi pospešila trgovino z njimi, obenem pa koristila državi tudi v vojaškem oziru, ker bi omogočala hiter prevoz čet in provianta.

Sava in Ljubljana, ki sta bili deloma že plovni, sta bili s tokom v smeri zahod—vzhod najbolj primerni, da postaneta važna komunikacijska zveza. Potrebne so bile le manjše izboljšave in nastati je mogla zveza, ki je omogočala hiter in najcenejši prevoz.

Prvi načrti in njih izvedba

Prvo pobudo za regulacijske načrte Save in Ljubljane so dala že dela za gradnjo avstrijske vojne mornarice v Trstu.³ Za novo nastajajočo mornarico je bil potreben ladijski les. V ta namen je poslal leta 1719 dvorni vojni svet gradbenega mojstra za vojne ladje Facundusa Geralda Focke-Gersona na Kranjsko, da bi pregledal kameralne gozdove, poiskal primeren ladijski les in ugotovil možnost povezave Ljubljane s Savo, ker bi bila ta najbolj primerna za prevoz lesa. V svojem poročilu je predlagal Focke-Gerson, da je najlažje prepeljati les iz kameralnih gozdov Štange in Udnega boršta s čolni po Savi in Ljubljani do Vrhnike in naprej z vozmi do Trsta. Uredili naj bi plovbo na Savi, tako da bi bila plovna do Beograda.⁴ Zamisel, ki pa ni točneje določala regulacije in njenih načrtov, bi ne bila v korist le trenutnim potrebam države po lesu, marveč tudi trgovini med Ogrsko in notranjeavstrijskimi deželami, a vendar ni bila tedaj še uresničena.

Kranjski deželni stanovi so sicer začeli leta 1721 z manjšimi regulacijskimi deli v savski strugi s pomočjo deželne tlake (tako so regulirali rokav Save pri Šmartnem ob Savi),⁵ a v večjem obsegu niso izvedli zamisli Focke-Gersona. Dežela sama ni kazala zanimanja, ker ni zmogla stroškov in je za deželne potrebe dotedanja plovba zadostovala, državni erar pa je prepuščal izvajanje načrtov stanovom. Kajti problematična je bila varnost trgovine po Savi na Hrvatskem in Slavoniji zaradi bližine turške meje.

Zato je erar skušal napeljati trgovino iz Ogrske in Slavonije po Dravi, ker je Drava nudila večjo varnost. Kranjska je iskala možnosti zveze Save z Dravo po vodni poti. Tako je leta 1723 pregledal in proučil savsko strugo Franc Anton pl. Stemberg, komisar za popravila cest, na ukaz deželnega glavarja, da bi ugotovil, kje naj bi se postavile v njej zatvornice, da bi postala Sava plovna, in dognal možnosti povezave

² K. M. Uhlirz, *Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn*, II. Bd., I. T.

³ A. Müllner, *Die Anfänge der kaiserlichen Kriegsflotte und die krainischen Wälder*, Argo VIII, 1900, 149—159.

⁴ Vse uporabljeno arhivsko gradivo se nahaja v Arhivu SR Slovenije, Ljubljana.

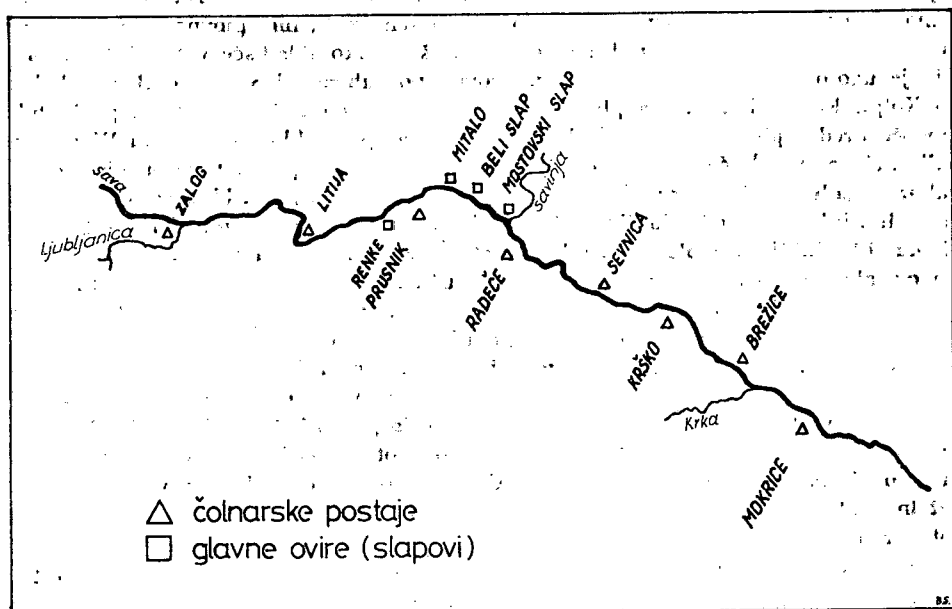
Stan. A I. fasc. 385 Waldwesens Focke-Gerson's Bericht 1719.

⁵ Stan. A I. fasc. 11 (24. 11. 1721).

Save in Drave s plovnim kanalom.⁶ V svojem poročilu je navedel pl. Stenberg več možnosti zveze Save z Dravo. Prva možnost bi bila zveza po Lonji pod Mokrim poljem, pri Lonji gradu po reki Veliki proti Juvanci do Drave. A ta možnost ne bi bila Kranjski v korist, kajti plovni kanal, speljan preko hrvatskega ozemlja, bi bil v veliko škodo Štajerski in Kranjski, ker bi odvrčal od njih promet.

Tudi drugi možnosti povezave po Krapini, ki izvira v Mačlju in se izliva pod Susedom v Savo, in po Sotli, ki izvira pod Prévolum in se izliva v Savo pod Mokricami, nista prišli v poštev. Krapina zaradi nizkega vodnega stanja, Sotla pa, ker bi moral imeti kanal, ki bi bil speljan od njenega izvira do Rogatnice, mnogo zatvornice, in tudi zaradi mejnega položaja Sotle, ki bi lahko povzročil spore.

Tretja možnost povezave, ki jo je predlagal Stenberg, sicer ni bila popolna, pač pa za Kranjsko in Štajersko najbolj ugodna. Regulirali naj bi Savo, jo očistili skal, razširili prehode in naredili stransko pot za vlečenje čolnov proti toku. Potrebno bi bilo razstreliti skale pri Pavšenci, Škerlujah, brezniškem slapu, pri slapu naše Ljube Gospe, Vertežnu, Kozici, Derčanu, Renkah in Kugle slapu. Stransko pot za vleko čolnov bi morali narediti pri brzicah in slapovih, ki so otežkočali čolnarstvo pri Kozjem potoku, Sebonsiku, Korenu, savskem slapu, Gorenjem in Dolenjem Mitalu, Bušičevem kamnu in Belem slapu.⁷ Pri Belem slapu so že delali kanal, ker je Beli slap najbolj oviral plovbo. Kanal bi bilo potrebno le še poglobiti in narediti na koncu male zatvornice. S temi deli bi se zelo olajšala plovba na Savi. Stenberg je poleg tega predlagal, da se poveže plovba na Ljubljani, Savi, Savinji in Dravi, kar bi zagotavljalo trgovini s Štajersko, Hrvaško in Banatom varnost, ki jo je trgovina potrebovala, a jo je v Slavoniji pogrešala, Kranjski in Štajerski pa bi prinašala korist od trgovine.⁸ Glavna ovira povezave Ljubljani s Savo so bili mnogi mlinski jezovi, zlasti veliki jez mlina pri Fužinah. Stenberg poroča v Opisú Cerkniškega jezera,⁹ da je moral, prihajajoč po Ljubljani, pred jezo izstopiti, čoln povleči iz vode, ga pre-

⁶ Stan: A I. fasc. 527 d (10. 3. 1723) Stenberg (Steinberg) Ivanc Anton, zemljemerec in slikar (1684–1765).

⁷ Beli slap je bil med Hrastnikom in Trbovljami niže sedanjega železniškega predora, glej J. Wester, o. c., 128.

⁸ Stan: A I. fasc. 527 c (21. 5. 1723).

⁹ Fr. A. Steinberg, Beschreibung des Zirknitzes See, 134.

nesti na drugo stran. Od tod do izliva v Savo ni bilo nobene večje ovire, a kljub temu niso čolnarili po Ljubljani od Ljubljane do izliva v Savo.

Stembergovega načrta tudi niso zaenkrat uresničili. Kajti zveza po Dravi in preko kanala s Savo ne bi olajševala trgovskega prometa, ampak zmanjševala možnost za prevažanje vojaških čet in trgovskega blaga.

V naslednjem letu 1724, ko so poslali posebno komisijo, da pregleda cesto Bakar—Brod na Kolpi ter naredi načrte in predračun stroškov za popravila, so znova obravnavali regulacijo Save. Za komisarja je bil imenovan notranjeavstrijski deželni inženir Matija Weiss, člana komisije sta bila nadporočnik Malenić iz Hrvatske in Seifried Bonaventura pl. Werthenthall iz Kranjske. V inštrukciji so naročili kranjski deželni stanovi pl. Werthenthallu, naj prepluje Savo in Kolpo ter ugotovi, ali ne bi bila Kolpa plovna še dalje od Broda, prouči možnosti za uresničitev regulacije Save in Ljubljane in prednosti prometnih zvez po suhem in po kopnem od Zagreba preko Ljubljane na Trst oziroma preko Broda na Kolpi na Bakar. Komisija je morala izdelati tudi karte, predlagati, kako naj se odstranijo ovire, kakšni bi bili stroški, kje bi dobili material, in podati strokovno mnenje, ali naj se pri delu uporabi tlaka. Komisija je poročala svoje ugotovitve dvornim komori. Komisarju pl. Werthenthallu so deželni stanovi še priporočili, naj pazi pri komisiji na koristi kranjske dežele, torej se poteguje za povezavo Zagreba s Trstom preko Ljubljane.¹⁰

Decembra 1724 in januarja 1725 se je vozil pl. Werthenthall po Savi, v svojem dnevniku je opisal slapove in brzice na Savi. Uro plovbe od Litije je bil slap Herbulke, nato so bili slapovi Renke, Krovce in Mali slap; pol ure vožnje od teh slapov je bil savski slap, četrť ure vožnje dalje slap Mitalo, četrť ure nato Beli slap, četrť ure dalje slap Koritnik in četrť ure dalje Mostovski slap. Izmed vseh slapov, je bil resna ovira le Beli slap in še ta le pri nizki vodi.¹¹

Vse te ovire bi se dale odstraniti z majhnimi stroški in Sava bi bila lahko plovna od Suseda do Kašlja. To bi bila velika prednost predvsem za Štajersko, Hrvatsko in Ogrsko, ker bi se ogrsko in hrvatsko blago lahko prevažalo od Siska do Reke oziroma do Trsta v enem dnevu in pol do dveh dneh, če bi bila plovna še Savinja, pa po njej še na Štajersko. Zgraditi bi morali le še veliko skladišče v Brežicah. Komisija je ugotovila, da je enako ugoden promet po suhem od Siska do Bakra, kakor po Kolpi. Ker je bila Kolpa plovna le do Karlovca, od Ozlja do Broda pa bi bilo mogoče urediti plovbo le s pomočjo zatvornic, kar pa bi bilo po mnenju Werthenthalla neizvedljivo.¹² Zato bi bil promet z manjšimi stroški po Savi, če bi bila plovna, kakor po suhem v Primorju. Še v večjo korist za trgovino pa bi bilo, če bi bila plovna tudi Ljubljana od Ljubljane do Kašlja. Zato je predlagal pl. Werthenthall, da bi naredil Ljubljani plovno pri Forstlechnerjevem mlinu in graščini Fužine, kjer sta ovirala plovbo jezova in pod graščino Fužine še slap. Tu naj bi naredili s pomočjo deželne tlake dva kanala. S tem bi dosegli plovnost po vsej Ljubljani in povezana bi bila plovba po Savi z ono po Ljubljani, česar dotlej ni bilo.¹³ Projekt ureditve plovnosti Ljubljane s kanali je izdelal notranjeavstrijski inženir Matija Weiss. Po tem načrtu bi bila možna plovna zveza Beograd—Vrhnika, ki bi pospešila trgovino ogrskih dežel z notranjeavstrijskimi in preko jadranskih pristanišč z Italijo. Ob bregovih Save bi morali narediti vlečno pot za konje vse do Suseda. Stroški za delo bi znašali 20.000 gld za plačevanje mojstrov, delo pa bi opravili s pomočjo deželne tlake. Stroški za letna popravila bi znašali 150 gld, izdelana pa bi bila vlečna pot v treh letih.¹⁴

V bistvu je slonel Werthenthallov načrt na predlogih pl. Stemberga iz leta 1723. Vsa zamisel regulacije je ostala tedaj le pri načrtu.

¹⁰ Stan. A fasc. 527 c (23. 9. 1724).

¹¹ Mostovski slap je bil pri današnji železniški postaji Zidani most, glej J. Wester, o. c., 129.

Stan. A I. fasc. 527 c (dnevnik pl. Werthenthalla).

¹² Stan. A I. fasc. 527 c (31. 1. 1725).

¹³ Stan. A I. fasc. 55 (19. 7. 1732). Valvasor II., 121.

¹⁴ Stan. A I. fasc. 527 c (31. 1. 1725).

Šele leta 1730 so se kranjski deželni stanovi po ukazu dvora znova zanimali za regulacijo Ljubljane. Šlo je za prevoz lesa iz kameralnega gozda Štange po Savi in Ljubljani do Ljubljane. Ukazali so gradbenemu mojstru Schmidt, naj napravi načrt. Obvezal se je, da bo naredil Ljubljano plovno do Ljubljane. Za izvedbo načrta bi potrebovali 3000 gld. Ker pa je bil kameralni gozd Štanga, medtem ko so pripravljali načrt, odprodan, ni prišlo do izvedbe.¹⁵

Leta 1732 se je znova zanimal dvor za možnosti, kako bi dosegli plovnost Save, da bi po njej prevažali vojaške čete iz Sicilije in Neaplja na Ogrsko in pred Beograd. Plovba po Savi je bila urejena že od Beograda do Siska. Ustanovili so dvorno komisijo za ureditev plovnosti Save in Ljubljane s sedežem v Ljubljani, ki naj bi raziskala tudi možnosti regulacije Save za izvoz agrarnih produktov iz Srbije in Bosne. Tako sovpadajo vojaško-strateški in gospodarski razlogi, ki so sprožili regulacijska dela.¹⁶

Notranjeavstrijski tajni svet se je obrnil na deželne stanovne Kranjske, da mu predlože poročilo in načrte za ureditev plovnosti Save in Ljubljane. Stanovi so pozvali pl. Werthenthalla, komisarja iz leta 1724, naj predloži, koliko bi znašali stroški, ki naj bi jih krili iz dohodkov prejemniškega urada. Po predloženem proračunu pl. Werthenthalla bi znašali stroški za ureditev plovnosti proti toku od Kašlja do Suseda, kjer bi morali postaviti dve leseni zatvornici, 15—20.000 gld (brez deželne tlake).¹⁷

Za regulacijo so se zdaj zavzemali tudi kranjski stanovi, ki so zlasti poudarjali koristi, ki bi jih imela od plovne Ljubljane Ljubljana. V svojem poročilu vladarju so navajali, da so ukazali že leta 1723 in 1724, da se prepluje Sava in da je bilo na podlagi poročil komisarjev ugotovljeno, da bi bilo koristno za trgovino, če bi bili Sava in Ljubljana od izvira do izliva plovni.¹⁸ Stroški za to bi znašali po mnenju stanov okoli 30.000 gld. Vlada so zaprosili, da bi jim poslal inženirje, ki bi bili sposobni voditi dela pri regulaciji.¹⁹

Prevoz provianta za armado v Italiji po Savi v letih 1733—1735, ki je pokazal, kakšna ovira je neregulirana Sava za hitrejši promet, je obudil regulacijska dela v letu 1735.²⁰

Regulacijska dela v letih 1735—1747

6. junija 1735 je bila v Ljubljani konferenca, ki so se je udeležili kranjski deželni glavar Korbinijan grof Saurau, višji stražmojster baron pl. Cavallera, sekretar dvorne komore in svetnik temišvarske administracije Benedikt pl. Neffzern, baron Janez Seifrid Tschetschkher, pl. Busetti, višji prejemnik ljubljanskega mitniškega urada Franc Žiga Kappus pl. Pichelstein in dr. iur. Pavel Ignac Reschen. Na konferenci, ki so jo sklicali na pobudo dvora, je podal B. pl. Neffzern poročilo, kako bi izvedli regulacijo Save od Hrvatske do Ljubljane. Ogledal si je savski tok od Narta do Radeč in ugotovil, da ovirajo v tem predelu plovo: gozd na rečnih bregovih, ki otežkoča vleko čolnov s pomočjo ljudi, sipine, zaradi katerih morajo čolne na mnogih krajih prenašati, vijuganje savskega toka pa podaljšuje vožnjo.

Neffzernov načrt regulacij je predvideval le regulacijo odseka od Narta do Radeč, kjer bi bilo potrebno očistiti bregove, posekati grmičevje, razstreliti skale, prerezati meandre in napraviti nove struge. S tem bi olajšali plovo in omogočili vožnjo na tem odseku tudi večjim čolnom, kakor so jih uporabljali dotlej. Novi čolni bi nosili tovor 20 sodov, izdelali pa naj bi jih mojstri iz Temišvara. Nameravali so graditi še 40 čolnov po avstrijskem vzorcu. Z njimi bi mogli prepeljati v 13 dneh

¹⁵ Dež. vlada, konvolut 442 (30. 8. 1732); A. Müllner, o. c., Argo VIII, 167.

¹⁶ Stan. A I. fasc. 55 (14. 6. 1732, 5. 9. 1732).

¹⁷ Stan. A I. fasc. 55 (17. 6. 1732, 21. 7. 1732).

¹⁸ Protokol deželnega zbora 1744, f. 457; A. Müllner, o. c., Argo VIII, 166.

¹⁹ Stan. A I. fasc. 55 (19. 7. 1732).

²⁰ RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1734).

od Narta do Radeč 1200 sodov blaga. Za tak čoln so potrebovali po 2 čolnarja, ki bi jih dobili v Banatu, in šest vlačilcev.²¹

Za plovbo po Savi so uporabljali tudi beograjske in karlovške čolne ali uranice. Neffzern je upal, da jih bo dobil 175 ali 200. Nosili so le po tri sode; dolgi so bili 3,16 m in široki 1,64—1,90 m. Po Neffzernovem načrtu naj bi gradili te čolne daljše, da bi lahko prepeljali na njih po 16 sodov. Kranjska in štajerska dežela bi morali imeti lastnih 32 deželnih čolnov. Predlagani načrt ne bi bil le koristen za prevoz provianta, ampak tudi za Kranjsko, ker bi olajšal prometne zveze s Hrvatsko in Banatom.²²

Z izvedbo Neffzernovega načrta so začeli takoj zaradi nujne potrebe po proviantu. Vodstvo del so poverili svetniku srbske administracije Ignacu Kempfu pl. Angretu.²³

Po predlogu Neffzerna so zastavili oktobra 1736 z deli na dolnjem savskem toku in le na kranjski strani, vendar ne s tlako, marveč s plačanimi delavci. Zato so zahtevali kranjski deželni stanovi, da se uredi Sava tudi na Štajerskem in Hrvatskem, na kar je dvor pristal.²⁴

Ignac Kempf pa ni ostal pri navigacijskih regulacijah le pri načrtu B. pl. Neffzerna, ampak se je lotil odstranjevanja ovir, ki sta jih predlagala v svojih načrtih že Stemberg in Werthenthall. Pri največji oviri Belem slapu je naredil v letu 1736 kanal,²⁵ ki je bil dolg 171 m, z njim je obšel slap in tako odprl prehod, sicer le za manjše čolne brez prekladanja, kot je bilo to dotlej. Kempf pa s tem ni bil zadovoljen in je hotel razširiti kanal, da bi bil uporaben tudi za večje čolne. Odstranjevati so začeli skale tudi pri ostalih slapovih.

Ko je začel Karel VI. 1736 vojno s Turki, je postalo vprašanje hitrejše ureditve plovbe po Savi na vsej njeni dolžini še bolj pomembno. Leta 1736 je pregledal Kempf tudi Ljubljano od izvira do izliva in ugotovil, da je brez ovir plovna do Ljubljane. Odtod do Zaloga so bile ovire jezovi, predvsem visoki vodni jez pri graščini Fužine, preko katerega ni bilo mogoče voziti z malimi čolni. Predlagal je, da se naredi pri graščini Fužine kanal, ki bi obšel jez. Dolg bi moral biti 2090 m, stroški za gradnjo bi znašali največ 100.000 gld. Za vleko čolnov je bila potrebna še vlečna pot ob bregovih Save in Ljubljane, ki je bila na Hrvatskem že narejena. Dela bi morala biti izvršena po načrtu v dveh letih. V letu 1736 bi morala biti urejena Sava, 1737 pa bi morali začeti z deli na Ljubljani. Z načrtom dela za plovnost Ljubljane so povezovali tudi načrt izsuševanja Ljubljanskega barja. Škofijski mlin bi morali odkupiti, odstraniti jez in s tem omogočiti plovbo s čolni. Dela bi izvedli s pomočjo deželne tlake. Kempfove predloge so podprli tudi kranjski deželni stanovi, ker bi po zvezi Save z Ljubljano prevažali proviant za armado v Italiji, odprla bi se trgovina Hrvatske, Ogrske, Slavonije z Jadranom in Italijo preko Kranjske, saj bi bil omogočen neoviran prevoz od Beograda do Vrhnike.²⁶

Regulacija Save je bila leta 1736 že toliko urejena, da so prišli tudi večji čolni do Kašlja. Vendar je obstojala stalna nevarnost, da bodo dela ustavljena, ker so kranjski in štajerski stanovi neredno nakazovali svoje prispevke. Obe deželi sta vezali svoje finančne odobritve na pogoje in skušali doseči čim večje koristi. Tudi so imeli štajerci in Kranjci močne pomisleke glede povečanja uvoza agrarnih pridelkov iz Hrvatske in Banata, ker bi to oviralo trgovski promet z domačimi pridelki (žitom in vinom). Zato so dela jeseni 1736 in spomladi 1737 le počasi napredovala.²⁷ Vojna s Turki pa je zahtevala, da dela pospešijo, ker je bilo nujno prevažati čete na bojišče. Že začeta dela so nadaljevali na več krajih. Na štajerskem bregu Save so začeli

²¹ Stan. A I. fasc. Neu Weinaufschlag (kratica NW) 6. 6. 1735; A. Müllner, o. c., Argo VII, 130; Valvasor II, 203; A. Müllner, o. c., Argo VII, 98; A. Müllner, o. c., Argo VII, 130.

²² Stan. A I. fasc. NW (6. 6. 1735, 22. 6. 1735).

²³ Stan. A I. fasc. 385 (24. 9. 1735).

²⁴ Stan. A I. fasc. 385 (24. 9. 1735, 23. 6. 1735, 6. 12. 1735), fasc. NW (12. 10. 1735).

²⁵ Načrt in profil Belega slapu, ki so ga izdelali inženirji Durchlasser, Renner in Kaltschmidt v letu 1736, je v Narodnem muzeju v Ljubljani, mapa št. 244.

²⁶ Stan. A I. fasc. 385 (12. 5. 1736).

²⁷ Stan. A I. fasc. 555 (7. 6. 1736), fasc. 385 (2. 11. 1737), fasc. NW (30. 6. 1736).

sekati grmičevje in kopati stezo za konjsko vleko šele novembra 1737, ker so prej čakali kranjski deželni stanovi, da soglašajo s tem lastniki bregov.²⁸ Leta 1737 so začeli tudi z deli na Ljubljani. Gradili so kanal med deželno manufakturno sukna in cerkvijo sv. Štefana v Štepanji vasi, kjer je oviral plovbo jez manufakture.²⁹

21. oktobra 1737 pa se je zrušilo skalovje in zemlja pri slapu Mitalo. Po kmetu Prusniku, ki je tam bival, so imenovali nastali zemeljski usad, ki je predstavljal novo in dolgo časa nepremostljivo oviro za plovbo po Savi. Skale, drevje in zemlja so zasuli rečni tok 7,6 m pod vodo in 11,4 m nad vodo.

22. novembra 1737 si je ogledala usad posebna stanovska komisija. Na deželnem zboru so sklenili kranjski deželni stanovi, da je potrebno usad odstraniti. Preko njega naj bi začasno speljali pomožno cesto, da bi po njej prepeljavali blago, ki bi ga na drugem koncu usada zopet natovorili na čolne. Pomožno cesto so začeli graditi 2. decembra s 150 delavci, ki so jih dala na razpolago zemljiška gospodstva. Delavci so dobili po 10 kr na dan. Na Prusniku so delali le delavci, ki so jih dala kranjska zemljiška gospodstva, ne pa tudi štajerska, zato so kranjski deželni stanovi zahtevali, naj bi za delavce prispevala tudi Štajerska. 14. decembra 1737 je bila dograjena pomožna cesta preko zemeljskega usada. Dolga je bila 676 m. V zimskih mesecih 1737 in 1738 so prekinili dela. 3. marca 1738 so jih znova nadaljevali.³⁰

Kljub zemeljskemu usadu so v letih 1737 in 1738 nadaljevali že začeta dela na vlečnih stezah in pri gradnji kanalov na Ljubljani. 1738 so bile odstranjene ovire za plovbo pri slapu pri Zidanem mostu (imenovanem tudi Mostovski slap), kjer so razstrelili skale in naredili vlečno pot, dolgo 475 m. Pri slapu blizu Suhadola so naredili vlečno pot 389 m. Vlečnih poti so v tem letu uredili na bregovih Save in Ljubljane 7737 m; bile so napravljene za vleko s konji. Stranske poti, ki so jih doslej delali za vleko z ljudmi, so nameravali razširiti, da bi omogočale tudi konjsko vleko. Stranska pot za konjsko vleko je morala biti široka 5,7 m. V primeru, da je bilo na bregu premalo prostora za izdelavo poti, so se poslužili za čolnarstvo pravice služnostne poti in javne ceste ter uporabili zemljišča za vlečno pot. Lastniki so smeli pasti živino, toda na tem zemljišču ni smelo biti rastje visoko preko 3 čevljev (0,948 m); da ne bi oviralo prometa.³¹

Dokončan je bil kanal v Štepanji vasi, ki je bil dolg 323 m in je imel 3 zatvornice. Delno sta bila dokončana kanala pri Forstlechnerjevem mlinu in v Vevčah. Kanal pri Forstlechnerjevem mlinu so speljali za mlinom, presekal je meander Ljubljane. Kanal je bil dolg 106,4 m in je imel 2 zatvornici. Graditi so začeli veliki kanal pri Fužinah, kjer je bil poleg visokega jez še slap visok 7,74 m.³²

Po Kempfovem odhodu sta vodila savska dela notranjeavstrijski rudarski mojster A. Hauptmann in inženir poročnik Ernest Vencelj. Durchlasser. Pod njegovim vodstvom so 1738 začeli risati karte savskega toka od črnuškega mostu pri Ljubljani do Beograda in toka Ljubljane³³ ter nadaljevali z deli na Prusniku, ki pa so le počasi napredovala, zaradi nezanimanja obeh dežel Kranjske in Štajerske, ki nista pošiljali dovolj delavcev. Šele na intervencijo notranjeavstrijskega tajnega sveta je poslala tudi Štajerska 120 delavcev. Prepri, ki so nastali med deželama zaradi finansiranja del, so grozili, da se bodo ustavila dela na Savi.³⁴ Neredno plačevanje je ovi-

²⁸ Stan. A I. fasc. 84 (2. 10. 1736), fasc. 385 (9. 3. 1737, 20. 4. 1737, 2. 11. 1737).

²⁹ Načrt, ki sta ga izdelala ing. E. V. Durchlasser in F. K. Renner je v bakrotisku v Arhivu SR Slovenije, Ljubljana, Zbirka načrtov, mapa VII, št. 123.

³⁰ Stan. A I. fasc. 385 (23., 24., 25., 26., 1. 1. 1737, 4. 12. 1737, 20. 2. 1738).

³¹ Načrt in slike slapa pri Zidanem mostu so izdelali ing. Durchlasser, Renner in Kaltschmidt leta 1736 (Narodni muzej, Ljubljana: mapa št. 244). V tej mapi je tudi načrt vlečne poti pri Suhadolu, slika slapa Renke pred regulacijskimi deli in urejene vlečne poti ter škarpe v bakrotisku.

Stan. A I. fasc. 385 (12. 4. 1738), Kom. nav. (18. 6. 1739, 2. 7. 1739).

³² Načrte kanala sta naredila E. V. Durchlasser in F. K. Renner 1738, Arhiv SR Slovenije, Ljubljana, Zbirka načrtov, mapa VII, št. 123.

³³ Stan. A I. fasc. 385 (12. 4. 1738), načrti pod naslovom Ausführlicher Plan des ganzen Saustroms, ki sta jih narisala Durchlasser in Renner, imajo 6 tabel. Od druge do šeste tabele so v Narodnem muzeju v Ljubljani, mapa 244, fotografija vseh šestih tabel v bakrotisku je v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani.

³⁴ Stan. A I. fasc. 385 (23. 8. 1738, 30. 10. 1738, 22. 11. 1738, 23. 12. 1738).

ralo dela tudi v naslednjem letu 1739. Proviantski transporti so prenehali in z njimi je upadel tudi interes erarja za nadaljevanje del.

20. aprila 1739 je nastal nov zemeljski usad pri Prusniku, in sicer na istem mestu, kjer je bil udor leta 1737. Širina v vodo padle mase je bila 102 m. Drugi usad je zajezil vodo tako, da je nastalo jezero, dolgo dve uri hoda. Poznejša poročila omenjajo, da je bil usad dolg 1140 m, širok 95 m in visok 21,8–24,7 m. Popolnoma očitati reko bi postalo nemogoče, ker bi se utegnilo zrušiti ponovno 47,5 m zemlje v prejšnjem kanalu. Stroški za dela bi znašali po predračunu notranjeavstrijskega rudarskega mojstra Hauptmanna (skupaj s stranskimi stroški) 67.000 gld. Potrebovali bi 500 delavcev šest mesecev. Začasno so sklenili urediti za prevoz blaga pomožno cesto preko usada.³⁵

Leta 1739 so dovršili na Ljubljaniči še zadnji kanal pri Fužinah in ga odprli za promet. Dolg je bil 912 m, in je imel 9 zatvornic. Izpeljan je bil pri jezu Molendinejevega mlina, kjer je presekala meander in se končal pod fužinskim slapom v Ljubljaniči. Za dela pri gradnji kanalov je bilo izdano 47.047 gld.³⁶

Leta 1740 sta bila dovršena prva dva bakroreza savskega toka do Narta, januarja 1741 pa so bili izdelani še ostali štirje bakrorezi, tako da je bil narisani ves savski tok. Narisali so tudi karte stranskih poti med Zagorjem in Renkami, slike usada pri Prusniku in kanalov na Ljubljaniči. Vsega skupaj je bilo 21 bakrorezov.³⁷

Dela pri odstranjevanju usada pri Prusniku in na vlečnih poteh so 1740 zastajala zaradi premajhnih kreditov. Deželna blagajna je bila prazna, erar pa tudi ni zmogel več zaradi izrednih vojnih izdatkov, niti ni kazal zanimanja za nadaljevanje del po sklenjenem miru s Turki. Sicer sta vodji del A. Hauptmann in E. V. Durchlasser v tem letu naredila še ogled toka Save in Ljubljaniče in podala svoje predloge za popravila: poglobitev kanala pri Belem slapu, zgraditev 3610 m vlečne poti od Mitale do Belega slapa in popravila kanalov na Ljubljaniči.³⁸

Dvorna komisija za ureditev plovnosti Save in Ljubljaniče je sicer skušala dela nadaljevati, da bi mogli prevažati sol in baker iz kameralnih rudnikov na Ogrskem. A deželni stanovi so te predloge zavrnil, češ da zaradi vojn ni misliti na nadaljevanje tako dragega dela, ker dvomijo, da bi dela povečala promet s čolni in olajšala plovbo, kakor kaže primer kanalov na Ljubljaniči. Kajti čolnarji so se jih le malo posluževali in so raje iztovarjali vino pri Kašlju, ga na vozeh prepeljavali v Ljubljano in od tod dalje s čolni po Ljubljaniči. Čolnarji so se izgovarjali, da traja vožnja po kanalih dlje kot po suhem, da traja po kanalih en dan, po suhem pa dve uri. Deželni stanovi so se bali, da ne bi prevelika skrb za čolnarstvo preveč podprla trgovino z Ogrsko in Hrvatsko in tako škodovala trgovini z domačimi pridelki.

Septembra 1741 je bilo delo ustavljeno. Nadzor in popravila so prevzeli posamezni podložniki proti plačilu. Inženirje, ki so bili zaposleni pri delu, so odpustili.⁴⁰ Dvorna resolucija 22. maja 1743 je določila, da vsa dela prenehajo. Odslej so se vršila le še manjša popravila.⁴¹

Leta 1745 se je zrušil pri Prusniku znova manjši usad, a skale so prišle le do brega Save.⁴² Vsa dela so stala kljub predlogom komisije, da bi nadaljevali z deli pri Prusniku, in šele s komisijo grofa Haugwitzza marca 1747 se je začelo novo obdobje regulacijskih del.

³⁵ Stan. A I. fasc. 385 (17. 6. 1739); A. Müllner, o. c., Argo VIII, 56; RK fasc. XLVI/1 (14. 2. 1750).

³⁶ Stan. A I. fasc. 385 (17. 6. 1739), Kom. nav. (18. 6. 1739, 3. 6. 1741).

³⁷ Stan. A I. fasc. 385 (20. 1. 1741); A. Müllner, o. c., Argo VIII, 179; Stan. A I. fasc. 385 (4. 2. 1741); bakrotis risbe pod naslovom Ausführlicher Plan von der in 1737 Jahr an den Sau Strom zwischen Renko und Sagorie und zwar auf letzteren Orts Seiten verfertigte Arbeit, ki so ga izdelali ing. E. V. Durchlasser, F. K. Renner in A. Kaltschmidt je v Narodnem muzeju, Ljubljana, mapa št. 244; A. Müllner, o. c., Argo VII, 160.

³⁸ Kom. nav. (3. 6. 1741, 8. 3. 1740, 23. 3. 1740).

³⁹ Stan. A I. fasc. 379 e (3. 7. 1741), fasc. 385 (22. 11. 1741), fasc. 379 e (5. 3. 1742); Kom. nav. (3. 7. 1741).

⁴⁰ Stan. A I. fasc. 379 e (5. 3. 1742); Kom. nav. (7. 3. 1740, 30. 7. 1741); Stan. A I. fasc. 385 (7. 3. 1742).

⁴¹ Stan. A I. fasc. 385 (31. 6. 1743, 12. 2. 1747); Kom. nav. (2. 9. 1743, 21. 2. 1743).

⁴² RK fasc. XLVI/1 (14. 2. 1750); Kom. nav. (7. 2. 1747).

Vodstvo in organizacija del za plovnost Save in Ljubljani

Leta 1732 je bila ustanovljena dvorna komisija za ureditev plovnosti Save in Ljubljani, ki naj bi vodila dela. Vodstvo pri regulacijskih delih so hoteli obdržati deželni stanovi Kranjske, ki so vezali dovoljevanja denarnih sredstev na pogoj, da se upoštevajo tudi mnenja in predlogi stanov, kar so jim tudi zagotovili.⁴³

Leta 1736 je postavil vladar za višje vodstvo del na Savi in Ljubljani navigacijski konses ali navigacijsko komisijo. Predsedoval ji je deželni glavar Kranjske Korbinijan grof Saurau, njeni člani pa so bili deželni vicedom na Kranjskem, najstarejši član kranjskega deželnega odbora, predstavnik štajerskih deželnih stanov, višji prejemnik ljubljanskega mitniškega urada Kappus pl. Pichelstein, ing. Kempf in drugi, ki jih je imenoval po potrebi deželni glavar. Naloge navigacijskega konsesa so bile, dajati navodila ing. Kempfu, ki je vodil dela, blagajniku navigacijske blagajne in gradbenemu pisarju. Konses je moral najti primeren fond za kritje 40.000 gld, ki sta jih vložili Kranjska in Štajerska v ta dela, in določiti tarifo vodne mitnine. Konses je prejel tudi pravico, da prodaja osušeno ozemlje, ki bi nastalo na ljubljanskem barju z ureditvijo plovbe po Ljubljani, in skrbi za vse, kar se tiče čolnarstva. Poročila o delovanju je dajal navigacijski konses notranjeavstrijskemu tajnemu svetu in naravnost dvoru (centralnim uradom).⁴⁴ Navigacijski konses je torej bil neodvisen od stanov in neposredno podrejen notranjeavstrijskemu tajnemu svetu v Gradcu in dvorni pisarni na Dunaju. Stanovi so mogli omejevati njegovo delo s tem, da so zaželevali odobritev denarnih prispevkov. S sestavo navigacijskega konsesa niso mogli biti zadovoljni deželni stanovi, ker so smatrali, da daje njegova sestava premalo jamstva, da bi varoval deželne svoboščine. Zato so se pritožili pri vladarju in zahtevali, da pritegnejo v navigacijski konses vse člane stanovskega odbora in zemljiške gospode, ki imajo svoja gospodstva ob Savi. Uresničenja svojih zahtev stanovi niso dosegli, kljub temu, da so pozneje prosili le za nekaj članov stanovskega odbora.⁴⁵

Leta 1737 je bil predsednik navigacijske komisije Siegfried grof Thurn, štajerski deželni stanovi pa so imenovali za svojega pooblaščenca v komisiji Franca Karla grofa Wurmbrandta.⁴⁶ Glavni problem, s katerim se je bavila navigacijska komisija, je bil, preskrbeti denarna sredstva za kritje denarja, ki sta ga dali na razpolago Štajerska in Kranjska.⁴⁷ Račune navigacijske komisije je predlagalo knjigovodstvo deželnega vicedomskega urada dvorni komori, kasneje graškemu tajnemu svetu v odobritev.⁴⁸ Ko so prenehala dela za plovnost Save, se je zmanjšalo tudi delovanje navigacijske komisije, ki jo je ponovno oživila komisija grofa Haugwitzja.⁴⁹

Regulacijska dela 1735—1738 je vodil svetnik srbske administracije Ignac Kempf pl. Angret. Njegov naslednik je bil notranjeavstrijski rudarski mojster Anton Hauptmann. Vodja del je moral vsako leto dvakrat pregledati Ljubljano in Savo od Vrhniške do hrvaške meje, da bi ugotovil na novo nastale ovire, in poročati navigacijski komisiji. Poleg A. Hauptmanna je vodil istočasno dela tudi inženir poročnik Ernest Vencelj Durchlasser, ki je 1737 prišel iz temišvarskega Banata. Poleg njega sta bila 1737—1740 zaposlena še vojaška inženirja Friderik Konrad Renner in Abraham Kaltschmidt. Ko je bilo delo leta 1741 prekinjeno, so jih odpustili in so se vrnili nazaj v Banat.⁵⁰

Za nadzorovanje del so postaviličasne komisarje, npr. 1736 Franca Karla pl. Hohenwarta. 1737 sta bila komisarja pri Prusniku Franc Sigmund baron Tschetscher in Ignac baron Apfalterer.⁵¹ 1738 so postavili za nadzornika savske plovbe Štefana Sillyja (Sila), da bi nadzoroval plovbo, večkrat pregledoval reki in takoj ugo-

⁴³ Stan. A I. fasc. 385 (6. 12. 1735).

⁴⁴ Stan. A I. fasc. 385 (12. 5. 1736).

⁴⁵ Stan. A I. fasc. 385 (11. 6. 1736, 2. 2. 1737).

⁴⁶ Stan. A I. fasc. 385 (17. 7. 1737).

⁴⁷ Stan. A I. fasc. 385 (17. 7. 1737, 12. 4. 1738).

⁴⁸ Stan. A I. fasc. 385 (12. 4. 1737); Kom. nav. (28. 3. 1744).

⁴⁹ Stan. A I. fasc. 385 (12. 3. 1747).

⁵⁰ Stan. A I. fasc. NW (10. 8. 1735), fasc. 385 (12. 4. 1738, 12. 5. 1736, 7. 3. 1742).

⁵¹ Stan. A I. fasc. 84 (2. 10. 1736), fasc. 385 (28. 12. 1737).

tovil pomanjkljivosti, ter vodil manjša popravila. Štefan Silly je bil po rodu Tržačan, bil je višji mornar pri vojni mornarici. Še mlad je šel 1718 z drugimi mornarji na Donavo, kjer je služil v tako imenovani pančevski mornarici. Pod generalom Mer-cyjem je delal pri delih za plovbo na Begeju, nato pa pri kanalu pri Temišvaru. Od tod je šel 1732 v Bratislavo v telesno stražo vojvode Franca Lotarinškega. 1735 je prišel skupaj s komisarjem Kempfom v Zagreb k regulacijskim delom na Savi.⁵²

Finansiranje del za ureditev plovbe na Ljubljani in Savi 1735—1747

Dela so financirali iz navigacijskega sklada, za katerega sta prispevali osnovo Kranjska in Štajerska, kasneje pa so se vanj stekali dohodki vodne mitnine in naklade na dolenjsko vino. Blagajno sklada je vodil višji mitninski urad v Ljubljani. Ze na prvem posvetovanju o regulacijskih delih 6. junija 1735 je pl. Neffžern izrekel misel, da bi za dela, ki so v korist tudi Kranjski, ker ji bodo olajšala zvezo s Hrvatsko, prispevala Kranjska poleg deželne tlake tudi v denarju. Z dvorno resolucijo 23. junija 1735 je Karel VI. določil, da da Kranjska 10.000 gld za regulacijska dela, da bi zbrali konservacijski sklad. Na deželnem zboru 27. junija 1735 so to vsoto deželni stanovi odobrili. Toda niso jih dali takoj. Hoteli so doseči, da bi vladar pristal na pogoje, na katere so vezali izročitev denarja. Pogoji, ki so jih postavili kranjski deželni stanovi, so bili: 1. delo za plovnost Save in Ljubljani mora biti koristno za kranjsko deželo; 2. z delom se mora čimprej začeti, da bo čimprej urejena stalna plovba; 3. znesek 10.000 gld se plača v obrokih, uporabljali ga bodo le za dela na Kranjskem; 4. da se uredi Sava tudi na hrvaškem in štajerskem ozemlju, za kar nosijo stroške prizadete dežele; 5. da se določi stalen način finansiranja konservacijskih del brez kranjskega deželnega denarja; 6. da se pri navigacijskih zadevah upošteva tudi mnenje kranjskih deželnih stanov. Vladar je zagotovil stanovom, da bodo dela v korist vsem dednim deželam, posebno pa še Kranjski, ki ji ureditev ne bo v škodo niti glede trgovine niti glede deželnih svoboščin. Odobrili so tudi stanovom, da plačajo denar v obrokih, kakor bodo to zahtevala dela. Ker pa s tem zneskom niso bila izvršena vsa predvidena dela, je morala kranjska dežela še nadalje prispevati. Dežela sama je morala prevzeti v breme tudi konservacijske stroške na lastnem območju. Predlogu stanov, da bi dobili za vloženi kapital nek poseben sklad, kakor na primer sklad za novo naloženo vodno mitnino, vladar ni nasprotoval.⁵⁴ Z zgraditvijo kanala pri Belem slapu, ki je bil napravljen s kranjskimi prispevki, je bilo potrebnih še 100.000 gld za uresničitev načrtov kanalov na Ljubljani.

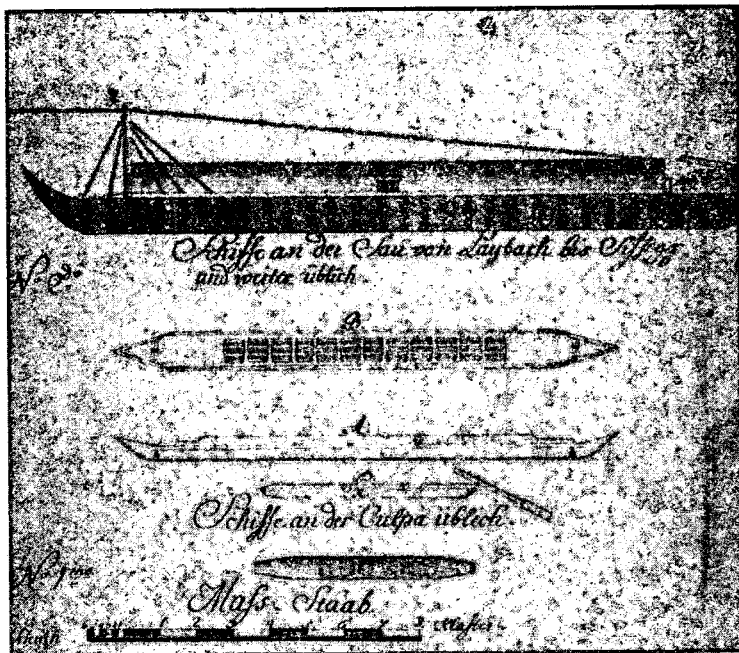
Sredstva za dela naj bi dali erar, Srbija, Slavonija 60.000 gld brez povračila, Kranjska in Štajerska pa po 20.000 gld. Hrvatska, ki ni mogla dati denarja, bi prispevala deželno tlako. Erar, Srbija in Slavonija naj bi plačali v treh letih, Kranjska in Štajerska pa v dveh letih, in sicer Kranjska poleg 10.000 gld, ki jih je dovolila leta 1735. Soglasje (s prispevkom Štajerske 20.000 gld) je dal štajerski deželni glavar Karel Adam grof Breunner. Ker pa deželi nista mogli dati denarja brez povračila, ampak le na posodo, se vladar ni protivil, da bi dobili Kranjska in Štajerska povrnjena posojila. Kranjska in Štajerska sta morali dajati mesečno po 1500 gld, erar pa po 4000 gld začevši z marcem do vključno oktobra. Glavnice Kranjske in Štajerske naj bi se odplačevale iz izkupička od prodanih zemljišč, ki bi se osušila ob regulaciji Ljubljani na Ljubljanskem barju. Ker je Kranjska strmela, da bi dobila povračilo z novimi mitninami, je določala dvorna resolucija, da blago, ki ga bodo vozili skozi Štajersko in Kranjsko iz Srbije in Slavonije, ne smejo ohremeniti z novimi tranzitnimi mitninami, na tranzit drugega blaga pa so smeli naložiti le nižje mitnine, na hrvaški tranzit pa le proporcionalne.⁵⁵

⁵² Stan. A I. fasc. 385 (12. 4. 1738); Rkp 3 d/81, Reigersfeld str. 105; GrA I., Reigersfeld, Diaria 5. 1. 1755; RK fasc. XLVI/2 (20. 9. 1754).

⁵³ Stan. A I. fasc. NW (6. 6. 1735).

⁵⁴ Stan. A I. fasc. 385 (23. 6. 1735, 27. 6. 1735, 24. 9. 1735, 6. 12. 1735); fasc. NW (12. 10. 1735).

⁵⁵ Stan. A I. fasc. 385 (12. 5. 1736).

Načrti čolnov na Savi od Ljubljane do Siska in na Kolpi 1771 (Arhiv SR Slovenije, Dež. glav., škatla 297, Nav. lit. S, 1/5)

Kranjski deželni zbor se je izrekel 11. junija 1736 proti prispevku 20.000 gld, ker je dežela še 1735 dovolila 10.000 gld. Privolili so, da dajo za ureditev plovbe le še 10.000 gld, in to pod pogojem, da bo tudi Štajerska prispevala 20.000 gld.⁵⁶

Proti deležu 20.000 gld za regulacijo Ljubljanice in Save se je izrekla tudi Štajerska, kateri bi bilo živahniješe trgovanje s Hrvaško in Slavonijo v škodo, kajti v slabih letinah se je oskrbovala Kranjska z žitom in vinom iz Štajerske, posebno iz celjskega okoliša. Izboljšanje plovbe pa bi povečalo trgovino s Hrvaško in Slavonijo in zmanjšalo trgovino s Štajersko.⁵⁷

Štajerski stanovi so dovolili 20.000 gld pod pogoji: 1. denar bodo dali, ko bodo vedeli, komu naj ga izroče; 2. da dajo polovični znesek 10.000 gld kakor drugi; 3. da ne bo plovba na Savi prikrajšala Štajersko na njenih pravicah ali dosedanji trgovini; 4. da se denar Štajerske dežele porabi za dela na štajerski strani in da ne bodo v bodoče zahtevali nobenega prispevka več; 5. da štajersko trgovsko blago, ki gre na Kranjsko, ne bo obdavčeno z novo ali višjo vodno mitnino ali nakladno in da bo ohranjeno staro trgovanje in pogodbe s Kranjsko; 6. določiti se mora, da se kupuje proviantno žito za vojsko v Italiji na Štajerskem po deželnih cenah in točno plača iz eraričnih sredstev; 7. prepovedati se mora uvoz hrvaškega in ogrskega vina na Kranjsko za potrebe dežele. Kar pa bi Kranjska pripeljala vina od tam z dovoljenjem, naj se omeji na male količine; 8. še v letu 1736 se mora določiti sklad za povračilo štajerskega prispevka, sicer ne bodo dali druge polovice zneska 10.000 gld.⁵⁸

Na odlašanje Kranjske in Štajerske je dvor ostro reagiral. Dolžil je deželi krivde, če ne bodo dela dovršena. Kranjski deželni stanovi pa so vkljub vsemu vztrajali

⁵⁶ Stan. A I. fasc. 385 (11. 6. 1736).

⁵⁷ Stan. A I. fasc. NW (11. 7. 1736).

⁵⁸ Stan. A I. fasc. 55 (25. 1. 1737), fasc. NW (11. 7. 1736).

pri 10.000 gld, ki naj bi jih dali v dveh letih in čakali resolucijo, ki bi jim to dovolila.⁵⁹

Tudi notranjeavstrijska dvorna komora ni plačevala redno prispevka erarja, julija 1736 je bila v zaostanku za 10.000 gld, enako neredni v plačevanju sta bili Štajerska in Kranjska.⁶⁰

1. novembra 1736 se je morala sestati navigacijska komisija, da bi rešila problem povračilnega sklada za posojilo Kranjske in Štajerske. Predstavnik štajerskih deželnih stanov grof Wurmbrandt je predlagal v smislu inštrukcije, da se izjavijo o na novo uvedenih mitninah na vrste trgovskega blaga, da bodo štajerski stanovi videli ali jim prinašajo izboljšavo ali škodo. Kajti štajerski deželni stanovi so sklenili, da se bodo uprli vsaki višji mitnini na štajerske produkte in blago, ki bi šlo skozi Kranjsko. Grof Wurmbrandt je predlagal, da bi dobili povračilni sklad na ta način, da bi stavili višje tranzitne mitnine na živila, ki se izvažajo iz Ogrske, Srbije, Slavonije in Hrvatske ter iz dohodkov izsušenih zemljišč ob Ljubljani. Agramne produkte naj bi obremenili z mitnino v času, ko je uvoz pridelkov sicer prepovedan, ker je v deželi sami dovolj pridelkov. Štajerska je zahtevala, da se dovoli le majhen uvoz vina iz Ogrske in Hrvatske na Kranjsko. Navigacijska komisija pa naj bi predlagala vladarju, da bi zagotovil, da se bo pri preskrbi cesarske armade v Italiji kupovalo žito predvsem na Kranjskem in Štajerskem po deželni ceni, ker je bila sicer nevarnost, da bi ob dobrih letinah ostajalo kranjsko in štajersko žito neprodano. Štajerski stanovi so še posebno poudarili, da se mora njihov prispevek porabiti predvsem za izboljšanje plovbe na njihovem območju.⁶¹

19. februarja 1737 se je ponovno sestala navigacijska komisija v Ljubljani, da bi pretresla pogoje, ki jih je postavila Štajerska za odobritev zneska 20.000 gld. Soglašala je z zahtevami štajerskih deželnih stanov glede roka oddaje denarja, da da Štajerska polovični prispevek enako kakor drugi, da dežela ne bo prikrajšana zaradi savske plovbe na pravicah in trgovini, da se bo denar v glavnem uporabljal le za izboljšave na štajerskem območju in da ne bodo v bodoče zahtevali nobenega prispevka več. Glede zahtev, da ne sme biti štajersko trgovsko blago, ki gre na Kranjsko, obdavčeno z novo ali višjo vodno mitnino ali naklado, in da bo ohranjeno staro trgovanje in pogodbe s Kranjsko, je imela komisija pomisleke, ker je bilo potrebno ustvariti nek sklad za povračilo, ki pa ne bi posebno bremenil prebivalce in trgovino Kranjske. Komisija je podprla zahtevo po nakupu provianta prvenstveno na Štajerskem tudi za Kranjsko. Štajerske zahteve po monopolu v trgovini z žitom in vinom so zavrnil, češ da naj se o tem dogovore s Kranjsko. Kajti mnogo vina so uvažali tajno preko Sotle na Štajersko in ga dalje prodajali pod imenom štajersko vino. Glede sklada za povračilo se je zdelo komisiji pravično, da dobita obe deželi povračilo. Ker pa Štajerci niso hoteli dati denarja prej, dokler ne bi bil določen sklad, je komisija predlagala, naj bi se sklad omejil le na Kranjsko. Podprla je zahteve, da se tudi Srbija in Slavonija pritegneta v to delo in da se njihovi pridelki, ki so cenejši, obremene s tranzitno mitnino. Nepotrebno pa je dajati na prepovedano blago konsumno mitnino, ker tega blaga ne dovolijo prevažati mitnice. Soglašali so, da dajejo Štajerci prispevke istočasno kot drugi in da o spremembah obveščajo Štajersko.⁶²

Kranjska je že oddala 21. februarja 1737 10.000 gld za savska dela. Ostalih 10.000 gld pa je sklenila dajati mesečno v obrokih po 1500 gld pod pogojem, da jih bo dajala tudi Štajerska. Tudi erar je nakazal denar pri notranjeavstrijskem bankalnem kolegiju. Štajerska je obljubila, da bo dala svoj prispevek v določenem roku.⁶³ Za dela na Savi in Ljubljani so izdali v aprilu 1737 2306 gld 40 1/2 kr in potrebovali za dela v juniju še 2639 gld 39 kr, zato je moral notranjeavstrijski tajni svet znova terjati stanove.⁶⁴ Kljub zagotovilom Štajerska ni dala drugih 10.000 gld zaradi

⁵⁹ Stan. A I. fasc. NW (30. 6. 1736, 14. 7. 1736), fasc. 55 (21. 7. 1736).

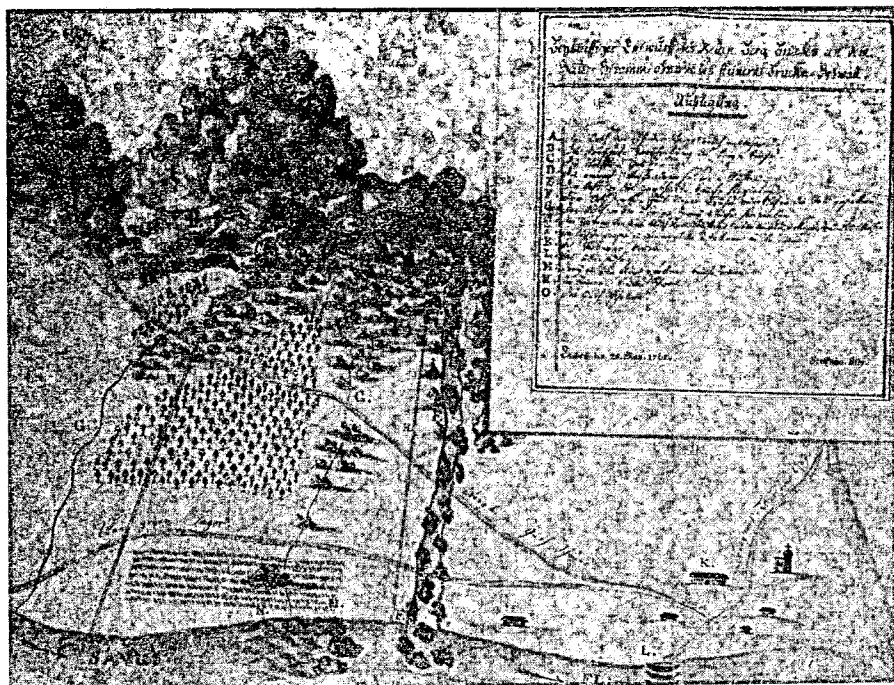
⁶⁰ Stan. A I. fasc. NW (31. 7. 1736), fasc. 385 (18. 12. 1736).

⁶¹ Stan. A I. fasc. 55 (25. 1. 1737).

⁶² Stan. A I. fasc. 55 (19. 2. 1737).

⁶³ Stan. A I. fasc. 55 (19. 2. 1737, 21. 2. 1737), fasc. 385 (20. 4. 1737).

⁶⁴ Stan. A I. fasc. 55 (10. 8. 1737, 22. 7. 1737).

*Prikaz novega usada na Savi pri Mostovskem slapu, načrt Štefana Silly 1765
(Arhiv SR Slovenije, Dež. glav., škatla 293, Nav. lit. S 1/1)*

pomanjkljive varnosti povračila. Obresti za posojilo naj bi po zahtevi štajerskih stanov odplačevali od odobrenih kontribucij.⁶⁵ Stanovi Kranjske in Štajerske so dali na terjatve za povračilo glavnice za savska dela pripombe, kjer so poudarili, da ne morejo dati drugega obroka 10.000 gld, ker še ni bil projektiran sklad za povračilo vložene glavnice. Glavni vzrok zavlačevanja finansiranja je bil v težnji Štajerske za monopolom v trgovini z žitom in vinom na Kranjskem. Proti štajerskim poskusom monopola trgovine niso bili le kranjski deželni stanovi, ampak tudi vladar, ki je poudaril v resoluciji, da je trgovina prosta vsem. Stanovi so trdili, da niso naturalije, ki so jih uvažali v deželi iz Ogrske za potrošnjo ali tranzit, dovolj obremenjene z davjatvami. Kajti z mitninami bi mogli doseči izenačenje v cenah domačih in tujih agrarnih produktov. Vladar je dovolil, da smeta deželi predpisovati tarife za domače in tuje naturalije, na tranzitno blago iz Ogrske, Slavonije, Srbije in Hrvatske pa se ne sme naložiti prevelika taksa ali vodna mitnina.

Da bi se določila tarifa vodne mitnine za tranzitno blago, so predlagali stanovi, da bi sklicali konferenco v Gradcu, kamor bi prišel pooblaščen komisar iz Kranjske, ali pa naj bi dvorna komisija za navigacijo v Ljubljani predlagala osnutek tarife za mitnine na tranzitne in potrošne naturalije iz Ogrske. Predlog konference v Gradcu za izdelavo tarif je notranjeavstrijski tajni svet zavrnil. Zahteval je, da obe deželi predložita osnutek vladarju, ki bo odločil o tarifi.⁶⁶

Ko je 1737 nastal zemeljski usad pri Prusniku, se je problem finansiranja zaostрил. Štajerska ni dala za odstranitev usada nobenega prispevka, zato je zaprosila Kranjska, da bi tudi Štajerska plačevala v ta namen. Pri tem so se opirali kranjski stanovi na račune prejemnikov mitnine na Savi, ki so kazali, da povprečno vozi po

⁶⁵ Stan. A I. fasc. 385 (17. 7. 1737).

⁶⁶ Stan. A I. fasc. 385 (2. 11. 1737).

Savi 400 čolnov, od katerih je le 100 kranjskih, ostali pa so štajerski. Ker pa sta imeli od urejene plovbe koristi tudi Ogrska in Hrvatska, naj bi tudi oni prispevali za odstranitev Prusnika.⁶⁷

Dvorna resolucija z dne 6. aprila 1738 je odredila, da prispevajo za odstranitev usada pri Prusniku erar 18.000 gld, Štajerska in Kranjska pa po 6000 gld, ki jih jim pozneje povrnejo. Tako je padla na deželi nova obremenitev. Obe sta bili še s plačili drugega obroka 10.000 gld v zaostanku; tako je Kranjska dolgovala še 7500 gld, Štajerska pa še vso vsoto.⁶⁷

1738 so plačali kranjski stanovi v okviru drugega dovoljevanja 7000 gld za savska dela. Štajerski stanovi pa so vezali plačilo drugega obroka 10.000 gld na pogoj, da jim kranjski stanovi plačajo dolg 7705 gld od preskrbe dveh konjeniških kompanij iz leta 1712, in na določitev sklada za povračilo glavnice.⁶⁸

28. julija 1738 je predlagal kranjski deželni zbor, da se da iz sklada vinske naklade za povračilo kranjskega in štajerskega posojila 26.000 gld za Savo, zato pa so stanovi pristali, da se plačuje vinska naklada 1 denariča (pfeniga) od mere dolenjkega vina.⁶⁹

Predlog kranjskih stanov za povračilo iz sklada vinske naklade je podprla tudi dvorna navigacijska komisija. Vladar sicer predlogu ni nasprotoval, a je vezal odobritev na poročilo notranjeavstrijske dvorne komore, toda sklad naj bi se uporabljal tudi za nova regulacijska dela tako na kranjski kot na štajerski strani. Temu pa so nasprotovali kranjski deželni stanovi, ker je Štajerska sicer odobrila za dela 26.000 gld, a je dala le 16.000 gld, Kranjska pa je morala dati vseh 26.000 gld. Deželni stanovi Kranjske so ponovno zaprosili, da bi bil sklad namenjen za povračilo tega kapitala.⁷⁰

Dvorna resolucija 19. januarja 1739 je dovolila, da se da iz sklada vinske naklade povračilo Štajerski. Štajerski deželni stanovi pa so predlagali, da bi se omejil sklad vinske naklade tako, da bi uporabili vinsko naklado, ki se pobira ob štajerski meji, za povračilo dolga Štajerski. Ta naj bi dobila sopesest tega sklada in povračilo posojila 16.000 gld z obrestmi vred; le tako je bila pripravljena plačati še drugi obrok 10.000 gld v navigacijski sklad.⁷¹

Na pritožbe kranjskih stanov je vladar odobril, da se izplača iz sklada vinske naklade še 78.000 gld, ki so jih dali erar, Srbija in Slavonija za navigacijske izboljšave in da se iz sklada krijejo stroški bodočih del na Savi in Ljubljani.⁷²

Kranjski deželni zbor je pristal na svojem zasedanju 26. maja 1739, da se vrne, štajerskim stanovom 16.000 gld, ki so jih dali za savska dela v teku treh let, in da kranjski stanovi plačajo iz sklada vinske naklade še zaostalih 10.000 gld za Štajersko, a pod pogojem, da bi dala tudi Štajerska dnevno po 120 delavcev, ki naj bi bili plačani, in da se vrne tudi Kranjski 26.000 gld. Bili pa so proti temu, da bi vrnili erarju, Srbiji in Slavoniji 78.000 gld iz sklada vinske naklade z utemeljitvijo, da so bila dela narejena, predvsem zaradi Slavonije, Hrvatske in Banata in prevozov provianta, ki so ga izvažali iz njih. Predlagali so, da te dežele vrnejo denar erarju, ki je bil sam pri delih udeležen le z 18.000 gld in ni zahteval poznejšega povračila. Tudi v bodoče naj bi izdatke za savska dela nosile tudi Srbija, Slavonija in dvorna komora,

⁶⁷ Stan. A I. fasc. 385 (21. 1. 1738, 12. 4. 1738, 28. 1. 1738, 4. 2. 1738).

⁶⁸ Stan. A I. fasc. 385 (5. 5. 1738, 25. 6. 1738, 17. 7. 1738, 22. 9. 1738, 20. 5. 1738, 21. 7. 1738).

⁶⁹ Stan. A I. fasc. 385 (28. 7. 1738). — Sklad vinske naklade je bil prvotno namenjen za povračilo 100.000 gld, ki so jih dali kranjski stanovi 1734 za nabavo provianta, ostanek pa naj bi služil po predlogu kranjskih deželnih stanov za odplačilo deželnim stanovom. Zato so uvedli na vsa v deželi konsumirana vina od 1. februarja 1736 novo naklado. Štajerski stanovi so se pritožili in dosegli, da je dvorna resolucija 24. marca 1736 določila, da se dovoli naklada na vsa vina, ki se konsumirajo na Kranjskem, in sicer na kranjska in štajerska vina po 1 denarič, na laška, vipavska in kraška vina pa po 2 denariča od mere. 17. aprila so na to deželni stanovi Kranjske prosili, da se dolenska vina ne obdavčijo, ker je to proti deželnim svoboščinam, 1 denarič naklade na štajerska vina pa naj se naloži kupcem in tovarnikom. Štajerska vina so bila boljše kakovosti in so jih v deželi več potrošili kot domačih vin. Tako se je preskrbovala cela Gorenjska po vodi z dolenskimi kislimi vini (Mahrwein). Dolenjska vina so bila po kakovosti slabša in manj donosna, zato naj bi bila oproščena vinske naklade, temu pa niso ugodili in 19. oktobra 1737 so uvedli 1 denarič na dolenska vina. Proti temu so se stanovi upirali.

⁷⁰ Stan. A I. fasc. 385 (23. 12. 1738, 22. 11. 1738, 19. 12. 1738, 23. 12. 1738).

⁷¹ Stan. A I. fasc. 385 (4. 10. 1748, 7. 4. 1739, 26. 5. 1739).

⁷² Stan. A I. fasc. 385 (26. 5. 1739).

in sicer 3/5-brez povračila iz sklada vinske naklade, Štajerska in Kranjska pa 2/5, ker sklad ne bi zadoščal za financiranje regulacijskih del. Stanovi pa so znova predlagali, da bi se sklad vinske naklade določil tudi za okrepitev deželnega gospodarstva.⁷³

Dvorna resolucija 11. julija 1739 je stanovske pripombe glede financiranja regulacijskih del sprejela.⁷⁴ Vprašanje povračila 16.000 gld Štajerski pa še ni bilo rešeno. Šele 1743 so sklenili kranjski deželni stanovi, da bodo vrnili Štajerski glavnico 16.000 gld z obrestmi vréd v 4 letih, a le pod pogojem, da ostane sklad vinske naklade v njihovih rokah. To pa je dvor odbil in zahteval, da dežela izjavi, ali bi s skladom vinske naklade sprejela tudi vse dolgove, ki so vezani nanj, ali bi sklad upravljal erar sam in plačal vse dolgove. Kranjski stanovi so izplačali Štajerski v letih 1743—1744 zaostale obresti in v letu 1744 prvi obrok posojila. Stanovi so prevzeli tudi plačilo posojila, ki ga je dobila komisija za ureditev plovbe v dobi predsedovanja Korbinijana grofa Sauraua od pl. Markha pod pogojem, da se plača iz sklada vinske naklade. Odplačevanje štajerskega posojila se je zavleklo do 1749.⁷⁵

Leta 1747 je prevzela upravo vinske naklade posebna komisija. Stanovi so dolgovali še Štajerski 4000 gld, katere naj bi prevzel po predlogu stanov erar ali reprezentanca in komora, ki je upravljal sklad vinske naklade. A dvorna resolucija je 7. avgusta 1748 odredila, da morajo dolg poravnati sami stanovi. Za plačilo dolga naj bi najeli novo posojilo. Temu so se kranjski stanovi upirali in prosili, da bi bili oproščeni plačila zadnjega obroka. Na ponovno zahtevo štajerskih deželnih stanov in prošnjo kranjskih, ki niso imeli sredstev za vračanje, je dvorna resolucija 1. marca 1749 določila, naj štajerski stanovi počakajo na odplačilo 4000 gld, dokler se ne najde poseben sklad za povračilo. S tem so se končala dolgoletna trenja med kranjskimi in štajerskimi deželnimi stanovi glede povračila glavnice za dela pri ureditvi plovbe.⁷⁶

Z zgraditvijo kanalov na Ljubljani je nastalo vprašanje odškodnine za odvzeta zemljišča, za kar so morali kranjski deželni stanovi najeti novo posojilo 11.500 gld.⁷⁷

V navigacijski sklad se je stekala tudi konservacijska pristojbina, imenovana tudi vodna mitnina ali vodna pravica. Njen dohodek naj bi omogočil vzdrževanje že izvedenih del za izboljšanje plovnosti Save in Ljubljane. Patent iz leta 1738 je določil, da morajo plačevati čolnarji po 2 gld od vsega, 1 gld 30 kr od polovice in 30 kr od četrte tovara čolna. Ustanovljena sta bila dva kameralna mitninska urada v Litiji in Radečah za pobiranje vodne mitnine.⁷⁸ Izvajanje tega patenta se je zavleklo. 8. marca 1742 so sklenili nastaviti prejemnike vodne mitnine. Pobirali so jo začeli s 1. aprilom. Patent 29. novembra 1742 je uvedel proporcionalno plačevanje vodne mitnine glede na daljavo vožnje, in to v Klečah, Litiji in Krškem.⁷⁹

Radeče	Kleče, Kašelj, Ljubljana	2 gld
Litija	Kleče, Kašelj, Ljubljana	40 kr
Litija	Radeče	20 kr
Radeče	Brežice	40 kr
Radeče	Krško	30 kr
Krško, Brežice	Litija	2 gld
Ljubljana, Kleče, Kašelj	Kompolje, Sevnica, Brestanica, Krško, Brežice	2 gld

Štajerski čolnarji so se skušali izogniti plačevanju omenjene pristojbine: dvorna resolucija 4. decembra 1743 pa je poudarila, da ni nihče oproščen vodne mitnine,

⁷³ Stan. A I. fasc. 385 (26. 5. 1739).

⁷⁴ Stan. A I. fasc. 385 (27. 1. 1740, 18. 3. 1740, 9. 12. 1740).

⁷⁵ Stan. A I. fasc. 385 (8. 7. 1741, 28. 7. 1741, 5. 8. 1741, 31. 6. 1743, 23. 10. 1743, 20. 9. 1743, 15. 2. 1744, 10. 3. 1744), fasc. 322 (1. 7. 1743, 5. 7. 1743), fasc. 555 (3. 8. 1743), fasc. 320 (30. 5. 1744, 8. 6. 1744); Kom. nav. (29. 6. 1744).

⁷⁶ Stan. A I. fasc. 385 (1. 3. 1748, 16. 5. 1748, 4. 10. 1748, 1. 2. 1749, 7. 2. 1749, 8. 3. 1749); RK fasc. XLVI/1 (7. 8. 1748, 14. 9. 1748).

⁷⁷ Stan. A I. fasc. 385 (22. 11. 1741, 7. 3. 1742), fasc. 379 e (15. 3. 1742).

⁷⁸ RK XLVI/1 (18. 10. 1747).

⁷⁹ RK XLVI/1 (18. 10. 1747); Normalije fasc. 3 (17. 10. 1747); Kom. nav. (10. 11. 1750).

ker je njen sklad premalo donosen. Leto kasneje je morala obnoviti ukaz graška vlada; ker se niso hoteli pokoravati čolnarji iz Laškega.

Vodno mitnino so izročali prejemniki četrletno Francu Sigmundu Kappusu pl. Pichelsteinu, upravitelju navigacijskega sklada in višjemu prejemniku na Kranjskem.⁸⁰

Dohodki vodne mitnine so znašali⁸¹ leta 1742 438 gld 52 kr, leta 1743 408 gld 38 kr 2 d, leta 1744 581 gld 29 kr 2 d in leta 1745 1037 gld 19 kr.

V sklad za navigacijo je šla tudi vinska naklada 1 denariča na dolensko vino, v kolikor so ga prevažali po Savi. Naklado so uvedli 19. oktobra 1737.⁸²

Skladu so prepustili tudi za 20 let dajatve od produkcije svinčenih in bakrovih rudnikov, ki bi jih odkrili ob Savi pri delih za plovnost in ki so pripadali dvorni komori.⁸³

Čolnarske mezde in tarifa

Tarifa za prevoz blaga je bila sprva prepuščena svobodnemu dogovoru med prevoznikom in trgovcem; a zaradi lokalnega pomena prometa ni bila pretirana. S povečanjem prometa in njegovo razširitvijo na daljavo vse do Beograda pa se je stanje spremenilo. Višina tarife je rasla in padala glede na število transportov. V tridesetih letih 18. stoletja, ko so vozili transporti v Beograd, je znašala tarifa 18 gld. Zaradi pritožb prevoznikov je določil deželni patent 4. februarja 1736 naslednjo tarifo: za prevoz od Mokric do Kašlja 12 gld, od Brežic do Kašlja 14 gld, od Krškega ali Vidma do Kašlja 12 gld, od Sevnice ali Radne do Kašlja 10 gld in od Radeč do Kašlja 9 gld.⁸⁴

Ko je bila prekinjena plovba zaradi usada pri Prusniku, so spremenili tarifo. Od Mokric do Mitala je veljala 10 gld, od Brežic 9 gld, od Vidma ali Krškega 7 gld, od Sevnice ali Radne 5 gld in od Radeč 4 gld. Za iztovarjanje pri usadu so plačevali od vedrice 3 kr ali pa za ves čoln 30 kr. Čolnarska tarifa od Mitala do Kašlja je bila 5 gld. Prehrano za čolnarje, kruh in vedrico vina je moral preskrbeti tovarnik ali trgovec. Čolnarji se tarife niso držali in so zahtevali višjo tovarnino, kmeta Berdajs in Prusnikar, ki sta prevažala pri usadu, pa po 2 gld 30 kr od čolna, kar so jima prepovedali.⁸⁵

Vodstvo regulacijskih del 1747—1766

Skrb za regulacijska dela in za ohranitev že obstoječih naprav se je poživila šele s prihodom grofa Haugwitza na Kranjsko. Leta 1747 je prevzela posle začasno reprezentanca in komora. Obnovili so delo dvorne komisije za ureditev plovbe, ki so jo tvorili bivši kranjski deželni vicedom grof Orzon kot predsednik in Leopold grof Lamberg, Vajkard grof Barbo in Ivan Hieronim Merzina pl. Merzenheimb kot člani. Komisija je morala skrbeti za odstranitev usada Prusnika, vzpostaviti neprekinjeno vožnjo na Savi in Ljubljani ter plačati odškodnino za zemljo, ki so jo odvzeli podložnikom pri gradnji kanalov na Ljubljani. Komisija je ocenila odškodnino na 3438 gld 3 kr 3 denariče. Nadalje naj bi poskusili vožnjo s čolni šesterki ter ugotovili, do kod bi mogli pluti z njimi, ne da bi bilo potrebno prekladati tovore, in pospeševali vleko s konji.⁸⁶

Skrb za vzdrževanje navigacije je prevzela 1749 ministerialna bankalna deputacija (oz. višji komerčni direktorij) na Kranjskem, ki je določala tudi višino mezd za čolnarje in reševala pritožbe v zvezi z navigacijo. Pod njeno jurisdikcijo so spadali tudi čolnarji.⁸⁷

⁸⁰ Stan. A I. fasc. 385 (7. 12. 1743, 2. 1. 1744), fasc. 11 (15. 4. 1744); Kom. nav. (4. 3. 1744).

⁸¹ Stan. A I. fasc. 385.

⁸² Kom. nav. (5. 1. 1742).

⁸³ Stan. A I. fasc. 385 (12. 4. 1738).

⁸⁴ Stan. A I. fasc. 385 (9. 12. 1737).

⁸⁵ Stan. A I. fasc. 385 (9. 12. 1737, 28. 12. 1737).

⁸⁶ RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754); Stan. A I. fasc. 385 (12. 3. 1747).

⁸⁷ Resolucijska knjiga 1750, f. 142 (12. 5. 1750); RK Kom. kom. fasc. S/20 (28. 5. 1750); Resolucijska knjiga 1750, f. 333 (12. 12. 1750).

Ker je bila obnovev regulacijskih del zvezana z velikimi stroški, je predlagala ministerialna bankalna deputacija 1. avgusta 1751 deželnim stanovom Kranjske, da bi sami prevzeli skrb za vzdrževanje plovbe na Savi. Predlog so ponovili 7. julija 1753; kranjski deželni stanovi naj bi prevzeli skrb z bremen in dohodki, ker je bila plovba predvsem v korist deželni trgovini, kar je potrdila tudi dvorna resolucija 21. julija. Kranjskim stanovom naj bi pomagali pri vzdrževanju tudi štajerski stanovi.⁸⁸

Na deželnem zboru 10. decembra 1753 so kranjski deželni stanovi odklonili prevzem, ker so bile naprave preveč propadle zaradi opustitve popravil in ukinjenih mitninskih pristojbin. Za popravila ne bi zadoščal niti sklad 2713 gld 36 3/4 kr, ki je ostal še pri stanovih, niti vodna mitnina. Stanovi so predlagali, da bi prevzeli prebivalci ob Savi ležečih krajev in čolnarji skrb za popravila, zato pa naj bi odpravili vodno mitnino 2 gld.⁸⁹

Dvorna resolucija 30. marca 1754 je potrdila predlog stanov in odvezala ministerialna bankalno deputacijo vzdrževanja savske plovbe in naložila skrb za popravila deželnim prebivalcem in čolnarjem, obenem pa ukinila vodno mitnino. Toda takšen način vzdrževanja ni prinesel plovbi veliko škodo in s tem tudi trgovini. Zaradi slabega vzdrževanja ne bi bila prizadeta le deželna trgovina, ampak tudi državni interesi, ker ne bi mogli po Savi prevažati vojaških čet in provianta v primeru vojne v Italiji ali na Ogrskem. Zato je predlagal predsednik komerčnega konsesa Franc Henrik baron Reigersfeld v svojem referatu 5. septembra 1754, naj bi ponovno prevzela skrb za plovbo po Savi in za regulacijska dela reprezentanca in komora. Obnoviti se je morala trgovina z Ogrsko in Hrvatsko, ki je zaradi neredov in zaprek na poteh propadla, kar pa ni koristilo niti deželi niti erarju.⁹⁰

Preden je prišlo do odločitve, se je ponudil Franc Jožef Martinic, da sprejme skrb za navigacijo na Savi v zakup pod pogoji, da bi trajal zakup 20 let, prepustili naj bi mu vodno mitnino 2 gld od čolna od 1. novembra 1754 dalje, pobiranje potnega krajcarja in 1 gld 37 kr od čolna za prevoz pri Prusniku, ko bo odstranil zemeljski usad, dalje sklad 2713 gld 36 kr 3 denariče pri stanovih, ki je bil namenjen ureditvi plovbe, in orodje. Dvorna resolucija ni nasprotovala zakupu, če bi bil F. J. Martinic sposoben voditi dela in če bi dal kavcijo.⁹¹ Martinic je bil upravitelj gospodstva Ponovič in je bil zaposlen že kot podkomisar pri popravilu deželne ceste iz Avstrije proti Ogrski pod vodstvom pl. Werthenthalla.⁹² Komerčni konses na Kranjskem je zahteval, da se skrajša zakupna doba na 12 let in da se določi rok pobiranja vodne mitnine. Od čolnov, ki bi vozili skozi Prusnik, ko bo odstranjen zemeljski usad, naj bi Martinic pobiral največ 3 gld skupaj z 2 gld vodne mitnine. Komerčni konses ni odobril pobiranja potnega krajcarja in izročitve navigacijskega sklada pri stanovih. Martinic se ni strinjal z omejitvami komerčnega konsesa.⁹³

Baron Reigersfeld je zaslial tudi druge člane komerčnega konsesa o Martinicevi ponudbi. Janez Kr. Nemizhoffen je podprl Martinicevo zahtevo glede 20-letnega zakupnega roka, pobiranja vodne mitnine 2 gld od čolna in 1 gld 37 kr za prevoz pri Prusniku, izročitev navigacijskega sklada in orodja. Zakupnik naj bi dal jamščino najmanj 5000 gld in poročal letno reprezentanci in komori na Kranjskem o donosu vodne mitnine. Nemizhoffen je predlagal, da se dela na Savi oddajo po licitaciji, če ne bi sprejel Martinic teh pogojev. Z mnenjem Nemizhoffna je soglašal tudi ljubljanski župan Matevž Franc Peer. Tudi Reigersfeld je menil, da je Martiniceva ponudba ugodna. Po njegovih kalkulacijah bi dobil Martinic od vodne mitnine 20.000 gld, za prevoz pri Prusniku 11.250 gld in iz navigacijskega sklada pri stanovih 2713

⁸⁸ RK fasc. XLVI/1 (1. 6. 1751); Resolucijska knjiga 1753 (21. 7. 1753); RK fasc. XLVI/1 (21. 7. 1753); Stan. A 1. fasc. 385 (1. 8. 1753); Resolucijska knjiga 1753, f. 505 (30. 11. 1753).

⁸⁹ Stan. A 1. fasc. 385 (22. 10. 1753, 10. 12. 1753); RK fasc. XLVI/1 (10. 12. 1753).

⁹⁰ Resolucijska knjiga 1754, f. 139 (30. 3. 1754); RK fasc. XLVI/1 (30. 3. 1754, 5. 9. 1754), fasc. XLVI/2 (5. 9. 1755).

⁹¹ RK Kom. kom. fasc. S/20 (10. 12. 1754, 29. 10. 1754); Resolucijska knjiga 1754, f. 391 (19. 10. 1754).

⁹² RK Kom. kom. fasc. S/20 (10. 12. 1754).

⁹³ RK fasc. XLVI/1 (14. 11. 1754).

gld 36 kr 3 denariče, skupaj 33.963 gld 36 kr 3 denariče, izdatkov pa bi bilo v 20 letih 29.780 gld.⁹⁴

Svoje mnenje pa je spremenil Reigersfeld po pogovoru s čolnarskim nadzornikom Štefanom Sillyjem, ki mu je priznal, da mu je ponudil Martinic polovico dobička od zakupa, če bi mu pomagal pri delu. Po mnenju Sillyja bi bilo bolje, da Martinicu ne bi dali zakupa, ker bi mogli urediti plovbo v 3—4 letih z 12.000—14.000 gld. Zato je predlagal Reigersfeld, da bi prevzela skrb za vzdrževanje plovbe na Savi in vodstvo navigacijskih del reprezentanca in komora, za Kranjsko, kar je potrdil tudi dvor.⁹⁵ Hoffmann, član komerčnega konsesa, pa je menil, da bi bilo bolje, če bi prevzela skrb za plovbo posebna komisija ali direkcija, katere član naj bi bil Reigersfeld, ki naj bi si vzel v pomoč še nekaj svetnikov. V komisijo naj bi pritegnili tudi fiskala pl. Merzenheimba, ki je bil že pred leti član dvorne komisije za ureditev plovbe na Savi in Ljublanici. Hoffmannov predlog je podprla tudi reprezentanca in komora, ki je predlagala, da bi komisija skrbela za popravila na Savi. Dvor pa je to odklonil kot nepotrebno, ker je nadzoroval savsko plovbo čolnarski nadzornik Štefan Silly. Skrb za plovbo je prevzela reprezentanca in komora, za inšpektorja plovbe pa je bil imenovan Ignac baron Apfalterer; ker pa je moral ostati v Ljubljani zaradi obračunov prejemniškega urada, so namesto njega imenovali barona Zierheima. Savski inšpektor je skrbel za izboljšavo in pospeševanje plovbe, nadzoroval je izdatke in prejemke vodne mitnine.⁹⁷

1758—1762 je bil savski inšpektor Franc Leopold pl. Seethall.⁹⁸ 1762 je bilo poverjeno vrhovno nadzorstvo nad savsko plovbo in vodstvo del komerčnemu svetniku pl. Fremautu. Njemu je moralo deželno glavarstvo predlagati vse predloge glede izboljšanja plovbe na Savi vse do 1771. Štefan Silly mu je bil podrejen in je bil imenovan za inšpektorja savske plovbe s sedežem v Prusniku.⁹⁹

Regulacijska dela 1747—1766

Dvorna komisija za navigacijo je morala poskrbeti po navodilih grofa Haugwitz za odpravo zemeljskega usada pri Prusniku in poživiti dela za izboljšanje čolnarstva na Savi. Ker so popravljali od 1742 le manjše naprave, ki so bile zgrajene v letih 1735—1739, so te v glavnem propadle. Pri kanalih so pokradli jeklene vrvi. Na vlečnih poteh je raslo grmovje. Da bi preprečil še večjo škodo, je izdal grof Haugwitz ponovno patent z dne 20. junija 1738, ki je določal kazni za poškodovanje in ropanje kanalov.¹⁰⁰

Leta 1747 so začeli zopet odstranjevati zemeljski usad pri Prusniku. Dela so nadaljevali v letu 1749, ko jih je vodil inženir major Fräst, ki je vodil dela tudi pri utrjevanju zidu kanala v Štepanji vasi.¹⁰¹

20. julija 1749 se je ponovno začel ugrezati hrib pri Prusniku. Ugrezanje je trajalo dva dni. Novo nastali zemeljski usad sta pregledala 5. septembra svetnika reprezentance in komore Reigersfeld in Hohenwart; hrib se je še počasi ugrezal: Ker še niso docela odstranili zemeljskega usada iz 1739, so še vedno morali prevažati blago po suhem 285 m daleč.¹⁰² 19. decembra sta pregledala Savo do Belega slapu in Ljublanico ing. Renner, ki je prišel iz Petrovaradina, in čolnarski nadzornik Štefan Silly. Na pobočju hriba pri Prusniku je bilo še mnogo skal, ki bi se mogle utrgati in povzročiti nove zemeljske usade. Novo nastali zemeljski usad pri Prusniku je bil dolg 1140 m, širok 95 m in visok 22—24 m. Ing. Renner je predlagal, da bi naredili vlečno

⁹⁴ RK Kom. kom. fasc. S/20 (10. 12. 1754).

⁹⁵ RK fasc. XLVI/1 (7. 1. 1755); Kom. kom. fasc. S/20 (7. 1. 1755); Resolucijska knjiga 1754, f. 464—466 (21. 12. 1754).

⁹⁶ RK fasc. XLVI/1 (15. 1. 1755, 1. 2. 1755); Resolucijska knjiga 1755, f. 46—49 (1. 2. 1755).

⁹⁷ RK fasc. XLVI/1 (7. 1. 1755, 15. 1. 1755, 17. 2. 1755); Resolucijska knjiga 1755, f. 46—49 (1. 2. 1755), 1755, f. 72 (6. 3. 1755); RK fasc. XLVI/1 (20. 3. 1755).

⁹⁸ Resolucijska knjiga 1758.

⁹⁹ RK fasc. XLVI/3 (29. 11. 1762); Dež. glav., Navigationssachen (krajšano Nav.) S/1 (5. 10. 1764).

¹⁰⁰ Stan. A I. fasc. 385 (12. 3. 1747).

¹⁰¹ Resolucijska knjiga 1747, f. 527 (2. 12. 1747), f. 603 sl. (30. 12. 1747), 1749, f. 115 (16. 5. 1747).

¹⁰² Gr. A I., Reigersfeld, Diaria (5. 9. 1749); Resolucijska knjiga 1749, f. 282 (13. 9. 1749).

pot od Belega slapa do Prusnika, odstranili skale v savski strugi in popravili kanal na Ljubljani pri Fužinah.¹⁰³ Stroški za popravila kanala bi znašali po proračunu Janeža Jurija Schmidta in arhitekta Kandida Zulianija 3128 gld 38 1/2 kr.

Kanalov na Ljubljani 1750 niso popravljali. Kljub temu, da je reprezentanca in komora s patentom pozvala zemljiške gospodke, da pošljejo podložnike na delo pri kanalih, jih te niso pošlale.¹⁰⁵

Avgusta 1751 je pregledal baron Flachenfeld Ljubljano in Savo. Grmičevje je že zarastlo strugo tako, da je oviralo plovbo. Dotlej je skrbel za odstranjevanje grmičevja erar, zato je predlagal Flachenfeld, da bi skrbeli za odstranjevanje, gospostva ali lastniki imenj ob Savi in Ljubljani, kar so tudi sprejeli.¹⁰⁶ Kanali naj bi se nujno popravili. Pri kanalu pri Forstlechnerjevem mlinu je bil porušen zid, uničene zatvornice in jez. Kanal v Štepanji vasi je bil povečini podrt. Kanal pri graščini Fužine je zasipal potok, razrušen je bil zid, pokvarjenih je bilo vseh sedem zatvornic. Temeljitega popravila je bil potreben tudi vevški kanal. Stroški za popravila vseh kanalov bi znašali 4871 gld 16 kr.

Vlečne poti so bile v letu 1751 še v dobrem stanju, a poraščene z grmičevjem. Od Mošenika do Prusnika je bila vlečna pot zgrajena iz trdega kamna in s škarpami, kjer so pokradli vse železne spojke, zato bi morali obnoviti 530 m vlečne poti. Od Prusnika do Belega slapu vlečna pot še ni bila narejena. Vlečna pot od Belega slapa do Zidanega mosta je bila uničena. Zemeljski usad pri Prusniku je še vedno predstavljal veliko oviro čolnarjenju, ker je bil nasip dolg 475 m in širok 76 m, preko njega so se spuščali slapovi, ki jih ni mogel prepluti noben čoln. Sava je zaradi nasipa narastla za 5 m.

Flachenfeld je predlagal, da bi razstrelili skale in uredili prehode od Prusnika do Mitale, ker je bila možnost novega zemeljskega usada. Izdatki za vsa potrebna popravila na Savi in Ljubljani bi znašali 12.320 gld 16 kr.¹⁰⁶

Na Savi so popravljali v letu 1752 le manjše naprave.¹⁰⁷ Plovba po Savi je bila zelo nevarna, ker je nastal 1752 nov zemeljski usad »na jezu«.¹⁰⁸ Kanale na Ljubljani sta pregledala v tem letu Jurij Danijel Rughk pl. Freistadt, komerčni svetnik kneževine Hessen-Hanau, in artilerijski poročnik inženir pl. Gerhardt. Naredila sta predračun za popravilo kanalov, ki bi znašalo 1479 gld 2 kr.¹⁰⁹

1753 in 1754 so prenehala vsa dela za popravila na Savi in Ljubljani zaradi spora, kdo naj bi prevzel skrb za vzdrževanje plovbe. Za deželne potrebe je plovba zadostovala, erar pa se ni več brigal, ker je minula potreba po prevažanju provianta v Italijo. Bila je nevarnost, da bi začela poplavljeni Ljubljana, ker so bile uničene zatvornice na kanalih.

Obnovitev kanalov na Ljubljani in plovbe po Savi je zagovarjal Reigersfeld zaradi pomena, ki bi ga lahko imeli kanali v primeru vojne v Italiji. Sava bi lahko bila pomembna prometna zveža kljub cesti iz Karlovca na Vrbovsko in Bakar, kajti ta cesta pozimi ni bila uporabna zaradi snega. Če ne bi popravili in obnovili naprave na Savi in Ljubljani, bi se omejil promet po Savi le na deželne pridelke, kakor je bilo pred začetkom regulacijskih del. Obnoviti bi morali vse naprave, ki so bile zgrajene v dobi grofa Sauraua.

Reigersfeld je predlagal, da bi zgradili kanale na Ljubljani z jezovi. S tem bi pustili možnost za njihovo poznejšo obnovitev. Kanale, v katerih je imela voda velik padec (v prvem in četrtem kanalu 3,25 m, v drugem 2,84 m, v tretjem 8,85 m) bi izkoristili za pogon strojev v manufakturah. Uporabo kanalov in zemljišč naj bi prepustili podjetnikom zastonj in jih oprostili davkov za 20 let; s tem bi jih pritegnili.¹¹⁰

¹⁰³ Resolucijska knjiga 1749, f. 282 (13. 9. 1749); Gr. A I., Reigersfeld, Diaria (7. 12. 1749).

¹⁰⁴ RK fasc. XLVI/1 (14. 2. 1750).

¹⁰⁵ RK fasc. XLVI/1 (29. 3. 1751, 8. 4. 1751, 13. 9. 1751).

¹⁰⁶ RK fasc. XLVI/1 (12. 8. 1751), fasc. XLVI/3 (1760).

¹⁰⁷ Stan. A I. fasc. 405 (12. 6. 1752, 18. 12. 1752).

¹⁰⁸ RK fasc. XLVI/1 (25. 10. 1753).

¹⁰⁹ RK fasc. XLVI/2 (20. 9. 1754, 20. 9. 1754); Gr. A I., Reigersfeld, Diaria (26. 1. 1752).

¹¹⁰ RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754).

Z Reigersfeldovimi predlogi se ni strinjal J. J. Hoffmann, svetnik reprezentance in komore na Kranjskem, ki je predlagal, da bi zasuli kanale, ker je bila plovba po njih težka. Obnovitvi kanalov na Ljubljani so nasprotovali savski in ljubljanski čolnarji, ljubljanski trgovci in prebivalci vasi Zaloga. Savski čolnarji niso hoteli voziti po kanalih, marveč so iztovarjali vino v Zalogu. Prevoznništvo in shranjevanje blaga je donášalo zaslupek prebivalcem Zaloga. Vskladiščenje je bilo tudi dohodek ljubljanskih trgovcev. Čeh čolnarjev na Ljubljani, ki nečlanom ni dovolil čolnariti po Ljubljani, se je upiral, da bi vozili savski čolnarji po Ljubljani. Obnovo kanalov in podaljšanje plovbe po Ljubljani so želeli predvsem tržaški in ogrski trgovci, ker bi se zmanjšali prevozni stroški za 16-kr pri osmih sodih tovara.¹¹¹

O usodi kanalov je odločila dvorna resolucija 21. decembra 1754, ki je potrdila predlog Reigersfelda, da zagradijo kanale z zatvornicami in jih dajo v uporabo podjetnikom za manufakture. Kljub temu so pregledali savski inšpektorji F. A. pl. Zierheim, Silly in gorenjski okrožni glavar baron pl. Taufferer znova kanale na Ljubljani. Taufferer in Silly sta predlagala, da bi kanale obnovili, ker bi bili lahko pomembni pri transportu čet in provianta v Italijo in bi obnovev bila cenejša kakor zasutje. Ker je nasprotoval temu svetnik Hoffmann, je ogledala kanale še posebna komisija reprezentance in komore.¹¹²

1755 so začeli z obnavljanjem vlečnih poti. Savski inšpektor pl. Zierheim je s Š. Sillyjem preplul Savo do Radeč in pregledal, kje so potrebna popravila. Marca so začeli z najbolj nujnimi popravili. Odstranjevali so zemeljski usad pri Prusniku; pri tem jim je pomagala tudi Štajerska.¹¹³ Dela pri Prusniku so napredovala 1755 in 1756 tako, da so lahko pluli 1757 čolni ob srednji vodi polno naloženi, 1758 pa tudi že pri visoki vodi s pomočjo škripca.¹¹⁴ Dela pri Prusniku so bila omejena le na poletni čas, ker ni bilo potrebnega poslopja za čolnarskega nadzornika, ki je vodil dela. Na predlog savskega inšpektorja so odkupili polovično hubo Janža Prusnikarja, ki je spadala pod gospostvo Radeče. Poleg Prusnikarjeve hiše so zgradili 1759 še novo poslopje za savskega inšpektorja.¹¹⁵

V naslednjih letih, dokler ni prevzelo skrb za popravila deželno glavarstvo na Kranjskem, niso bila izvršena nobena nova dela za izboljšanje plovbe. Skrbeli so edino za čiščenje vlečnih poti ob Savi v letih 1760 in 1761.¹¹⁶ Deželno glavarstvo je pripravljalo načrte za delo in jih predložilo komerčnemu svetniku Fremautu. 1764 so opravljali manjša popravila.¹¹⁷ 1765 je nastal med Zidanim mostom in Loko usad, ki je bil dolg 304 m in visok 76—133 m. Zato so to leto odstranjevali skale pri tem novem usadu in nadaljevali z delom pri Prusniku, Belem slapu in slapu pri Radečah. Delali so pri teh delih najeti delavci, rudarji iz Laškega in podložniki bližnjih gospostev, za kar je predpisalo deželno glavarstvo posebno tlako.¹¹⁸

Finansiranje del 1747—1766

Regulacijska dela 1747—1766 so financirali iz navigacijskega sklada, v katerega so se stekale pristojbine vodne mitnine. Te pristojbine ni bilo nobeno blago oproščeno razen provianta in živine za armado.¹¹⁹

Patent 18. oktobra 1747 je uvedel pobiranje vodne mitnine v Krškem in Klečah. Tako so prejemniki pobirali vodno mitnino 1747 v Krškem, Radečah, Litiji in Klečah. Vodno mitnino v Krškem je pobiral prejemnik od čolnov, ki so privozili iz Bre-

¹¹¹ RK fasc. XLVI/2 (20. 9. 1754).

¹¹² RK Kom. kom. fasc. S/20 (7. 1. 1755); Resolucijska knjiga 1754, f. 464—466 (21. 12. 1754); RK fasc. XLVI/1 (5. 5. 1755); Gr. A I., Reigersfeld, Diaria (24. 6. 1755, Reigersfeld, fasc. XXX, Diaria (20. 7. 1755).

¹¹³ Resolucijska knjiga 1754, f. 464—466 (21. 12. 1754); RK fasc. XLVI/1 (20. 2. 1755, 11. 3. 1755, 20. 3. 1755, 20. 6. 1755).

¹¹⁴ RK fasc. XLVI/2 (29. 11. 1757); Resolucijska knjiga 1758, f. 73 (1. 4. 1758).

¹¹⁵ RK fasc. XLVI/2 (2. 12. 1757, 25. 9. 1758, 29. 9. 1757, 3. 2. 1758, 1. 4. 1758, 12. 6. 1758, 1. 7. 1758, 18. 5. 1759, 26. 6. 1760, 18. 6. 1759, 6. 8. 1759).

¹¹⁶ Resolucijska knjiga 1760, f. 112, 1761, f. 200.

¹¹⁷ Dež. glav. Nav. S/1 (5. 10. 1764).

¹¹⁸ Dež. glav. Nav. S/1 (19. 7. 1765, 15. 8. 1764).

¹¹⁹ Stan. A I. fasc. 385 (12. 3. 1747); Resolucijska knjiga 1758, f. 72 (9. 4. 1758).

žic in se ustavili pod Radečami, in sicer od polno naloženega čolna 1 gld 30 kr, od polovice 40 kr in 20 kr od četrtiline.¹²⁰

8. februarja 1749 so objavili novo tarifo vodne mitnine, ki so jo plačevali čolnarji na prvi postaji, kjer so jo pobirali. Vodna mitnina je znašala za polno naložen čoln:

Radeče	Kleče, Kašelj, Ljubljana	2 gld
Radeče	Litija	1 gld 20 kr
Litija	Ljubljana, Kleče, Kašelj	40 kr
Radeče, Loka, Kompolje	Sevnica	30 kr
Radeče, Loka, Kompolje	Brestanica, Krško	1 gld
Radeče, Loka, Kompolje	Brežice	1 gld 20 kr
Brežice, Krško, Brestanica, Sevnica	Zagorje	1 gld 30 kr
Kompolje, Loka, Radeče	Zagorje	1 gld
Brežice	Litija	2 gld
Ljubljana, Kašelj	Kompolje, Sevnica, Brestanica, Krško in Brežice	2 gld
Brežice	Krško, Brestanica	20 kr
Brežice	Sevnica	50 kr
Sevnica	Kompolje, Loka, Radeče	1 gld 20 kr. ¹²¹

Ker pa so gradili vedno večje čolne, ki so nosili tudi 168 q ali 220—230 veder vina, je donos vodne mitnine stalno nazadoval. Prejemnik vodne mitnine v Radečah Cankar je že 1759 predlagal, da ne bi pobirali pristojbine od naloženosti čolna, ampak od teže tovara, in sicer 1 1/2 kr od vedra vina in 1 kr od mernika žita.¹²²

Vodna mitnina je bila 1754 ukinjena, znova so jo začeli pobirati 1. aprila 1755, ko je prevzela skrb za dela na Savi reprezentanca in komora.¹²³ Iz pristojbine vodne mitnine so krili plačo 300 gld inšpektorju plovbe v Prusniku, prejemnikoma mitnine v Klečah 60 gld in Litiji 15 gld.¹²⁴ Četrletne obračune prejemnikov je potrjevala reprezentanca in komora, polletne 1763 deželno glavarstvo, letne pa dvor.¹²⁵

Vodna mitnina je malo donášala, povprečno 700—800 gld letno, zato je morala najeti kameralna komisija leta 1747 še posojilo 6000 gld od mesta Kranja, da je plačala odškodnino za zemljišča, ki so jih odvzeli lastnikom pri gradnji kanalov na Ljubljani.¹²⁶

Navigacijski sklad je leta 1747 pridobil tudi glavnico 2713 gld 36 kr 3 d, ki je bila dotlej pri stanovih za namene regulacije in 1754 prihranek administracije banikalne deputacije 2799 gld 21 1/4 kr od vodnih pristojbin.¹²⁷ Poleg tega je po 1764 kril navigacijski sklad primanjkljaj z dotacijami deželnega glavarstva.

Navigacijski sklad je upravljal registraturni adjunkt reprezentance in komore Ivan Anton pl. Schluderbach.¹²⁸ Po 1763 je vodilo navigacijski sklad deželno glavarstvo, ki je potrjevalo njegove obračune.¹²⁹

Čolnarske mezde in tarife

Leta 1751 je predlagal baron pl. Flächenfeld, da se postavi tarifa za čolnarski prevoz in sicer po 3 gld na dan:

Sisak	Nart	6 gld
Nart	Trnje	4 gld 30 kr
Trnje	Sused	3 gld
Sused	Brežice	4 gld 30 kr

¹²⁰ Normalije fasc. 3 (17. 10. 1747).

¹²¹ RK fasc. XLVI/1 (8. 2. 1749).

¹²² RK fasc. XLVI/1 (12. 8. 1751); vedro vina dunajske mere je znašalo do leta 1761 58,0037 l. 1761—1873 56,5890 l; Vilfan S., Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero, ZC VIII (1954), 52; RK fasc. XLVI/2 (21. 7. 1759).

¹²³ Resolucijska knjiga 1754, f. 139 (30. 3. 1754); RK fasc. XLVI/1 (11. 3. 1755).

¹²⁴ Dež. glav. Nav. S/1 (25. 7. 1765).

¹²⁵ RK fasc. XLVI/1 (20. 3. 1755); Resolucijska knjiga 1754, f. 464 (21. 12. 1754).

¹²⁶ Stan. A I., fasc. 385 (12. 3. 1747).

¹²⁷ RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754); Resolucijska knjiga 1754, f. 464—466 (21. 12. 1754).

¹²⁸ RK fasc. XLVI/1 (13. 3. 1755, 20. 3. 1755).

¹²⁹ Dež. glav. Nav. S/1, S/2.

Mokrice	Videm, Krško	4 gld 30 kr
Brežice	Videm, Krško	3 gld
Videm	Sevnica	3 gld
Sevnica	Radeče	3 gld
Radeče	Potočine, Sava	3 gld
Sava	Prusnik	3 gld
Prusnik	Litija	3 gld
Litija	Senožeče	3 gld
Litija	Kleče	3 gld 45 kr
Litija	Zalog	4 gld 30 kr
Zalog	Ljubljana	1 gld 30 kr
Ljubljana	Vrhnika	3 gld ¹³⁰

Stojnina pa je bila določena po 1 gld na dan. Ta tarifa je bila potrjena 8. julija 1751, a stojnina se je znižala na 34 kr. Ko pa so se začeli množiti transporti temišvarske trgovske družbe po Savi, so čolnarji izrabili priložnost in zahtevali 60 gld za prevoz od Siska do Zaloga. Zato je dvor na poročilo komerčnega svetnika Fremauta določil, da se da za prevoz od Zaloga do Siska največ 45 gld.¹³¹ Leta 1762 je Silly predlagal višjo tarifo, in sicer od Zaloga do Siska 47 gld 37 kr. Leta 1765 so čolnarji že zahtevali namesto običajne tarife 25 1/2 kr, ki jo je plačevala temišvarska trgovska družba, že 30 kr od q. Znižanju te tarife so se čolnarji protivili. A zagrozili so jim z zaporom in vojaščino.¹³²

Zvišanje tarife je predlagal tudi Feliks Erazem Ziegler, ki ga je reprezentanca in komora poslala v Prusnik, da bi se dogovoril s čolnarji glede tarife z ozirom na nesorazmerje plačevanja pri prevažanju vina.¹³³ Na podlagi tega pogovora je predlagal baron Brigido, da se uvede mezda glede na mero ali težo tovara.¹³⁴

Ureditev plovbe na Savi 1766—1780

V tej dobi je država v skladu z ekonomskimi načeli, da daje država pobudo v ekonomskem razvoju in da se zagotovi povečan prevoz trgovskega blaga iz Hrvatske in Ogrske, uvedla določen red plovbe na Savi.

Čolnarjenje na Savi dotlej ni poznalo nobenega reda, v čigar okviru bi se razvijal promet. Vsak čolnarski mojster je svobodno sklepal pogodbe za prevoz s trgovcem, se z njim pogajal za plačilo; enako mu je bilo prepuščeno, koliko plača svojim čolnarskim hlapcem. Savskih čolnarjev niso nikdar vezale spono čehovskega reda kot čolnarje na Ljubljani. Z večanjem prometa in trgovine in dokončanjem regulacijskih del je nastalo vprašanje, kako urediti točen in hiter prevoz blaga.

Število čolnov na Savi je bilo majhno in čolnarji so najraje prevažali vino, pri katerem so imeli možnost večjega zaslužka. Problem je postal posebno pereč v petdesetih letih 18. stoletja z ustanovitvijo privilegiranih trgovskih družb, ki so trgovale z agrarnimi pridelki iz Banata. Dotedanja ureditev plovbe na Savi ni bila več kos

¹³⁰ RK XLVI/1.

¹³¹ RK XLVI/3 (23. 9. 1763).

¹³² Dež. glav. Nav. S/1 (27. 6. 1765).

¹³³ Dež. glav. Nav. S/1 (3. 7. 1765).

¹³⁴ Dež. glav. Nav. S/1 (2. 10. 1765).

Osutek tarife za prevoz barona Brigida:

	q	Star	Vedro	Po nakladi
Sisak—Zalog	22 gld	24 kr		50 gld
Nart—Zalog	17 kr	19 kr		40 gld 30 kr
Trn—Zalog	15 kr	17 kr	10 kr	37 gld
Sused—Zalog	13 kr	15 kr	9 kr	33 gld 30 kr
Mokrice—Zalog	11 kr	12 1/2 kr	8 kr	29 gld 30 kr
Brežice—Zalog	10 1/2 kr	11 1/2 kr	7 kr	28 gld
Brestanica, Krško—Zalog	9 kr	10 kr	6 kr	25 gld 30 kr
Sevnica—Zalog	8 kr	9 kr	5 kr	22 gld
Radeče—Zalog	6 kr	7 kr	4 kr	19 gld
Prusnik—Zalog	4 kr	5 kr	2 1/2 kr	15 gld
Litija—Zalog	2 kr	2 1/2 kr	1 1/2 kr	11 gld

Ce dobi čoln tovor za nazaj, plača polovico, če pa ne, je tarifa taka: do Litije 5 gld 55 1/2 kr, do Prusnika 8 gld, do Radeč 10 gld 7 1/2 kr, do Sevnice 11 gld 49 1/2 kr, do Brestanice 13 gld 31 1/2 kr, do Brežic 14 gld 48 kr, do Mokrice 15 gld 39 kr, do Suseda 25 gld, do Trna 29 gld, do Narta 33 gld, do Siska 40 gld.

Za vsak dan, ko čoln čaka na naklado, dobi 1 gld 30 kr.

ogromnim transportom trgovskih družb, ki so zahtevale točen in hiter prevoz blaga. Iskali so rešitve, kako bi povečanemu prometu prilagodili ureditev plovbe na Savi od Siska do Zaloga.

Že 1762 je predlagal Š. Silly, da bi čolnarje na Savi vključili v čolnarski ceh. Vsak čolnar bi moral nakladati blago po točno določenem redu, ki bi ga določal višji cehovski mojster. Če bi čolnar vožnjo zamudil, naj bi zato plačal; enako kot so takrat čolnarji terjali od trgovcev dnevno po 1 gld stojnine. Sillyjev predlog je 1763 podprl še komerčni svetnik Fremaut.¹³⁵ Nerednosti v vožnjah so že tako narasle, da so ovirale prevoz, zato je kranjsko deželno glavarstvo smatralo, da je red nujen. Čolnarji naj bi prevažali po točno določenem vrstnem redu, zato naj bi bili čolni oštevilčeni. Progo od Siska do Zaloga naj bi razdelili na dva odseka: Sisak—Brežice in Brežice—Zalog.¹³⁶ Do uresničitve vseh teh predlogov takrat še ni prišlo. Ker je prevoz žita iz Siska zastajal, so začasno pomagali s tem, da je določilo deželno glavarstvo, da mora vsak čoln prepeljati dvakrat tovar iz Siska in šele tretja vožnja je bila za prevoz domačih pridelkov. Za prevažanje žita iz Siska so pritegnili tudi čolne zemljiških gospostev.¹³⁷

Tako je bilo stanje, dokler ni bil izdan 23. marca 1766 patent o plovbi, ki je vpeljal za dobo do leta 1778 po državi nadzorovano ureditev prometa na Savi. Patent je zahteval, da se morajo vsi čolnarji vpisati v čolnarske matične knjige v novoustanovljenem čolnarskem uradu v Prusniku. Vsak čoln je dobil svojo številko, po katere vrstnem redu, imenovanem roloju, je moral voziti. Trgovci so sporočali svoje zahteve po številu čolnov čolnarskemu uradu in ta jim jih je razdeljeval. Čolnarji, ki so se vpisali v matične knjige, so še vozili v lastnih čolnih, a so bili podrejeni čolnarskemu uradu. Ta je imel tudi svoje čolne, za katere je najemal čolnarje. Čolnarske matične knjige naj bi po določbah patenta nadzorovalo deželno glavarstvo. Patent je tudi določil tarifo za prevoz blaga glede na težo tovara.¹³⁸

Vpis čolnarjev v matične knjige in postavitve čolnov v rolo sta potekala zelo počasi, zato so začasno vozili čolnarji po abecednem redu. Čolnarji so se obotavljali vpisati v matične knjige zaradi prenizko določene čolnarske tarife in podrejenosti čolnarskemu uradu. Gospostva in trgovci, ki so imeli svoje čolne, so jim dajali večje plače, zato so raje pri njih služili, kot da bi šli v rolo.¹³⁹ Nejasnosti glede izvajanja navigacijskega patenta in uvedbe roloja, so imele za posledico zastoj v prometu, kar je bilo ravno nasprotno od tega, kar so želeli doseči s patentom. Zato so morali še dovoliti trgovskim družbam in trgovcem, da so smeli graditi čolne, ki pa so jih morali dati v rolo. Če tega niso storili, so plačevali čolnarskemu uradu od vsake vožnje 2 gld 30 kr. Čolni privatnikov so morali dve leti voziti izmenoma po eno vožnjo, zase in eno v roloju po ukazu čolnarskega urada v Prusniku. Lastniki nevoliranih čolnov niso imeli pravice do čolnov iz roloja, ki jih je razdeljeval čolnarski urad. Čolnarji, ki so se priglasili za vpis v matične knjige, niso smeli več uhajati na nevolirane čolne.¹⁴⁰

26. januarja 1767 je deželno glavarstvo imenovalo posebno komisijo, ki se je sestala 27. januarja. V njej so bili deželni glavar Henrik grof Auersperg, svetnik deželnega glavarstva Jožef baron Brigido, komerčni svetnik Fremaut in Štefan Silly. Komisija je preiskala vzroke neuspeha patenta o plovbi. Soglašala je, da obdrži čolnarski urad razdeljevanje voženj in da zvišajo tarifo za prevoz blaga od Zaloga do Siska na 24 1/2 kr. Zahtevala je, da se vse določbe patenta izvajajo. Predlagala je, da bi zaradi pritegnitve čolnarjev v rolo, one, ki so vpisani v matične knjige, oprostil rekrutacije in plačevanja osebnega davka.¹⁴¹

¹³⁵ Dež. glav. Nav. S/1 (17762, 29. 3. 1763).

¹³⁶ Dež. glav. Nav. S/1 (2. 10. 1765).

¹³⁷ Dež. glav. Nav. S/1 (19. 1.—22. 2. 1766).

¹³⁸ Dež. glav. Nav. S/2.

¹³⁹ Dež. glav. Nav. S/2 (5. 11. 1766).

¹⁴⁰ Dež. glav. Nav. S/2 (5. 10. 1766); Stan. A I. fasc. 385 (18. 12. 1766).

¹⁴¹ Dež. glav. Nav. S/3 (24. 2. 1767).

Da bi odpravili pomanjkanje čolnov — aprila 1767 jih je bilo na Savi le 22 — in zastoj prometa, so razdelili vožnjo od Siska do Zaloga na dva dela Sisak—Krško in Krško—Zalog. Najbolj kritično je bilo dobiti čolnarje za vožnjo od Siska do Krškega. V Sisak so poslali tiste čolnarje, ki niso imeli zemljiške posesti. Ti so se upirali, da jih je šlo od 47 le 12.¹⁴² Razpisali so nagrado za vpis v matične knjige, in sicer 2 gld za čolnarskega mojstra in 1 gld za čolnarskega hlapca, da bi pritegnili čolnarje k roloju in preprečili njihov beg v čolne trgovskih družb. Razpisane nagrade so bile brez učinka, ker so trgovske družbe dajale višje mezde in s tem odtegovala čolnarje roloju. Temišvarska trgovska družba, komerčni svetnik Fremaut in navigacijski komisar Mühlbacher, so predlagali, da izboljšajo pogoje čolnarjev, ki so se vpisali v matične knjige, da proporcionalno zvišajo mezde ob zvišanju cen žita in vina, dajo razne olajšave kot oprostitev rekrutacije, plačevanja osebnega davka. S temi predlogi se je strinjalo tudi deželno glavarstvo in predlagalo, da bi relucijo za davek in rekrutacijo plačevali iz čolnarske blagajne. Predloge je dvor potrdil, a le za čolnarje, ki so se vpisali v matične knjige.¹⁴³

Pomanjkanje čolnov je postalo še večje zaradi špekulacij trgovcev pri prijavljanju potreb po čolnih pri čolnarskem uradu. Prijavljali so večje število čolnov, kot so jih rabili in jih nato prepuščali drugim, ki niso imeli vložene prijave. Da bi to preprečili, so določili, da se vsako tuje blago, ki se prepelje v vroliranem čolnu, zapleni. Maksimirali so število čolnov za prevoz ogrskih produktov na 10 in domačih na 4 čolne za eno stranko.¹⁴⁴

Stanje prometa na Savi je postalo tako kritično, da so se morali zateči k novim ukrepom. Patent 3. septembra 1767 je prepovedal pluti po Savi vsem čolnarjem, ki niso bili vpisani v matičnih knjigah, in nevroliranim čolnom; te čolne so zaplenili. Lastne čolne so smela imeti le zemljiška gospodstva za prevoz svojih pridelkov. Za čoln, ki so ga dobili trgovci od čolnarskega urada v Prusniku, so plačevali trgovci po 15 kr.¹⁴⁵ Ta ukrep je odvzel trgovskim družbam možnost prevoza v lastni režiiji in jih postavil pred problem, kako dobiti pri čolnarskem uradu v določenem času zahtevane čolne. V začetku izvajanja novega patenta o roloju so si mnoge trgovske družbe pomagale s tem, da so dale svoje čolne v rolo pod pogojem, da so dobile zato določeno število erarialnih čolnov na razpolago. Največ lastnih čolnov (10) je dala v rolo temišvarska trgovska družba. Trgovska družba barona Magdaleniča se je pogajala, da bi dala v rolo 4 čolne pod pogojem, da ima 8 čolnov izven roloja; a deželno glavarstvo ni pristalo na te pogoje.¹⁴⁶

Rolo in vpis čolnarjev v matične knjige je obdržal tudi dvorni dekret 4. junija 1772, ki je postavil skrb za čolnarstvo na novo podlago in predvideval možnost uvedbe roloja tudi na drugih avstrijskih rekah. Rolo je veljal na Savi do 30. maja 1778, ko je bil ukinjen.¹⁴⁷ Padanje trgovskega prometa, ki se opaža od 1776 dalje, nezanimanje banaških trgovskih družb za pot Sisak—Zalog in liberalizacija gospodarske politike države, ki je težila, da da komercu svobodo in možnost konkurence, so bili vzroki njegove ukinitve.

Odprava roloja je znova otežila prevoz žita. Čolnarji so raje vozili vino ali pa so sprejemali najugodnejše ponudbe za prevoz. Ukinitve roloja so z zadovoljstvom

¹⁴² Dež. glav. Nav. S/3 (3. 3. 1767), S/1 (23. 4. 1767).

Število čolnov na Savi je bilo v posameznih letih: 1761 22 čolnov (S/1 2. 10. 1765), 1765 22 čolnov (S/1), 1766 20 čolnov v roloju (S/2 3. 4. 1766), 1767 22 čolnov, 1769 33 čolnov (S/4 23. 6. 1769), 1770 29 čolnov (S/4 7. 4. 1770).

¹⁴³ Dež. glav. Nav. S/3 (8. 4. 1767, 1. 10. 1767), S/4 (13. 3. 1770), S/2 (5. 5., 27. 8., 11. 9. 1767).

¹⁴⁴ Dež. glav. Nav. S/3 (11. 4. 1767).

¹⁴⁵ Dež. glav. Nav. S/3.

¹⁴⁶ Dež. glav. Nav. S/3 (27. 9. 1767, 16. 10., 19. 11. 1767), S/4 (april, 23. 4. 1767).

Tako so npr. od avgusta do oktobra 1770 trgovci zahtevali 99 čolnov, medtem ko so jih dobili pri čolnarskem uradu v Prusniku le 45.

1. 11. 1770—31. 1. 1771 je bilo oddanih 32 čolnov, zahtevanih 67 čolnov; 1. 2. 1771—30. 4. 1771 oddanih 36, zahtevanih 84; 1. 5. 1771—31. 7. 1771 oddanih 70, zahtevanih 84; 1. 8. 1771—31. 10. 1771 oddanih 29, zahtevanih 55; 1. 11. 1771—31. 1. 1772 oddanih 65, zahtevanih 74; 1. 2. 1772—30. 4. 1772 oddanih 138, zahtevanih 153; 1. 5. 1772—31. 7. 1772 oddanih 95, zahtevanih 115; 1. 8. 1772—31. 10. 1772 oddanih 91, zahtevanih 112 in 1. 11. 1772—31. 1. 1773 oddanih 46 čolnov, zahtevanih pa 69 čolnov (Dež. glav. Nav. S/5, S/6).

¹⁴⁷ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772), S/9 (marec 1780); Stan. A I. fasc. 385 (30. 5. 1778). Gradivo za leti 1777 in 1778 je zelo pomanjkljivo.

sprejela ob Savi ležeča zemljiška gospostva, ker so njihovi kmetijski pridelki prišli do višje cene in dala čolnarje k rekrutom. Noben čolnarski mojster ni mogel obdržati svojih čolnarskih hlapcev.¹⁴⁸ Že 1779 je Gabrijel Gruber predlagal, da bi znova uvedli rolo, naslednjega leta so to svetovali tudi ljubljanski trgovci Žiga Zois, Damijan Bartelotti in Anton Domian, njim so se pridružili še trgovci iz Zemuna Filip Radković, Ivan Obradović in Peter Palachuza. Na podlagi mnenj trgovcev je deželno glavarstvo predlagalo dvoru, da bi ponovno uvedli rolo in obnovili patent o plovbi po Savi iz leta 1766. Obenem je izdelalo deželno glavarstvo osnutek patenta o čolnarstvu na Savi. Vsi čolnarji bi se morali prijaviti glavnemu čolnarskemu uradu v Ljubljani in se ponovno vpisati v matične knjige. Čolne naj bi dali v rolo in določili mezde. Vrolirani čolni naj bi imeli prednost pri nakladanju. Proti uvedbi roloja sta nastopila pri deželnem glavarstvu Leopold baron Liechtenberg in Franc baron Apfalteher.¹⁴⁹ Razpravo je zaključil dvorni dekret, ki je prepovedal uvedbo roloja. Vsak je lahko svobodno vozil blago. Čolnarski urad in navigacijska direkcija sta izgubila pravico vmešavanja v odnose med čolnarji in trgovci.¹⁵⁰ S tem je bila dokončno odpravljena prisilna, po državi diktirana ureditev prometa na Savi.

Čolnarski uradi

Do ustanovitve čolnarskega urada v Prusniku 1766 ni bilo na Savi nobenega čolnarskega urada. Čolnarski urad je ustanovil patent 23. marca 1766. Njegove pristojnosti so bile: voditi čolnarske matične knjige, pošiljati poročila o njihovih spremembah deželnemu glavarstvu, skrbeti za red roloja, oddajati prijavljene čolne, nadzorovati regulacijska dela in voditi čolnarsko blagajno. Bil je tudi prva instanca glede kaznovanja tatvin na Savi. Čolnarski urad je bil podrejen deželnemu glavarstvu. Prvi čolnarski inšpektor čolnarskega urada je bil Štefan Silly, ki je ostal to do svoje smrti 1779. Čolnarski urad je opravljal večino svojih nalog, razen nadzorovanja regulacijskih del, kar mu je bilo odvzeto 1772, do ukinitve roloja 1778. Ko je bil rolo ukinjen, je tudi čolnarski urad v Prusniku izgubil smisel svojega obstoja. Leta 1780 je predlagalo deželno glavarstvo, da bi ga ukinili. V bodoče naj bi se javljali za čolne pri glavnem čolnarskem uradu v Ljubljani, ki bi bil pristojen tudi za čolnarske zadeve na Savi in za manjše spore savskih čolnarjev; podrejen pa deželnemu glavarstvu.¹⁵¹ 7. aprila 1767 je deželno glavarstvo imenovalo adjunkta novomeškega okrožja Franca Mühlbacherja za navigacijskega komisarja. Njegova naloga je bila reševati spore med čolnarji in čolnarskim uradom v Prusniku. Ta funkcija je obstajala do 1772.¹⁵²

Leta 1771 se je poživilo zanimanje države za plovbo na rekah. Ustanovljena je bila posebna dvorna komisija za plovbo. Dvorni dekret 4. junija 1772 je razdelil vsa porečja na dele tako imenovane divizione. Prvi divizion je obsegal Savo od Ljubljane do Zemuna, Kolpo in Ljubljanico. Na čelu diviziona je bila navigacijska direkcija, ki je bila podrejena direktno dvorni komisiji za plovbo, ki jo je tudi postavila. Navigacijski direktor je postal p. Gabrijel Gruber, v pomoč pa so mu dodelili prejšnjega navigacijskega komisarja Franca Mühlbacherja. Za tehnično izvedbo so skrbeli inženirji. Navigacijska direkcija je imela sledeče naloge: predlagati dela za izboljšanje plovbe, jih izvajati in nadzorovati; skrbeti za skladišča na Vrhnikih, v Zalogu, Krškem, Dobavcu pri Karlovcu in Sisku in voditi navigacijski sklad. Samostojna, od deželnega glavarstva neodvisna navigacijska komisija, je bila direktno vezana na dvorno komisijo za plovbo. Ta je tudi razsojala v primeru spora med navigacijsko direkcijo

¹⁴⁸ Dež. glav. Nav. S/9 (22. 6. 1779); Stan. A I. fasc. 385 (25. 2. 1779).

¹⁴⁹ Dež. glav. Nav. S/9 (11. 2., 16. 2., 3. 3. 1780, 11. 3. 1780, marec 1780, 7. 4. 1780).

¹⁵⁰ Dež. glav. Nav. S/9 (5. 8. 1780).

¹⁵¹ Dež. glav. Nav. S/2 (10. 4. 1766), S/9 (15. 12. 1779, 11. 3. 1780).

¹⁵² Dež. glav. Nav. S/4 (december 1770).

in deželnim glavarstvom. Navigacijska direkcija je dajala navodila tudi čolnarskemu uradu v Prusniku.¹⁵³

Leta 1773 so nastale pri navigacijski direkciji spremembe, nič več ni bila direktno podrejena dvorni komisiji za plovbo, ampak je bila vezana na deželno glavarstvo. Preko njega je morala pošiljati dvorni komisiji vse svoje predloge in poročila. Deželno glavarstvo pa je postavilo 1774 posebnega referenta za navigacijske posle; to je bil sprva grof Blagay.¹⁵⁴ Na deželno glavarstvo je bil še vedno direktno vezan čolnarski urad v Prusniku.

Med personal navigacijske komisije so spadali poleg navigacijskega direktorja p. Gabrijela Gruberja, navigacijski inženirji Ignac Kunsti, Jožef Schemerl, Johann Becker, Matija Starezky, navigacijski blagajnik, računovodja, mojstri — ladjedelci, zidarji, tesarji in 12 čolnarjev.¹⁵⁵ Leta 1775 so, namesto Beckerja, nastavili tri inženirje: Andreja Schemerla, Karla pl. Prignitza in Ignaca Chrösa. Ti inženirji, so ostali na Savi do konca regulacijskih del.¹⁵⁶

Nova gospodarska politika Jožefa II. in nezanimanje države za nadaljnje pospeševanje savske prometne poti sta bila vzroka, da je bila 1781 ukinjena navigacijska direkcija v Ljubljani. Ostal je še čolnarski urad v Ljubljani, ki je imel le majhne kompetence nad čolnarstvom na Savi, vse ostalo pa je bilo prenešeno na deželno glavarstvo.¹⁵⁷

Regulacijska dela 1766—1781

Regulacijska dela so do ustanovitve navigacijske direkcije 1772 potekala neenačrtno in so jih nakazovale trenutne potrebe. Načrte za dela je pripravljalo deželno glavarstvo in jih dalje predlagalo komerčnemu svetniku Fremautu, ki je imel v letih 1762—1770 vrhovno vodstvo nad deli. Po Fremautovi smrti je vladarica zaupala vodstvo regulacijskih del za izboljšavo plovbe na ogrskih rekah, Savi in Kolpi dvornemu svetniku pl. Raabu.¹⁵⁸ Dela so finansirali iz pristojbin vodne mitnine, primanjkljaj, pa krili z dotacijami, sprva deželnega glavarstva, nato pa kameralne blagajne.¹⁵⁹

V letih 1766—1771 so urejevali vlečne poti, čistili na njih grmičevje in na novo uredili uničene vlečne poti pri Prusniku. Nadaljevali so z deli na usadu pri Prusniku, Belem slapu in slapu pri Radečah. Med Zidanim, mostom in Loko, kjer je bil že 1765 zemeljski usad, je nastal 1770 nov podor. Slap na njem je onemogočal prehod čolnom, da so jih morali iztovarjati. Strugo so očistili skal v letih 1770 in 1771.¹⁶⁰

Z ustanovitvijo navigacijskih direkcij 1772 se je začelo sistematično delo za izboljšanje plovbe na Savi. Direkcija je predlagala načrte za dela na Savi od Zaloga do Zemuna, na Ljubljani in na Kolpi dvorni komisiji vsako leto do konca meseca oktobra. Dvorna komisija je izdelala na podlagi teh predlogov enoten načrt za regulacijska dela za vso državo, ki so ga morale navigacijske direkcije s svojimi inženirji izvesti. Vsak inženir je vodil dnevnik o regulacijskem delu, ki mu je bilo poverjeno, in o izdatkih.¹⁶¹

Navigacijski direktor p. Gabrijel Gruber je predlagal za leto 1773 naslednja dela: izdelati karte rek z natančno vrisanimi vlečnimi potmi, narediti vlečno pot od Zaloga

¹⁵³ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772, 7. 9. 1772) — Gabrijel Gruber, rojen 6. maja 1740 na Dunaju, umrl 26. marca 1805 v Petrogradu, do 1784 živel v Ljubljani; Slovenski biografski leksikon 2, 268; F. Ilwof, o. c., 529 sl.

¹⁵⁴ Dež. glav. Nav. S/6 (17. 6. 1773, 28. 3. 1774). Leta 1779 ga je zamenjal grof Hohenwart (Resolucijska knjiga 1779, št. 46, 5. 6. 1779).

¹⁵⁵ Dež. glav. Nav. S/6 (15. 1. 1773, 12. 2. 1773); Stan. A I. fasc. 385.

¹⁵⁶ Stan. A I. fasc. 385 (19. 4. 1755); Jožef Marija Schemerl, arhitekt in inženir, je bil rojen 26. 3. 1754 v Ljubljani, umrl 28. 1. 1844 na Dunaju. Od 1773 je bil zaposlen pri navigacijski direkciji v Ljubljani. 1777 je šel študirat na Nizozemsko in v Porenju graditev rečnih prekopov; po dveh letih se je vrnil zopet v Ljubljano (Slovenski biografski leksikon 9, 216).

¹⁵⁷ Dež. glav. Nav. S/10.

¹⁵⁸ Dež. glav. Nav. S/1 (5. 10. 1764), S/5 (18. 3. 1771); Franc Anton pl. Raab, rojen v St. Leonhardu na Koroškem 21. 12. 1722, od 1750 svetnik intendance v Trstu. Umrl 20. 4. 1783 na Dunaju; F. Ilwof, o. c., 525 sl.

¹⁵⁹ Dež. glav. Nav. S/1 (23. 6. 1764).

¹⁶⁰ Dež. glav. Nav. S/5 (26. 5. 1771, 11. 3. 1771, 7. 2. 1771, 4. 6. 1772), S/2 (1. 7. 1766), S/1 (19. 8. 1765), S/4 (8. 7. 1768).

¹⁶¹ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772).

do Litije, očistiti bregove od Zaloga do Krškega. Njegov predlog je bil sprejet in ta dela so delali v letih 1773 in 1774. Velike težave so imeli pri čiščenju savskih bregov, ker so kmetje napadli delavce in so jih morali ščititi vojaki.¹⁶² Leta 1775 so čistili savsko strugo pri Brežicah in uravnavali savski tok pod Krškim.¹⁶³

Leta 1777 so razdelili Savo na območja — postaje, kjer so bili nastavljeni navigacijski inženirji. Njim so čolnarji poročali o zaprekah plovbe. Te postaje so bile v Ljubljani in Brežicah in slovenskem delu Save. Vlečne poti so čistila zemljiška gospostva sama. Določili so, da morajo biti vlečne poti široke 3,6 m.¹⁶⁴ V naslednjem letu so le popravljali vlečne poti, ker zaradi premajhnih denarnih sredstev niso mogli začeti nobenega novega dela na Savi.¹⁶⁵

Že tako skromna regulacijska dela so se po ukinitvi roloja še zmanjšala. Pristojbine, ki jih je prinašal rolo, so odpadle, čolnarji se niso več javljali v uradih, kjer so pobirali vodno mitnino; kamealna blagajna pa ni dajala več prispevkov, tako da popravil ni bilo mogoče izvajati. Leta 1779 so se pritožili trgovci zaradi nesreč, ki so se vedno bolj množile. Stranske vlečne poti so propadle.¹⁶⁶ Morda je ta pritožba sprožila večjo gradbeno dejavnost v letih 1779 in 1780. Popravili so nakladalni kanal v Zalogu, poglobili kanal pri Belem slapu, podprli stene pri Prusniku, izravnali tok pri Brežicah in Krškem, naredili kanal in pot za vleko z volmi v Kranjskem grabnu, kjer je dotlej vleklo 25—30 oseb.¹⁶⁷ Leta 1780 sta pregledala Savo Leopold baron Liechtenberg in Franc baron Apfalterer ter predlagala, da bi obnovili vlečne poti, razstrelili skale pri Litiji, Poganku in Mošniku ter poglobili strugo od Mošnika do Renk.¹⁶⁸ Že 1772 se je dvor zanimal, v koliko bi lahko obnovili propadle kanale na Ljubljani. Leta 1780 je to tudi predlagal Gabrijel Gruber. Vendar dvor tega predloga ni sprejel, ker so bili kanali že v tako slabem stanju, da je bilo ceneje obnoviti cesto Zalog—Ljubljana.¹⁶⁹

Z ukazom dvornega dekreta je s 1. majem 1781 prenehala navigacijska direkcija. z vsemi navigacijskimi deli. Deželno glavarstvo je predlagalo, da bi nadaljevali najnujnejša dela pri Prusniku s pomočjo dohodkov vodne mitnine in skladiščnih pristojbin. Skrb za dela na reki in obnovo vlečnih poti so prepustili zemljiškim gospodarstvom. Dela je sicer še nadzoroval in vodil Gabrijel Gruber, a pod vodstvom dvorne pisarne.¹⁷⁰

Finansiranje del 1766—1781

Navigacijska dela so finansirali iz navigacijskega sklada, ki je obstajal iz dohodkov vodne mitnine, skladiščne ali špediterske pristojbine ter vinske pristojbine. V blagajno navigacijskega sklada so se stekale tudi dotacije glavne komercialne blagajne. Iz tega sklada so plačevali še plače uslužbencev čolnarskega urada.¹⁷¹ Sklad je vodilo deželno glavarstvo.

Poleg navigacijskega sklada je bila 1766 osnovana pri čolnarskem uradu v Prusniku še posebna blagajna čolnarskega urada. Vanjo so šli dohodki tega urada: pristojbine od vpisa čolnarjev v matične knjige (2 gld od čolnarskega mojstra in 30 kr od čolnarskega hlapca), oddajanja erarialnih čolnov, prevoza pri Prusniku in are na plače uslužbencev. Iz te blagajne so dajali plače špediterjem in plačevali osebni davek za čolnarje.¹⁷²

Reorganizacija v letu 1772 je vplivala tudi na finansiranje. Navigacijski sklad je prevzela navigacijska direkcija. Vanj je poleg že omenjenih dohodkov dotekala

¹⁶² Dež. glav. Nav. S/6 (3. 12. 1772, 22. 5. 1774); del načrtov je v zbirki načrtov v Arhivu SR Slovenije, Ljubljana.

¹⁶³ Stan. A I. fasc. 385 (19. 4. 1775).

¹⁶⁴ Stan. A I. fasc. 385 (17. 8. 1777).

¹⁶⁵ Stan. A I. fasc. 385 (25. 2. 1779).

¹⁶⁶ Dež. glav. Nav. S/9 (15. 7. 1779).

¹⁶⁷ Dež. glav. Nav. S/9 (30. 12. 1779, 7. 4. 1779, 21. 1. 1779).

¹⁶⁸ Dež. glav. Nav. S/9 (7. 4. 1780).

¹⁶⁹ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772), S/9 (17. 2. 1780), S/10 (10. 2. 1781).

¹⁷⁰ Dež. glav. Nav. S/10 (14. 5. 1781, 15. 5. 1781).

¹⁷¹ Dež. glav. Nav. S/3 (2. 3. 1767).

¹⁷² Dež. glav. Nav. S/2 (24. 7., 12. 8. 1766).

dotacija dvorne komisije za izboljšanje plovbe preko deželnega glavarstva v dveh obrokih v začetku februarja in konec julija.¹⁷³ Od leta 1773 je subvencijo nakazovala glavna komerčna blagajna katedralni blagajni, ta pa navigacijskemu skladu, ki ga je nadzorovalo deželno glavarstvo.¹⁷⁴ Deželno glavarstvo je denar nakazovalo po potrebi navigacijski direkciji. Deželni blagajnik je vodil tudi obračune dohodkov vodne mitnine, o vzdrževanju in dohodkih žitnih skladišč v Zalogu, Krškem in Sisku. Leta 1777 so določili, da prejme navigacijska direkcija v Ljubljani letno 20.000 gld iz katedralne blagajne za izvedbo regulacijskih del.¹⁷⁵ Leta 1780 je vodil navigacijski sklad katedralni plačilni mojster. Obračune navigacijske direkcije je pregledovala dvorna računsko komora, ki je našla za leta 1772—1779 velik primanjkljaj.¹⁷⁶

1. maja 1781 so ukinili navigacijski sklad, sredstva za navigacijska dela je dajala odslej katedralna blagajna direktno deželnemu glavarstvu. Blagajna čolnarskega urada v Prusniku je že z ukinitvijo roloja izgubila smisel obstoja.¹⁷⁷

Glavni dohodek navigacijskega sklada je bila vodna mitnina. Od 1766 so pregledovali bolete vodne mitnine zaradi tihotapstva tudi v Prusniku.¹⁷⁸ S štajerskimi splavarji, ki so vozili na Hrvatsko apno, so bili stalni spori, ker niso plačevali vodne mitnine. Pri tem so jih podpirale tudi njihove zemljiške gosposke.¹⁷⁹ Ko pa je bil rolo odpravljen, so trgovci in čolnarji smatrali, da je odpravljena tudi vodna mitnina, ki so jo nehal plačevati.¹⁸⁰ Proti temu je nastopilo deželno glavarstvo. Leta 1780 je predlagalo, da bi vodno mitnino, ki je predstavljala važen finančni vir za navigacijska dela, povišali od 2 na 3 gld. To povišanje je že 11. oktobra 1749 odobrila vladarica s pogojem, da bo veljalo, ko bo odstranjen usad pri Prusniku. Dvor pa je sedaj nasprotoval temu, v želji, da se trgovina in plovba oprostita bremen in zato naj bi se vodna mitnina ali odpravila ali pa izterjevala le na enem mestu. Deželno glavarstvo je svojo zahtevo podkrepilo s finančno nujnostjo, da je usad pri Prusniku popolnoma odstranjen in da se je prostornina čolnov povečala. Te utemeljitve so se zdele dvoru dovolj tehtne, tako da je 5. januarja 1781 določil povišanje vodne mitnine od 2 na 3 gld za polno naložen čoln. Pobirali so jo le v Radečah.¹⁸¹ V letih 1766—1780 so dobili 10.988 gld 24 kr vodne mitnine.¹⁸²

Špedicijsko ali skladiščno pristojbino so začeli pobirati leta 1766, ko so postavili v Zalogu, Krškem in Sisku skladišča. Špediterji, ki so skrbeli za vskladiščenje in prevoz blaga so pobirali po 1 kr od q trgovskega blaga in po 1/2 kr od stara sadežev. Špediterji so pošiljali obračune o pristojbini četrtno čolnarskemu uradu v Prusniku, ki je dohodek odvajal v navigacijski sklad.¹⁸³ V dobi 1766—1780 je znašala skupaj ta pristojbina 7711 gld 6 kr.¹⁸⁴

Vinsko pristojbino so pobirali od 1. novembra 1769 in sicer po 1 kr od vedra vina (po dunajski meri). Uvedena je bila na Mühlbacherjev predlog, da bi tako imeli kontrolo nad količino prepeljanega vina. V razdobju 1769—1780 je bilo pobrano 4925 gld 51 kr vinske pristojbine.¹⁸⁵

Pristojbino od uporabe erarnialnih čolnov so dajali čolnarski mojstri po 15 kr. Stekala se je v blagajno čolnarskega urada v Prusniku. Pobirali so jo od novembra 1767 in so z njo krili osebne davke čolnarskih mojstrov in hlapcev. Denar je odrajtoval čolnarski urad izredni dvorni davčni komisiji.

Od septembra 1770 so pobirali od uporabe erarnih čolnov po 2 gld 3 kr za vsako vožnjo in so to uporabljali za obnavljanje erarnih čolnov.¹⁸⁶

¹⁷³ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772).

¹⁷⁴ Dež. glav. Nav. S/6 (19. 5. 1773, 17. 11. 1773).

¹⁷⁵ Stan. A I. fasc. 385 (25. 7. 1777).

¹⁷⁶ Dež. glav. Nav. S/9 (6. 1., 25. 1., 26. 8. 1780).

¹⁷⁷ Dež. glav. Nav. S/10.

¹⁷⁸ Dež. glav. Nav. S/2 (1. 7. 1766).

¹⁷⁹ Dež. glav. Nav. S/4 (3. 2. 1770).

¹⁸⁰ Stan. A I. fasc. 385 (8. 1. 1779).

¹⁸¹ Dež. glav. Nav. S/9 (13. 6. 1780, 17. 8., 5. 8., 14. 12. 1780), S/10 (30. 8. 1781).

¹⁸² Dež. glav. Nav. S/9 (februar 1780).

¹⁸³ Dež. glav. Nav. S/9 (marec 1780), star je 2 metzna dunajske mere, 106—110. S. Vilfan, o. c., 78.

¹⁸⁴ Dež. glav. Nav. S/9 (februar 1780).

¹⁸⁵ Dež. glav. Nav. S/5 (6. 3. 1771), S/9 (februarja 1780).

¹⁸⁶ Dež. glav. Nav. S/4 (30. 3. 1768), S/3 11. 9., 1. 11., 13. 11. 1676), S/5 (16. 3. 1771).

Poleg teh pristojbin so morali plačevati čolnarji v Zalogu po 1 kr od q, knez Auersperg je pobiral pri Litiji od čolna, naloženega z vinom, 17 kr, v Vidmu grof Rihard Auersperg od barile vina 3 kr, od soda apna 1 1/2 kr, od čolna tobaka 36 kr.¹⁸⁷

Čolnarske tarife 1766—1781

Samovoljno zviševanje čolnarskega prevoza je ustavil patent 23. marca 1766, ki je predpisal tarifo.¹⁸⁸

		Za q	Za star	Za vedro	Za naklado
Sisak	Brestanica, Krško	12 kr	13 kr		25 gld 30 kr
Nart	Brestanica, Krško	8 kr	9 kr		16 gld
Trnje	Brestanica, Krško	6 kr	7 kr	4 kr	13 gld
Sused	Brestanica, Krško	4 kr	5 kr	3 kr	9 gld 30 kr
Mokrice	Brestanica, Krško	2 kr	3 kr	2 kr	5 gld
Brežice	Brestanica, Krško	1 1/2 kr	2 kr	1 kr	3 gld 30 kr
Brestanica, Krško	Zalog	11 kr	11 1/2 kr	6 kr	25 gld
Sevnica	Zalog	10 kr	10 1/2 kr	5 kr	22 gld 30 kr
Radeče	Zalog	8 kr	8 1/2 kr	4 kr	19 gld 30 kr
Prusnik	Zalog	5 kr	5 1/2 kr	2 1/2 kr	14 gld 30 kr
Litija	Zalog	2 1/2 kr	3 kr	1 1/2 kr	10 gld
Zalog	Litija				5 gld 55 1/2 kr
Zalog	Prusnik				8 gld
Zalog	Radeče				10 gld 7 1/2 kr
Zalog	Sevnica				11 gld 49 1/2 kr
Zalog	Brestanica Krško				13 gld 31 1/2 kr
Brestanica, Krško	Brežice				1 gld 16 1/2 kr
Brestanica, Krško	Mokrice				2 gld 7 1/2 kr
Brestanica, Krško	Sused				11 gld 28 1/2 kr
Brestanica, Krško	Trnje				15 gld 28 1/2 kr
Brestanica, Krško	Nart				19 gld 28 1/2 kr
Brestanica, Krško	Sisak				26 gld 28 1/2 kr

Postavljena tarifa je bila prenizka in čolnarji se niso hoteli vpisati v čolnarske matične knjige. 27. januarja 1767 je razpravljala izredna komisija tudi o potrebi zvišanja tarife.¹⁸⁹ Tarifa se je zvišala za prevoz od Siska do Krškega na 13 1/2 kr za q ali star in za prevoz od Siska do Zaloga na 26 kr za q pri čolnih, ki so bili v roloju.¹⁹⁰ Kljub temu ni zadoščala za kritje stroškov prevoza, ker so morali iz plačila poravnati čolnarski mojstri vse stroške za prehrano čolnarskih hlapcev in vleko čolnov, le vodno mitnino je plačal lastnik blaga. Istega leta sta predlagala temišvarska trgovska družba in Fremaut, da se določi nek regulativ glede tarife. Predpisana tarifa naj bi še ostala za običajne cene žita in vina, a pri povišanju cene mernika žita za vsakih 17 kr, naj se določi tudi proporcionalno zvišanje čolnarske tarife. Tudi Mühlbacher je menil, naj bi se tarifa povišala še na 29 kr za q.¹⁹¹ Deželno glavarstvo je vse te predloge podprlo. Z deželnim patentom 13. novembra 1767 je bila tarifa povišana in taka je ostala do leta 1773.¹⁹²

Življenjski stroški so se dvignili od leta 1767 do leta 1773 za vedro vina od 1 gld 24 kr na 3 gld 7 kr in za hleb kruha od 30 kr na 34 kr, kot so navajali čolnarski mojstri v svoji pritožbi.¹⁹³ Dvor je menil, da so čolnarske zahteve po povišani tarifi pretirane in da bi morali težiti, da bi se tarifa še znižala. Za mnenje sta bila vprašana

¹⁸⁷ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772).

¹⁸⁸ Dež. glav. Nav. S/1. Blagu, ki je bilo po teži lahko, pa je zavzemalo veliko prostora, so postavili tarifo po nakladi.

¹⁸⁹ Dež. glav. Nav. S/3.

¹⁹⁰ Dež. glav. Nav. S/3 (8. 4., 30. 4. 1767).

¹⁹¹ Dež. glav. Nav. S/3 (5. 5. 1767, 13. 7. 1767, 3. 9. 1767).

¹⁹² Dež. glav. Nav. S/3.

¹⁹³ Dež. glav. Nav. S/6 (24. 2. 1773).

		Za q	Za vedro	Po nakladi
Sisak	Brestanica, Krško	16 kr		42 gld 40 kr
Dobravšak	Brestanica, Krško	14 kr		37 gld 20 kr
Nart	Brestanica, Krško	13 kr		34 gld 40 kr
Trnje	Brestanica, Krško	10 1/4 kr	7 1/2 kr	27 gld 20 kr
Sused	Brestanica, Krško	7 kr	5 1/2 kr	18 gld 40 kr
Mokrice	Brestanica, Krško	3 3/4 kr	3 kr	10 gld
Brežice	Brestanica, Krško	2 1/4 kr	1 3/4 kr	6 gld
Brestanica, Krško	Zalog	13 kr	9 3/4 kr	34 gld 40 kr
Sevnica	Zalog	12 kr	9 kr	32 gld
Radeče	Zalog	11 kr	8 1/4 kr	29 gld 20 kr
Prusnik, Zagorje	Zalog	7 1/2 kr	5 1/2 kr	20 gld
Litija	Zalog	4 kr	3 kr	10 gld 40 kr
Zalog	Litija			5 gld 20 kr
Zalog	Prusnik, Zagorje			10 gld
Zalog	Radeče			14 gld 40 kr
Zalog	Sevnica			16 gld
Zalog	Brestanica			17 gld 20 kr
Brestanica, Krško	Brežice			3 gld
Brestanica, Krško	Mokrice			5 gld
Brestanica, Krško	Sused			9 gld 20 kr
Brestanica, Krško	Trnje			13 gld 40 kr
Brestanica, Krško	Dobravšak			18 gld 40 kr
Brestanica, Krško	Sisak			21 gld 20 kr

G. Gruber in novomeški kresijski glavar Karel pl. Claffenau, ki je menil, da dražitev prvoza le viša cene živil, ker so prevozniki prelagali podražitev na potrošnike; zahteval je, da se tarife ne spremenijo. Gruber je izjavil, da je znižanje tarife nemogoče. Enakega mnenja je bilo deželno glavarstvo, ki je predlagalo, da bi delali večje, čolne in plačevali za prevoz blaga od čolna in ne od teže.¹⁹⁴ Tarifa je ostala nespremenjena. Čolnarji pa so raje prevažali vino, ker so dobili poleg plače še sod vina, ki je držal 6—8 veder. Po ukinitvi roloja je bila ukinjena tudi tarifa za prevoz blaga. Zaradi samovolje čolnarjev pri plačilu za prevoz so bili najbolj prizadeti trgovci, ki so prosili deželno glavarstvo, da bi znova določilo tarifo. Deželno glavarstvo je predlagalo, da bi se povišala čolnarska tarifa po predlogu trgovcev na 4 kr od q, kar bi znašalo 70—80 gld, dočim so dotlej plačevali trgovci 104—120 gld za prevoz. Deželno glavarstvo je pripravilo tudi osnutek tarife, ki pa ni bil potrjen. Tako je ostala višina tarife nedoločena in postavljena na bazo dogovora med trgovcem in čolnarjem.

Od plačila, ki ga je dobil čolnar za prepeljano blago, je moral čolnar plačevati tudi prevoz blaga oziroma vleko čolna pri Prusniku. V letih 1762—1765 ga je oskrboval Franc Sevsšek. Zakupnina je znašala 100 gld letno. Ker se 1765 ni nihče javil za zakup prevoza, ga je dobil v zakup Štefan Silly za 400 gld. Najetje vleke pri Štefanu Sillyju ni bilo obvezno. Vleka je znašala 1 gld 8 kr in 2 četrtinki vina za polno naložen čoln, za tretjino čolna 51 kr, za polovico 34 kr in za četrtino 17 kr. Z voli

¹⁹⁴ Dež. glav. Nav. S/6 (24. 7., 11. 8., 20. 8. 1773).

¹⁹⁵ Dež. glav. Nav. S/9 (3. 3., 11. 3. 1780, marec 1780).

(1) Osnutek tarife:

	q	Star	Vedro	Blago po nakladi
Sisak—Brestanica ali Krško	18 gld	19 1/2 kr		40 gld 24 kr
Nart—Brestanica ali Krško	12 gld	13 1/2 kr		25 gld 30 kr
Trn—Brestanica ali Krško	9 gld	10 1/2 kr	6 kr	20 gld 48 kr
Sused—Brestanica ali Krško	6 gld	7 1/2 kr	4 1/2 kr	14 gld 24 kr
Mokrice—Brestanica ali Krško	3 gld	4 1/2 kr	3 kr	8 gld
Brežice—Brestanica ali Krško	2 1/4 gld	3 kr	1 1/2 kr	4 gld 48 kr
Brestanica—Zalog	16 1/2 gld	16 1/2 kr	9 kr	39 gld 36 kr
Sevnica—Zalog	15 gld	15 3/4 kr	7 1/2 kr	35 gld 12 kr
Radeče—Zalog	12 gld	12 3/4 kr	6 kr	30 gld 24 kr
Prusnik—Zalog	7 1/2 gld	8 1/4 kr	3 3/4 kr	22 gld 24 kr
Litija—Zalog	3 3/4 gld	4 1/2 kr	2 1/4 kr	16 gld

so potegnili leta 1765 čoln 170 q, ne da bi ga raztovorili. Po smrti Štefana Sillyja 1779 je prevzela vleko njegova vdova Frančiška do konca aprila 1780.¹⁹⁶

Vleka je bila potrebna še na mnogih drugih krajih; tako v letu 1772¹⁹⁷ od Brežic do Vidma je vlekel čoln proti toku 1 konj ali 2 vola; od Vidma do Brestanice 3 vlačilci; od Brestanice do Višnjavca 2 vola; od Višnjavca do Sevnice 2 vola; od Sevnice do Brezovice 2 vola; od Brezovice do Orehovca 2 vola; od Orehovca do Novega dvora (Weixelstein) 4 vlačilci; od Novega dvora do Zidanega mostu 4 vlačilci; od Zidanega mostu do Suhadola 3 vlačilci; od Suhadola do Planine 3 vlačilci; od Planine preko Belega slapu do Kranjskega grabna 5 vlačilcev; preko podora pri Prusniku 8 volov; od Prusnika do Savška 3 vlačilci; od Savška do Renk 4 vlačilci; od Renk do Močnika preko slapov 5 vlačilcev; od Močnika do Loga 4 vlačilci; od Loga do Brega 2 vola; od Poganka do Ribč 3 vlačilci; od Ribč do Kleč 2 vola; od Kleč do Zaloga pa 4 vlačilci.

Stroški za vlečno živino in ljudi-vlačilce so znašali tedaj 13 gld 17 kr, kar je moral kriti čolnarski mojster iz plačila za prevoz blaga.

Leta 1772 je predlagal dvor, da bi na vsej progi od Brežic do Zaloga uvedli le konjsko vleko in postavili menjalne postaje, kot je bilo na italijanski reki Pad.¹⁹⁸

Leta 1766 so določili tudi tarifo za prevoz ljudi od Zaloga do Krškega 2 kr, od Krškega do Siska 4—17 kr na osebo. 30. maja 1766 so objavili novo deželno tarifo za prevoz ljudi: od Zaloga do Krškega 34 kr, v obratni smeri pa 1 gld 8 kr.¹⁹⁹ Kdor je sam najel čoln, je plačal po tarifi v patentu 23. marca 1766. Plačevanja so bili oproščeni sprevodniki, lastniki in faktorji blaga, kadar so se peljali z blagom v istem čolnu.²⁰⁰

Trgovina po Savi 1747—1781

Dokler je Sava predstavljala le prometno pot med Kranjsko, Štajersko in obrobno delom Hrvaške, je bila trgovina v glavnem omejena le na izmenjavo vina, žita, medu in drugih agrarnih pridelkov posameznih ob Savi ležečih zemljiških gospodstev.

Regulirana Sava in urejen promet po njej sta omogočila velike Transporte provianta iz Ogrske po Savi proti Italiji v letih 1733—1735, ko je v Zalogu pristalo dnevno po 20—24 čolnov s sedmimi sodi provianta. Vsak sod je držal 10 q. Tako je prišlo v Zalog dnevno 1400—1680 q provianta. V času avstrijske nasledstvene vojne 1741—1748 so znova prevažali proviant po Savi do Zaloga.²⁰¹ Proviantno žito je bilo oproščeno vodne mitnine. Zato nam dajejo dohodki vodne mitnine približno sliko tovarov trgovskega blaga, ki je 1742—1745 šlo po Savi; če vzamemo povprečno nosilnost čolnov na 120—130 veder vina ali 70—80 metznov žita:^{201a} 1742 220 polno naloženih čolnov, 28.600 veder vina ali 17.600 metznov; 1743 204 čolni, 26.520 veder ali 16.320 metznov; 1744 291 čolnov, 37.830 veder ali 23.280 metznov in 1745 581 čolnov, 67.340 veder ali 41.440 metznov.

Prevoz blaga navzdol po Savi se plača po tarifi, če pa blaga ni, se plača:

Zalog—Litija	8 gld 53 1/4 kr
Zalog—Prusnik	12 gld
Zalog—Radeče	15 gld 11 1/4 kr
Zalog—Sevnica	17 gld 44 1/4 kr
Zalog—Brestanica (Krško)	20 gld 17 1/4 kr
Brestanica (Krško)—Brežice	1 gld 54 3/4 kr
Brestanica (Krško)—Mokrice	3 gld 11 1/4 kr
Brestanica (Krško)—Sused	17 gld 12 3/4 kr
Brestanica (Krško)—Trn	23 gld 12 3/4 kr
Brestanica (Krško)—Nart	29 gld 12 3/4 kr
Brestanica (Krško)—Sisak	29 gld 42 3/4 kr

¹⁹⁶ Dež. glav. Nav. S/1 (21. 6., 29. 6., 3. 7. 1765).

¹⁹⁷ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772), S/3 (13. 7. 1767).

¹⁹⁸ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772).

¹⁹⁹ Dež. glav. Nav. S/2 (28. 3. 1766).

²⁰⁰ Dež. glav. Nav. S/2.

²⁰¹ RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754).

^{201a} Podatke nam dajejo poročila prejemnikov vodne mitnine v letih 1742—1745. — 1 metzen dunajske mere 1748 = 54 l, 1753—1876 = 61, nato 61,49 l, S. Vilfan, o. c., 76, 84.

Trgovina na večje razdalje se je razvila po Savi šele potem, ko je priključitev temišvarskega Banata in njegov nagel dvig v eno najrodovitnejših pokrajin povzročil, da so agrarni produkti iskali novo tržišče. Na drugi strani pa je od ustanovitve svobodnega pristanišča v Trstu iskalo tržaško pristanišče zveze s svojim vzhodnim zaledjem. Vse to je dovedlo do tega, da je postala Sava dominantna trgovska pot. Na vodno pot Save se je sredi 18. stoletja preusmerila tudi trgovina s Turčijo, ki je zavzela sedaj smer Temišvar—Zemun, Sisak, Jadran na reško ali senjsko oziroma tržaško pristanišče. Po Savi je šla večina tranzita iz Banata, Hrvatske, Slavonije za avstrijske dedne dežele in Trst.

Monopol nad trgovino od Banata do Jadranskega morja je imela Banatska trgovska kompanija s sedežem v Temišvaru. Ta je izvažala iz Banata v Trst poleg agrarnih pridelkov tudi baker. Ko je prenehala z delom, so ustanovili 1759—1760 Temišvarsko trgovsko kompanijo za izvoz banatskih kmetijskih pridelkov. Najvažnejše trgovsko blago je postalo žito, za njim pa so se uvrstili tobak, pepelika, baker. Z enakim namenom kot Temišvarska trgovska družba je bila ustanovljena 1765 Tržaška trgovska družba, ki se je 1766 združila s temišvarsko. Ta družba je postala glavni prevoznik žita po Savi. Njeni transporti žita so obsegali več 1000 meзов pšenice naenkrat. Tako je poročal leta 1765 baron Jožef Brigido, da letno prepelje po 30.000 starov žita in 3000 q drugega blaga, leta 1766 pa je enkratni transport znašal 20.000 metznov žita. V letih 1760—1763 je prevažala družba baker po Savi do Zaloga, nato pa na voze do Trsta. Leta 1766 je prepeljala po Savi 8000 q tobaka.²⁰²

Temišvarska trgovska družba je imela pri prevažanju blaga prednost in je najprej ona dobila čolne v roloju. To je sprožilo pritožbe drugih trgovcev in mitninskih uradov, ker je zaradi velikih žitnih transportov silno padel prevoz vina in s tem so se občutno znižali dohodki stanovske mitnine in vinske naklade. Prednost Temišvarske trgovske družbe so morali ukiniti z dvorno resolucijo leta 1767. Žito, ki ga je dobavljala družba iz Ogrske, je bilo do julija 1767 oproščeno tudi deželno knežje mitnine. Temišvarska trgovska družba je bila oproščena plačevanja skladiščne pristojbine v Sisku, ker je v tem skladišču vzdrževala špediterja.

Združitev temišvarske družbe s tržaško leta 1766 je promet in z njim trgovino po Savi močno povečala ter priklicala uvedbo roloja. Ko je leta 1771 prenehala z delom Temišvarska trgovska družba, je namesto nje nastopila Banatsko-temišvarska, ki je prevzela njen delež v trgovini,²⁰³ pa tudi njene obveznosti.

Trgovsko blago, ki so ga prepeljavale te banaške trgovske družbe po Savi do Zaloga, ni bilo namenjeno potrošnji v notranjeavstrijskih deželah, ampak predvsem izvozu preko Trsta. V tržaškem izvozu je zavzemala v letih 1761—1766 Ogrska 27 % vsega blaga, ki je bilo večji del prepeljano po savski vodni poti. Poleg teh privilegiranih družb je prevažala predvsem žito tudi družba Janos Haz, ki je imela svoj sedež od 1765 v Trstu.²⁰⁴ Važen prevoznik po Savi je bila še tobačna dohodninska administracija, ki je 1766 in 1767 prevažala tobak iz Slavonske Požege.²⁰⁵ Manjši delež so imeli še ljubljanski trgovci Bartolotti in Franc Fanzoy, Ivan Kara iz Turčije, iz Hrvatske pa baron Magdalenič in Wildenstein.²⁰⁶

Kolik je bil celotni letni promet, lahko precenimo le delno po dohodkih magacinskih pristojbin, ki so jih pobirali po 1 kr od centa blaga od 1766 naprej od 1. novembra 1769 pa še po 1 kr od vedra vina (po dunajski meri). Podatki ne zajemajo blaga, ki ni bilo pred transportom vskladiščeno in ne blaga Temišvarske trgovske

²⁰² Dež. glav. Nav. S/1 (2. 10. 1765), S/2 (22. 11. 1766); Zgodovina narodov Jugoslavije 2, Ljubljana 1959, 735, 911 sl., 916, 995 sl.

²⁰³ Dež. glav. Nav. S/2 (29. 4., 7-5. 1766), S/5 (3. 4., 17. 6., 3. 7. 1771).

²⁰⁴ Zgodovina narodov Jugoslavije 2, 791. — V 60. letih 18. stoletja je bila v Zagrebu osnovana Janos Haz pomorska družba. Njen namen je bil čimprej usposobiti trgovska pota in tako povečati trgovino preko Trsta. Glej M. Despot, Historija trgovačkih putova između Rijeke i zaleda u XVIII i XIX stoljeću, Rijeka zbornik, Zagreb 1953, 126.

²⁰⁵ Dež. glav. Nav. S/2 (4. 6., 25. 8. 1766), S/3 (16. 3. 1767).

²⁰⁶ Dež. glav. Nav. S/1 (17. 6. 1765), S/2 (4. 10. 1766, 6. 5. 1766), S/3 (18. 9., 25. 9., 16. 10., 15. 7. 1767).

družbe, ki je bilo skladiščne pristojbine v Sisku oproščeno. Glede na to bi bila preglednica prepeljanega tovora.²⁰⁷

1. 10. 1766—30. 4. 1767	— 16.078 q (900.368 kg)
1. 6. 1767—31. 5. 1768	— 30.130 q (1.687.280 kg)
1. 6. 1768—31. 5. 1769	— 19.883 q (1.123.448 kg)
1. 6. 1769—31. 5. 1770	— 23.015 q (1.288.840 kg)
1. 8. 1770—30. 4. 1771	— 20.259 q (1.134.504 kg, 40.488 veder)
1. 5. 1771—30. 4. 1772	— 29.174 q (1.633.744 kg, 23.765 veder)
1. 5. 1772—31. 5. 1773	— 28.900 q (1.618.400 kg, 35.116 veder)
1773	— 35.800 q (2.004.800 kg, 31.815 veder)
1774	— 30.759 q (1.722.504 kg, 45.664 veder)
1775	— 69.630 q (3.899.280 kg, 43.536 veder)
1776	— 77.306 q (4.329.136 kg, 49.765 veder)
1777	— 67.813 q (3.797.528 kg, 24.157 veder)
do 1. 5. 1778	— 31.104 q (1.541.824 kg, 26.157 veder)

Množina blaga, ki je šlo po Savi, se da oceniti tudi na podlagi dohodkov vodne mitnine. To so pobirali od polno naloženega čolna po 2 gld. Če po poročilu Š. Sillyja povzamemo, da je okoli leta 1762 znašal tovor čolna 100 q, leta 1767 pa že povprečno 150 q, čeprav niso redki tovari po 200 q, se nam pokaže naslednja preglednica količine prepeljanega tovora polno naloženih čolnov.²⁰⁸

1762	— 483 čolnov	— 48.300 q (2.704.800 kg)
1763	— 530 čolnov	— 53.000 q (2.968.000 kg)
1764	— 546 čolnov	— 54.600 q (3.057.600 kg)
1766	— 257 čolnov	— 25.700 q (1.639.200 kg)
1767	— 500 čolnov	— 75.000 q (4.200.000 kg)
1768	— 310 čolnov	— 46.500 q (2.604.000 kg)
1769	— 538 čolnov	— 80.700 q (4.519.200 kg)

1. 10. 1769—1. 11. 1770	— 584 čolnov	— 87.600 q (4.905.600 kg)
1. 11. 1770—1. 11. 1771	— 306 čolnov	— 45.900 q (2.570.000 kg)
1. 11. 1771—1. 11. 1772	— 423 čolnov	— 63.050 q (3.530.800 kg)
1. 11. 1772—1. 11. 1773	— 470 čolnov	— 70.500 q (3.948.000 kg)
1. 11. 1773—1. 11. 1774	— 506 čolnov	— 75.900 q (4.250.400 kg)
1. 11. 1774—1. 11. 1775	— 490 čolnov	— 73.500 q (4.116.000 kg)
1. 11. 1775—1. 11. 1776	— 434 čolnov	— 65.100 q (3.645.600 kg)
1. 11. 1776—1. 11. 1777	— 368 čolnov	— 55.200 q (3.091.200 kg)
1. 11. 1777—1. 5. 1778	— 272 čolnov	— 40.800 q (2.284.800 kg)

Trgovina na Savi je bila do 1776 v stalnem naraščanju. Ko pa je tega leta Marija Terezija priključila Reko Hrvatski in z njo Ogrski, da bi pospešila izvoz agrarnih pridelkov iz Banata v jadranska pristanišča, je začel padati trgovski promet na relaciji Sisak—Zalog, ker se je preusmeril na krajšo in cenejšo pot Karlovac—Reka ali Bakar. Padec trgovine in z njo prometa je vplival tudi na ureditev savske plovbe in na ukinitvev roloja. Sedaj je znova prevzelo glavni del tovora vino.²⁰⁹

Trgovsko blago, ki ga ni bilo mogoče takoj odpeljati naprej s čolni, so vskladiščili v skladiščih v Zalogu, Krškem in Sisku. Skladišča so začeli graditi 1766 s prispevki iz glavne komerčne blagajne. V njih so nastavili špediterje, ki so, z izjemo špediterja v Sisku, prejeli plačo iz glavne komerčne blagajne.²¹⁰ Špediterji so skrbeli za prevoz blaga in njegovo odpremo in pobirali skladiščno pristojbino. Obračun o njej so dajali čolnarskemu uradu v Prusniku, ta pa deželnemu glavarstvu.

Zaloško skladišče so zgradili v letu 1767 in ga leta 1768 opremili z dvigalnim strojem, za katerega je naredil načrt komerčni svetnik Fremaut. Poleg tega so zgra-

²⁰⁷ Dež. glav. S/5 (3. 4. 1771); poročila špediterjev za posamezna četrtletja.

²⁰⁸ Dež. glav. Nav. S/1 (912. 8., 13. 8. 1762, 24. 1. 1764); poročila prejemnikov vodne mitnine za leti 1762—1778, za leto 1765 manjkajo.

²⁰⁹ Zgodovina narodov Jugoslavije 2, 917.

²¹⁰ Dež. glav. Nav. S/2 (10. 4., 28. 5. 1766).

Špediterja v Sisku je nastavljal najprej Temišvarska trgovska kompanija, od leta 1771 pa Banatsko-temišvarska kompanija, v letu 1780 pa ga je prevzela ogrska dvorna komora. S/9 (28. 1. 1780).

dili v Zalogu še nakladalni kanal.²¹¹ Skladišče v Krškem so dogradili leta 1770 in ga opremili z dvigalnim strojem.²¹²

Varnost trgovine so jamčile vojaške posadke v Zalogu, Prusniku in Krškem po 15 mož, ki so bili pripravljeni za primer nepokorščine čolnarjev, v Krškem pa so tudi varovali čolne pred roparji, ki so vdiral iz Turčije. Vojaštvo so plačevali iz navigacijskega sklada.²¹³

Čolni na Savi

Savski čolni, kot jih popisuje Valvasor, so bili preprosti celaki, izdolbeni iz enega debla in so nosili tovor do 30 q.²¹⁴ Ko so začeli regulacijska dela v letu 1735, je bil namen teh del olajšanje plovbe in možnost plovbe z večjim čolnom. Po Neffzer-novem predlogu leta 1735 naj bi uvedli na Savo čolne sesterce, ki so nosili tovor 300–400 q. Za tak čoln so potrebovali 6 ljudi: 2 čolnarja in 6 vlačilcev. Čolnarje so hoteli najeti med izvežbanimi čolnarji v Banatu, za vlačilce pa domačine. Te čolne naj bi izdelovali ladijski mojstri iz Temišvara.

Po Savi so pluli po izvedbi regulacijskih del karlovški čolni ali uranice. Ti so bili široki 5 1/5–6 čevljev (1,64–1,90 m), prvotno so bili dogi 10 čevljev (3,16 m), kasneje pa so delali daljše, tako da so lahko prepeljali po 16 sodov provianta.²¹⁵ Čolne so povečevali tako, da so nosili že po prvih regulacijskih delih 100–120 q tovora, okoli 1740 pa že 120–130 veder vina ali 70–80 metznov žita.²¹⁶ Tak čoln je moral imeti po 4 čolnarje in 4–5 vlačilcev. Čolne so vedno bolj obremenjevali, s tem pa so rabili vedno več čolnarskih hlapcev, ki jih je že tako primanjkovalo. Zato so čolnarji zahtevali, da se tovor maksimira. Leta 1767 so določili, da se ne sme na čoln dati več kot 13 sodov; vsak sod je moral imeti po 13 q (torej tovor 139 q).²¹⁷

Leta 1765 so naredili po modelu Fremauta čoln, imenovan »barcheton«, ²¹⁸ 1766 pa 12 tako imenovanih gabar (ladje s ploščatim dnom — Plattschiff) na stroške glavne komerčne blagajne. Gradili so jih v Sevnici in Brestanici.²¹⁹

Leta 1772 je poročala navigacijska direkcija o čolnih na Savi. Stesani so bili iz mehkega lesa. Dolgi so bili 82 čevljev (25,91 m), široki 5 čevljev 9 col (1,81 m). Če so bili polno naloženi, so se potopili za 24 col (62,4 cm). Nosili so pri visoki vodi do 140 q, pri nizki vodi 80 q v smeri toka, proti toku do 200 q. Tak čoln je stal 200 gld, trajal pa je okoli 5 let.²²⁰

Leta 1771 so ustanovili v Karlovcu ladjedelnico, kjer so gradili čolne po renškem načinu. Njih nosilnost je bila 3000 q. Uporabljali so konopljene vrvi.²²¹ Že G. Gruber je predlagal, da bi v karlovški ladjedelnici gradili čolne po renškem načinu, ki bi z večjo nosilnostjo znižali stroške prevoza. Leta 1772 je odobrilo deželno glavarstvo, da bi na stroške savskega navigacijskega sklada zgradili 3 take čolne, a dvor je dovolil le enega. V rabo so prišli na Savi ti čolni v letu 1775.²²² Za graditev teh čolnov so poklicali v Karlovac porenskega ladjedelniškega mojstra Heppeja in še pet drugih mojstrov ladjedelcev: Spirita Vigo, Mihaela Galiattija, Checca Davanzo, Dominika Persoglia in Franciška Peruschitza.²²³

²¹¹ Dež. glav. Nav. S/4 (11. 8. 1768, 5. 5., 30. 3. 1768).

²¹² Dež. glav. Nav. S/4 (4. 12. 1770).

²¹³ Dež. glav. Nav. S/2 (31. 12. 1766, 11. 11. 1766).

²¹⁴ J. W. Valvasor, II., 154, 157 sl., 202 sl., IV., 606–608.

²¹⁵ Stan. A I. fasc. NW (6. 6. 1735), fasc. 385 (12. 4. 1738).

²¹⁶ RK fasc. XLVI/2 (5. 9. 1754).

²¹⁷ Stan. A I. fasc. 385 (13. 11. 1767).

²¹⁸ Dež. glav. Nav. S/1 (4. 2. 1765).

²¹⁹ Dež. glav. Nav. S/3 (16. 3. 1767, 10. 4. 1766), S/2 (31. 1. 1766).

²²⁰ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772).

²²¹ Dež. glav. Nav. S/5 (4. 6. 1772), Stan. A I. fasc. 385.

²²² Dež. glav. Nav. S/6 (15. 1. 1772, 15. 1., 13. 9. 1773), S/5 (4. 4. 1772); Stan. A I. fasc. 385 (19. 4. 1775).

²²³ Stan. A I. fasc. 385 (19. 4. 1775).

Čolnarji na Savi

Čolnarjev na Savi ni vezal noben ceh, kakor na Ljubljani. Čolnarjenje je bilo za večino čolnarjev, zlasti pa za čolnarske hlapce, le postranski poklic, ki so ga opravljali, kadar jih niso vezale dolžnosti na lastno gospodarstvo ali na zemljiško gospodstvo. Zato je bilo zelo težko za prevoze jeseni, ko so bili čolnarji zaposleni pri trgatvi in pri spravljajanju poljskih pridelkov, tako da so morali večkrat uporabiti vojaštvo.²²⁴ Posebno so težko občutili pomanjkanje čolnarjev, ko so prihajali veliki transporti iz Ogrske in Banata. Zato so nastali predlogi za ustanovitev čolnarskega ceha za savske čolnarje, a do tega ni nikoli prišlo; pač pa so uvedli vpis čolnarjev v matične knjige in vožnjo v roloju.

Čolnarji so uživali razne ugodnosti. Tako so bili čolnarji, ki so bili zaposleni pri transportih iz Banata in Ogrske, že 1764 oproščeni vojaške službe. Patent 23. marca 1766 o ureditvi plovbe na Savi je določal med drugim, da so vsi čolnarji, ki bodo 10 let čolnarili na Savi do smrti oproščeni rekrutacije.²²⁵ Jeseni 1767 so bili oproščeni rekrutacije od dne, ko so se vpisali v čolnarsko matično knjigo, vsi čolnarski mojstri in hlapci. Izpisali so jih od rekrutacije pri dominijih in plačali zanje relucijo iz blagajne čolnarskega urada.²²⁶ Po ukinitvi roloja so zemljiška gospodarstva znova poklicale čolnarje k vojakom. Dvorni dekret 5. avgusta 1780 pa je določil, da se oprostijo rekrutacije tisti čolnarji, ki služijo najmanj leto dni na Savi in to dokažejo s spričevali.²²⁷

Da bi pritegnili čolnarje v rolo, so 1767 oprostili plačevanja osebnega davka one čolnarje, ki so se vpisali v matične knjige. Za vpis so jim dajali nagrade, nove erarične čolne in še predume za nakup kmečkih gospodarstev.²²⁸

Čolnarji so bili naseljeni v pasu ob Savi. Glavni čolnarski kraji so bili: Hotič, Litija, Sv. Jurij, Mitalo, Slap, Sava, Zidani most, Grmače, Log, Loka, Teneišče, Radče, Breg pri Radčah, Leskovec, Brestanica in Sevnica.²²⁹ Nekateri čolnarji so imeli lastne čolne, takih je bilo leta 1766 17.²³⁰ Poleg domačih čolnarjev so bili zaposleni, zlasti na čolnih banaških trgovskih družb čolnarji iz Banata.²³¹

Zusammenfassung

SCHIFFFAHRT AUF DER SAVA IM 18. JAHRHUNDERT

Ema Umek

Im Frieden von Požarevac gewann Österreich das Banat, die Kleine Walachei und Serbien bis Timok. Der darauffolgende österreichisch-türkische Handelsvertrag brachte auch andere Vorteile für den Handel. Die neu eroberten Länder mußten sowohl mit den innerösterreichischen Ländern als auch mit den Häfen an der Adria verbunden werden. Als günstiger Verkehrsweg für den Handel und den Transport von Truppen und Proviant boten sich die Sava und die Ljubljana an.

²²⁴ Dež. glav. Nav. S/2 (24. 9., 11. 10. 1766).

²²⁵ Dež. glav. Nav. S/1 (19. 1. 1764).

²²⁶ Dež. glav. Nav. S/3 (8. 4., 27. 6., 27. 8. 1767).

²²⁷ Dež. glav. Nav. S/9; Stan. A I. fasc. 385 (25. 2. 1779).

²²⁸ Dež. glav. Nav. S/3 (8. 4., 1. 10. 1767).

²²⁹ Dež. glav. Nav. S/3 (17. 7. 1766).

²³⁰ Dež. glav. Nav. S/3 (17. 7. 1766).

²³¹ Dež. glav. Nav. S/2 (7. 3. 1766).

Eine erste Anregung zur Regulierung der Sava und der Ljubljana wurde im Jahre 1719 durch den Transport von Holz für den Bau der österreichischen Flotte in Triest gegeben. Doch wurden auch die Regulierungsvorschläge, die 1723 Franz Anton von Sternberg und 1724 Seifried Bonaventura von Werthenthall vorgelegt hatten, nicht realisiert.

Erst der Bedarf an Transport von Proviant leitete die Regulierungsarbeiten in die Wege. Die Bildung einer "Navigationshofkommission für Saustrom und Laibachfluß" im Jahre 1732 brachte noch keine entsprechenden Ergebnisse. Mit Regulierungsarbeiten begann erst die 1736 ernannte Navigationskommission, die aus Vertretern aus Krain und der Steiermark zusammengesetzt war und die dem innerösterreichischen Geheimrat in Graz sowie der Hofkanzlei in Wien unterstand. In den Jahren 1736—1739 wurden Treppelwege und Kanäle an der Ljubljana gebaut, es wurden Bodenstürze bei Prusnik weggeräumt und dort eine Umleitung gemacht. Die Arbeiten kamen im Jahre 1740 infolge zu geringer finanziellen Mittel ins Stocken, um dann im Jahre 1743 endgültig auszusetzen. Doch der Hof bemühte sich um die Fortsetzung der Arbeiten, weil er am Transport von Kupfer aus den Kammeralbergwerken in Ungarn und am Transport von Salz interessiert war. Die Navigationshofkommission wurde im Jahre 1747 wieder ins Leben gerufen; für die Instandhaltung der Schifffahrt sorgte in den Jahren 1749—1754 die Institution "Ministerial Banco Deputation" später die Repräsentation und Kammer für Krain. Die Regulierung wurde auf kleinere Arbeiten und auf die Arbeiten bei Prusnik beschränkt. Die Kanäle an der Ljubljana wurden nicht mehr erneuert. Dieser Erneuerung widersetzen sich die Kaufleute in Ljubljana und Schiffer auf der Sava und Ljubljana. Die derzeitige Navigationsregulierung auf der Sava war den großen Warentransporten aus dem Banat, vor allem dem Transport von Getreide, den privilegierte Handelsgesellschaften durchführten, nicht gewachsen. Deshalb wurde durch das Patent vom 23. März 1766 eine staatlich kontrollierte Regulierung des Schifferverkehrs auf der Sava eingeführt. Die Schiffer mußten sich in Schiffmatrikenbücher eintragen, jedes Schiff mußte bei der Fahrt die festgelegte Reihenfolge beachten. Das alles wurde vom Schiffsamt in Prusnik kontrolliert. Es wurde auch ein Transporttarif festgelegt. Da sich die Schiffer nicht an dieses Patent hielten, wurde 1767 durch ein neues Patent die Befahrung der Sava für alle jenen Schiffer verboten, die nicht in Matrikelbüchern eingetragen waren und die bei der Schifffahrt die festgelegte Reihenfolge nicht beachteten.

Im Jahre 1771 wurde eine besondere Navigationshofkommission gebildet, der die Navigationsdirektionen unterstellt waren. Die Navigationsdirektion in Ljubljana deckte den Wasserlauf der Sava bis Zemun, den der Ljubljana und der Kolpa. Mit der Bildung der Navigationskommission wurden auch die Regulierungsarbeiten wieder belebt.

Die Regulierungsarbeiten wurden aus einem Navigationsfonds finanziert, in den Krain und die Steiermark beisteuerten, später aber flossen in diesem Fonds Gelder aus dem Ärar zusammen sowie Einnahmen von der Wassermaut, vom Anschlag auf Weine aus Dolenjsko, die Magazin- oder Speditionsgebühr und die Weingebühr. Mit der Bewilligung der Beiträge für die Regulierungsarbeiten versuchten Krain und die Steiermark einen Einfluß auf die Handelspolitik des Staates geltend zu machen und die Erzeugnisse ihrer Länder zu schützen.

Der gesamte Wasserlauf der Sava wurde im Jahre 1777 auf einzelne Gebiete — Stationen aufgeteilt, wo die Arbeiten von Navigationsingenieuren geleitet wurden. Der Schiffsverkehr mit Handelswaren auf der Sava stieg bis zum Jahre 1776 an, durch den Anschluß von Rijeka an Kroatien ging er jedoch auf der Strecke Sisak—Zalog zurück, weil er auf den kürzeren und billigeren Weg Karlovac—Rijeka oder Bakar umgeleitet wurde. Der Rückgang des Handels und damit des Verkehrs wirkte sich auf die Navigationsregulierung auf der Sava aus. Im Jahre 1778 wurde das bis damals geltende, durch die Patente von 1766 und 1767 eingeführte Navigationsregime aufgehoben. Auf diese Tatsache sowie auf die neue Wirtschaftspolitik von Joseph II. läßt sich auch die Auflösung der Navigationsdirektion im Jahre 1781 zurückführen. Die Sorge um die Wiederaufnahme der Regulierungsarbeiten wurde den Grundherrschaften überlassen.

Im Jahre 1766 existierte beim Schiffsamt auf Prusnik noch eine besondere Kasse, in der Einkommen dieses Amtes gesammelt wurden. Durch die Regulierungsarbeiten veränderten sich auch die Schiffe: die aus einem Baumstamm gemachten, nach Valvasor »celah« benannten Schiffe wurden zunächst durch Schiffe aus Karlovac, »uranice«, ersetzt. Später nahmen sie immer größere Ausmaße an und von 1775 an gab es auf einigen Strecken der Sava auch Schiffe, die in der Werft von Karlovac auf die am Rhein übliche Art produziert wurden. Die Schiffer auf der Sava schlossen sich zu keiner eigenen Zunft zusammen, sie waren vornehmlich Untertanen, für die die Schifffahrt einen zusätzlichen Erwerb bedeutete. Sie waren vom Wehrdienst befreit.

Vasilij Melik — Peter Vodopivec

SLOVENSKI IZOBRAŽENCI
IN AVSTRIJSKE VISOKE ŠOLE 1848—1918

Razširjeno besedilo predavanja na mednarodni konferenci Univerze in študenti 18. septembra 1983 na Dunaju. Melik je napisal poglavja I, II, III in VIII, Vodopivec poglavja IV, V, VI in VII.

I

Če govorimo o visokošolskih študentih s slovenskega narodnostnega ozemlja, moramo razlikovati, že zaradi ureditve in geografske razporeditve univerz, več časovnih obdobij. Prvo sega nekako do konca 16. stoletja; to je čas, ko so bile najbližje univerze najprej v Italiji (od 1222 naprej v Padovi, kamor so naši ljudje precej hodili študirat, nekateri pa so tu postali profesorji), potem pa od 14. stoletja naprej še v Pragi, Krakovu, na Dunaju. Drugo obdobje se začne, ko je v habsburških deželah, kamor je spadalo, tudi devet desetih slovenskega ozemlja, zmagal katolicizem nad reformacijo in ko so prevzeli jezuiti v njih vodstvo skoraj celotnega srednjega in visokega šolstva. Ustanovili so vrsto novih šolskih središč, kjer so poleg srednjih šol v okviru svojih kolegijev organizirali tudi delen ali popolen študij filozofije in teologije. Nekatera teh središč so bila s posebnim vladarjevim privilegijem povzdignjena v univerzo in so imela pravico podeljevanja akademskih naslovov (tako Gradec ali Innsbrück), druga pa te pravice niso dobila (tako Ljubljana, Celovec ali Gorica). Tretje obdobje se začne z reformo avstrijskega visokega šolstva po revoluciji 1848. O tem obdobju bomo tu govorili.

II

Že od srede 18. stoletja naprej je država stremela po dvigu šolstva na višjo stopnjo, obenem pa si je tudi prizadevala, urediti ga bolj racionalno, to je, opustiti ga v manjših središčih in ga razvijati v večjih, kjer bi bil zato kvalitetnejši. Podaljšanje gimnazije za dve leti je absorbiralo dotedanji filozofski študij. Ta in druge reforme so v letih 1848 in 1849 ukinile liceje. Od višjih šol so ostala na Slovenskem in v bližini samo škofijska bogoslovna učilišča.¹

Revolucija 1848 je prinesla zahtevo po ustanovitvi univerze v Ljubljani. Ta zahteva je bila deloma nadaljevanje podobnih hotenj, kakor jih je kranjska dežela kazala že dostikrat poprej, deloma pa je bila nekaj popolnoma novega. Slovenski politični nacionalni program, ki je zdaj prvič stopil v javnost, je vseboval zahtevo po slovenski univerzi. S tem je vprašanje univerze v Ljubljani postalo predmet narodnostnega boja. Začelo se je razbijati nekdanje soglasje kranjskega deželnega plemstva, meščanstva in izobraženstva glede kulturnih vprašanj. Nastali sta dve nacionalni stranki: Slovenska je zahtevala slovensko univerzo. Proti njej so bili vsakršnemu nacionalizmu sovražni ljudje starega kova, ki pa se jim je zdela nemščina samoobsebi razumljivo jezik vseh izobražencev. Proti njej je bila nemška stranka. Za razumevanje njenega mišljenja naj navedemo besede, ki jih je izrekel v kranjskem deželnem zboru 28. januarja 1863 grof Anton Aleksander Auersperg, znani Anastasius Grün:

¹ Za zgodovino višjega šolstva in boja za slovensko univerzo glej predvsem: J. Polec: Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo. V zborniku Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929. Ljubljana 1929. V. Schmidt: Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem. 3 delj. Ljubljana 1963—1966. F. Zwitter: Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918. V zborniku Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani. Ljubljana 1969.

»Kranjska ... leži ... z vso etnografsko skupino Slovencev na nemškem kulturnem ozemlju ... Njena omika živi in uspeva pod vplivom nemškega duhá, nemške omike. Tako je bilo in je in tako, če Bog dá, naj tudi ostane. Kar ima Kranjska blaginje, duševnih dobrin, pravnih inštitucij in drugih prednosti, ki jo v njeno dobro razlikujejo od drugih slovanskih rodov, se mora zanje zahvaliti vplivu nemškega duhá ... Nemški jezik je tu dota vsakega izobraženca, postal je splošno premoženje, poleg deželne jezika živi živahno življenje, daje našemu ljudstvu ključ do bogastev znanosti, ključ do zvez s svetom ... Naj se blagozveneči, lepi deželni jezik kultivira, razvija, bogati, oblikuje, naj dobi svoje pravice v šoli, cerkvi in uradu, naj dobi krila za višji vzlet v idealni svet, toda pustite poleg njega veljati tudi nemščini v njenem pomenu, v njeni veliki nalogi, v njenem namenu tudi za to deželo ... V interesu, v imenu in v dobro ljudstva tega nemškega kulturnega ozemlja ne smemo opustiti, dolžni smo ga ohraniti, moramo ga ohraniti.«² Mnogi ob poveljevanju nemške kulture niso pokazali za Slovence nobenega razumevanja in so gledali na slovenščino zviška kot na nerazvit in nekulturen jezik. Vprašanje univerze v Ljubljani se je presojalo ves čas z nemškega ali slovenskega nacionalnega vidika, skoraj nikdar s trezno, stvarno in objektivno presojo, zato tudi ni bilo dovolj razumevanja za vmesne, kompromisne rešitve. Najbolj pogosto navajani argument, da Slovenci za univerzo še niso zreli, ker nimajo dovolj razvite znanstvene literature, je vedno bolj izgubljal veljavo. V 19. stoletju so, v začetku zelo skromno, potem pa čedalje hitreje, nastajala slovensko pisana znanstvena dela, se je oblikovala slovenska znanstvena terminologija. Nekatere stroke so napredovale hitreje kakor druge, na splošno pa lahko rečemo, da je bil v začetku 20. stoletja slovenski znanstveni jezik že izoblikovan. Z nemške strani so nekateri ta razvoj opazili, nekateri pa ne. Ti so leta 1901 v polemikah o ljubljanski univerzi uporabljali iste trditve o nerazvitosti slovenskega jezika kakor 40 let prej.³

Težnja po univerzi v Ljubljani za časa habsburške monarhije ni bila uresničena. Nekatera slovenska predavanja za prvi letnik pravnega študija so bila 1848 Ljubljani odobrena. Poleti 1849 so jih predstavili na graško univerzo, 1854 pa zaradi pomanjkanja slušateljev opustili. Po začetku ustavne dobe so se zahteve po slovenski univerzi, pravni akademiji ali vsaj nekaterih slovenskih predavanjih pojavljale od časa do časa, tako na primer za časa taborov 1868/71. Tedaj je vlada Potockega odobrila vpeljavo slovenskih predavanj za predmete judicijalnega državnega izpita na univerzi v Gradcu, toda parlament jo je naslednje leto (1871) zavrnil. Močno so porasle zahteve po slovenski univerzi po Badenijevih jezikovnih naredbah in boju proti njim, protinemških izgrediv v Pragi in štrajku nemških študentov v začetku leta 1898. Odtlej se pojavljajo zdaj z večjo, zdaj z manjšo intenzivnostjo na različnih zborovanjih, v ljubljanskem občinskem svetu, v deželnem zboru in v parlamentu. Februarja 1898 v kranjskem deželnem zboru postavljeni zahtevi po slovenski univerzi predstavniki nemške stranke na Kranjskem ni načelno nasprotoval. Rekel je, da »mora s stališča uradovanja v slovenščini vsak uviden in pošten politik priznati, da je zaželjena kolikor najbolj mogoče skrbna ureditev izobrazbe v slovenskem jeziku; posebej za one uradnike, ki so poklicani, uradovati v tem jeziku«. Predlagal je »ustanovitev univerze v Ljubljani, na kateri bi bila poleg predavanj v nemščini v posameznih strokah primerno upoštevana tudi predavanja v drugih deželnih jezikih južnih kronovin«. ⁴ Deželni zbor je sklenil, naj bi se univerza imenovala Cesarja Frana Josipa I. vseučilišče, ustanovil je vseučiliški fond in dvojne ustanove za Slovence; »ki bi imeli voljo habilitovati se na modroslovni ali pravoslovni fakulteti kakenga avstrijskega vseučilišča za privatne docente«. ⁵ V veliki debati v državnem zboru 6. decembra 1901 o nujnem predlogu ustanovitve jugoslovanske univerze s pravno, filo-

² Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages. Seja 28. 1. 1863.

³ Glej polemiko v poslanski zbornici dunajskega parlamenta 6. decembra 1901.

⁴ Obravnave deželnega zbora kranjskega — Verhandlungen des krainischen Landtages. 39. zvezek. Ljubljana 1898. Str. 236, 237.

⁵ Prav tam, str. 497, 498.

zofsko in teološko fakulteto so bili nekateri poslanci istega mnenja kot vsenemec Berger, ki je dejal, da »ne bo samo udarec proti Nemcem v Avstriji, če bomo imeli vrsto drugih, tujejezičnih, prav nič potrebnih univerz⁶ — ne, to bo to bo pričetek začetka konca Avstrije«. Drugi so spet imeli slovenske težnje za megalomanske in Pommer je zaključil svoj govor z besedami: »Čez sto let pridite spet s takim nujnim predlogom; takrat bo morebiti mogoče ustanoviti slovensko univerzo, potrebe po njej ali celo nujne potrebe po njej pa po mojem mnenju tudi tedaj ne bo«. ⁷ Nujnost je bila odklonjena, toda naučni (prosvetni) minister vitez dr. Wilhelm Hartel, ki se je bil tudi izrazil proti nujnosti, češ da se tako težavnega vprašanja ne da rešiti na ta način, je izjavil: »Kadarkoli mi boste iz vaših narodnih krogov, priporočili kakęga nadarjenega študenta, tudi za akademski poklic, ga bom gotovo podprl, kolikor morem«. ⁸ Res je v naslednjih letih študiralo 7 juristov, ki so vsi pozneje postali profesorji na ljubljanski pravni fakulteti, in še nekaj drugih na univerzah v Berlinu, Leipzigu, Bonnu, Heidelbergu in Münchnu.

24. junija 1905 je minister Hartel izjavil, da je »vlada odločena začeti s potrebnimi poizvedovanji in dogovarjanji o morebitni ustanovitvi pravne fakultete in da upa, da bo lahko v doglednem času nastopila s konkretnimi predlogi«. ⁹ S tem je bil v boju za univerzo dosežen največji uspeh. Nadaljevanje prizadevanj ni bilo najbolj uspešno; slovenski politiki in državni poslanci so tudi zelo nespametno povezovali akcijo za slovensko univerzo z absolutnim odklanjanjem italijanske in so s tem izgubili dosti dotedanjih simpatij.

III

Številčne rasti slovenskih študentov na avstrijskih visokih šolah žal ne moremo spremljati tako, kakor bi želeli. Statistisches Jahrbuch in za njim Österreichische Statistik sta objavljala vsako leto dragocene podatke o šolstvu in visokem šolstvu. Zajemala sta študente po materinskem jeziku, deželni pripadnosti, državljanstvu in veri. Vendar manjkajo podatki o materinskem jeziku za veterinarsko visoko šolo do leta 1907, za visoke kmetijske in gozdarske šole pa jih sploh ni. Če primerjamo delež študentov neke narodnosti z deležem prebivalstva te narodnosti v vsem avstrijskem prebivalstvu, bi morali pri primerjavi izločiti vse inoziemske študente. To pa je žal samo deloma mogoče, saj razdelitev študentov po državah in deželah za nekatere šole (na primer za teološke šole) manjka, pa tudi tam, kjer imamo podatke na razpolago, ne moremo razporediti študentov enega materinskega jezika po deželni in državni pripadnosti. Po objavljenih podatkih Statistične centralne komisije sicer vemo, koliko je bilo med študenti Slovencev, prav tako, koliko je bilo študentov iz Kranjske, Štajerske itd., ne vemo pa, koliko je bilo med štajerskimi ali kranjskimi študenti Slovencev, koliko Nemcev. Ponekod so sicer navajali tudi te številke, vendar so med temi podatki, ki so jih večinoma zbrale študentske organizacije, ¹⁰ in med podatki uradne statistike precejšnje razlike. Do leta 1875 je navajal Statistisches Jahrbuch Slovence skupaj s Hrvati in Srbi. Na splošno lahko rečemo, da imajo podatki, ki navajajo samo skupno število jugoslovanskih študentov na avstrijskih univerzah pred prvo svetovno vojno, zaradi heterogene problematike posameznih narodov le majhno vrednost. Opozorimo naj še na napačen vtis, ki ga lahko napravijo glede Slovencev statistični podatki, če upoštevajo samo študente univerz. Na avstrijskih teoloških fakultetah je študiralo mnogo Nemcev, Čehov, Poljakov in Rusinov, Slovencev pa skoraj nič. Nemci, Čehi, Poljaki in Rusini so imeli namreč teološke fakultete na svojem narodnostnem ozemlju, Slovenci pa nobene. Pač pa so imeli v bližini, v Ljubljani, Mariboru, Celovcu in Gorici škofijska bogoslovna učilišča in na

⁶ Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes. XVII. Session. Str. 7567.

⁷ Prav tam, str. 7611.

⁸ Prav tam, str. 7586.

⁹ Laibacher Zeitung 26. 6. 1905 (str. 1299). Polec, v op. 1. cit. delo, str. 119.

¹⁰ Mnogo statistik je bilo objavljenih v Omladini.

teh so študirali teologijo. Zato je po statističnih podatkih delež Slovencev med študenti univerz prenizek, delež Slovencev med študenti bogoslovnih šol pa previsok. Na teologe s fakultet in bogoslovnih šol moramo gledati kot na celoto.

Leto	teol	p	m	f	tehn	bk	mn	v	skupaj
1876	139	80	9	89	72	0	3		392
1877	135	107	17	84	50	2	3		398
1878	119	98	11	80	36	6	0		350
1879	101	111	19	68	40	5	0		344
1880	109	122	8	54	32	11	0		336
1881	118	125	18	44	23	14	2		344
1882	144	134	11	33	26	13	1		362
1883	156	125	19	24	19	6	2		351
1884	156	134	24	17	22	5	2		360
1885	160	128	28	18	27	0	2		363
1886	180	110	26	12	20	1	3		352
1887	180	118	33	16	19	1	4		371
1888	206	105	50	13	20	1	3		398
1889	242	100	51	21	18	1	2		435
1890	261	95	44	14	18	0	3		435
1891	272	87	56	21	13	0	0		449
1892	258	100	66	30	12	2	1		469
1893	251	89	66	34	17	0	1		458
1894	238	102	69	36	18	3	2		468
1895	241	114	60	45	19	2	3		484
1896	262	147	73	49	34	5	3		573
1897	249	159	71	52	31	3	3		568
1898	243	196	67	49	33	3	0		591
1899	252	216	56	56	33	5	1		563
1900	244	246	58	69	29	5	1		652
1901	254	227	48	83	32	9	6		659
1902	235	254	51	118	42	12	4		716
1903	218	225	35	149	49	9	2		687
1904	211	197	26	185	57	10	3		689
1905	214	238	28	221	73	12	8		794
1906	221	247	41	165	86	12	3		775
1907	221	279	56	135	72	17	2		782
1908	202	345	64	116	66	16	2	13	824
1909	187	382	73	81	68	18	7	14	830
1910	176	388	74	71	102	27	9	24	871
1911	186	361	82	69	93	40	10	24	865
1912	201	345	86	88	104	40	10	26	900
1913	221	309	90	93	120	42	8	43	926

Slovenski študenti na avstrijskih univerzah in visokih šolah

teol: študenti teoloških fakultet in bogoslovnih šol — p: študenti pravnih fakultet — m: študenti medicinskih fakultet — f: študenti filozofskih fakultet — tehn: študenti tehniških visokih šol — bk: študenti visoke šole za kulturo tal — mn: študenti montanističnih visokih šol — v: študenti veterinarskih visokih šol.

Preglednica nam kaže število Slovencev, ki so v letih 1876—1913 študirali na avstrijskih univerzah, tehniških, montanističnih in veterinarskih visokih šolah, na visoki šoli za kulturo tal (Bodenkultur) na Dunaju in na bogoslovnih šolah. Navedeno je število, kakor je bilo objavljeno v publikacijah c. kr. Statistične centralne komisije (Statistisches Jahrbuch, Österreichische Statistik). Ko govorimo o letu 1876 ali 1913 je mišljeno študijsko leto 1875/76 ali 1912/13. Kjer dajejo statistike podatke za posamezne semestre, so navedene vselej številke za zimski semester. Podatki o veterinarskih visokih šolah so nam na razpolago šele od leta 1908 naprej. K letu 1913 bi morali številu 926 slovenskih študentov dodati še 30 študentov na trgovskih šolah »nad srednjo stopnjo« (eksportna akademija na Dunaju, višja trgovska šola Revoltella v Trstu), 11 študentov na umetniških akademijah in 5 študentov na akademiji za glasbo in upodabljačo umetnost na Dunaju, torej skupaj 46 študentov ali 5 %.

Slovenskih študentov na avstrijskih univerzah in drugih visokih šolah je bilo do konca 80-tih let manj kot 400 na leto, v letih 1889—1895 jih je bilo med 400 in 500, v letih 1896—1899 med 500 in 600, v letu 1900 652, eno leto pred začetkom prve svetovne vojne 926. Med študenti je bilo ves čas največ teologov in juristov. Začetno prevladovanje teologov ni bila nobena slovenska posebnost; ohranilo pa se je dlje časa kot pri razvitejših narodih. Razlog za to je bil predvsem v tem, da je bil študij bogoslovja najcenejši, šole pa najbližje. Mnogi kmečki sinovi so po neuspehlih poskusih, študirati medicino, pravo ali kaj drugega, zaradi pomanjkanja sredstev odšli na teologijo in postali duhovniki. S tem v zvezi je najbrž tudi liberalna usmerjenost precejšnjega dela naše starejše duhovščine. Leta 1876 so predstavljali teologi tretjino vseh slovenskih študentov. V letih 1878—81 je bilo teologov manj, in juristi so prvi-krat postali za tri leta (1879—81) najmočnejša skupina slovenskih študentov. V 80-tih letih je poraslo število teologov od 109 (1880) na 272 (1891). V letih 1886—1894 je bila na teologiji več kot polovica vseh slovenskih študentov. Leta 1891 je bilo teologov največ. Od tega leta naprej je njihovo število padalo, vendar ne brez izjeme. V povprečju je študiralo bogoslovje v letih 1890/4 256 študentov, v letih 1895/9 249, v letih 1900/4 232, v letih 1905/9 209 in v letih 1910/13 196.

Juristov je bilo v 80-tih in 90-tih letih približno sto na leto. Ob prehodu v novo stoletje je prišlo do skokovitega porasta. Leta 1900 je bilo že 246 pravnikov. Postali so najmočnejša skupina. Leta 1908 jih je bilo nad 300, dve leti zatem (1910) pa so dosegli rekord (388). Pred prvo svetovno vojno je bila med slovenskimi študenti tretjina (33 %) juristov, slaba četrtina (24 %) pa teologov.

Število študentov medicinskih in filozofskih fakultet in tehniških visokih šol se je močno spreminjalo. Ta nihanja so deloma odgovarjala splošnim pojavom na avstrijskih visokih šolah, deloma pa so imela posebne slovenske značilnosti. Medicincev je bilo sprva sorazmerno precej. Treba bi bilo še upoštevati, da je na medicinsko-kirurški Jožefinski akademiji v času njenega ponovnega obstoja 1854—1874 študiralo precej Slovencev, kakor piše Šuklje v svojih spominih;¹¹ številki pa žal ni mamno na razpolago. Na medicinskih fakultetah je študiralo 1873 61 Slovencev; borzni polom tega leta je znižal njihovo število. V letih 1874—1886 jih je bilo manj kot 30 na leto, večinoma manj kot 20, leta 1880 samo 8. Malo pozneje je podobna kriza zajela študente tehnike. V letih 1881—1895 jih je bilo manj kot 30 na leto, najmanj pa leta 1892, ko jih je bilo samo 12. Krajša je bila kriza filozofskega študija. Trajala je v letih 1883—1891 z najnižjim številom filozofov v letu 1886 (12). Število slovenskih medicincev je bilo več kot 60 v letih 1892—1898 in znova od leta 1908 naprej, filozofi so prekoračili število 60 leta 1900, tehniki leta 1905. Od vseh teh treh študijskih skupin so bili do leta 1883 najmočnejši filozofi, nato medicinci (1884—1899) in spet filozofi (1900—1909). V letih 1902—1908 je zraslo število slovenskih študentov filozofskih fakultet nad sto letno, leta 1905 jih je bilo celo 221, toda ta vrh je bil nekaj docela izrednega. Leta 1910 se je dvignilo nad sto število študentov tehniških visokih šol. Odtlej pa do začetka prve svetovne vojne je bilo slovenskih tehnikov več kot medicincev ali filozofov.

Slovencev, ki so študirali na visoki šoli za kulturo tal, ni bilo veliko — nad deset letno le v letih 1880—1882 in po letu 1902, znatno več pa v zadnjih štirih letih pred prvo svetovno vojno. Slovenskih montanistov je bilo vedno malo. Šele od leta 1908 naprej vemo, koliko Slovencev je študiralo na veterinarskih visokih šolah.

Večkrat je bilo že ugotovljeno,¹² da je bil pri Slovencih delež študentov in intelligence precej nižji kakor pri Nemcih, Poljaki ali Čehih, kar je posledica socialne strukture in razvojne stopnje slovenskega prebivalstva. Po občevelnem jeziku so

¹¹ F. Šuklje: Iz mojih spominov I. del. Ljubljana 1926. Str. 56.

¹² J. Pieterski: Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno. V delu: Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. Maribor 1981. Str. 193—214. G. Otruba: Die Nationalitäten- und Sprachenfrage des höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsproblem der Donaumonarchie (1863—1910). V zborniku R. G. Plaschka und K. Mack (izd.): Wegenetz europäischen Geistes. Wien 1983. Str. 88—106. A. Suppan: Bildungspolitische Emanzipation und gesellschaftliche Modernisierung. Prav tam, str. 303—325.

predstavljali leta 1910 Slovenci 4,48 % prisotnih avstrijskih državljanov; med študenti — avstrijskimi državljani pa so predstavljali Slovenci leta 1913 le približno 2,27 %. Tudi v vsaki deželi je bil delež slovenskih študentov nižji od deleža slovenskega prebivalstva. Na Štajerskem je bilo Slovencev 29 % prebivalstva, 20 % gimnazijcev, pa približno 19 % študentov visokih šol.¹³

Slovenci so študirali večinoma na Dunaju, v Gradcu, pozneje tudi v Pragi. Nekateri so študirali tudi drugod, v Avstriji ali v inozemstvu, toda to so bili posamezniki, ki so imeli materialno boljše možnosti, posebno ugodno priliko ali kaj podobnega. Ogrski Slovenci so študirali seveda pretežno na madžarskih, Beneški Slovenci na italijanskih univerzah. Marsikje se postavlja vprašanje, zakaj niso Slovenci, ki doma niso imeli univerze, hodili na zagrebško, ki jim je bila najbližja in tudi po jeziku najsorodnejša. Odgovor: zagrebška univerza je bila v drugi državni polovici. Zlasti študij na pravni fakulteti je bil za avstrijske državljane neprimeren. Mnogo se je razpravljalo o priznanju študija v Zagrebu: po letu 1904 so slušatelji, doma iz Istre in Dalmacije, ki so v Zagrebu uspešno opravili judicijalni in državnoznanski državni izpit, lahko polagali pred posebno avstrijsko državno komisijo dopolnilne izpite v hrvaškem jeziku.¹⁴ To pa ni bilo mogoče študentom iz drugih dežel, torej veliki večini Slovencev. Tradicionalni študijski središči Slovencev sta bili torej Dunaj in Gradec; zelo grobo rečeno sta študirali dve tretjini na Dunaju, ena tretjina v Gradcu. Štajerski Slovenci so hodili bolj v Gradec, iz drugih dežel bolj na Dunaj, vendar je študirala tretjina slovenskih štajerskih študentov, v letih 1905, 1906 na Dunaju, šestina kranjskih pa v Gradcu. Med prvimi profesorji ljubljanske univerze jih je 11 študiralo na Dunaju, 2 pa v Gradcu, od teh je bil eden iz Kranjske, eden iz Štajerske.

Med 24 slovenskimi poslanci v zadnjem avstrijskem državnem zboru (1911—1918) je bilo 6 teologov, ki so vsi končali teologijo na domačih škofijskih bogoslovnih šolah; 4 med temi pa so dosegli nato še doktorat teologije, 2 na Dunaju, eden v Gradcu, eden v Rimu. Juristov je bilo tudi 6: med njimi jih je 5 končalo študij na dunajski univerzi, eden na graški — vendar sta dva dunajska študenta dosegla doktorat v Gradcu. Dva poslanca sta končala filozofijo v Gradcu (eden je bil iz Kranjske, drugi iz Štajerske), eden medicino na Dunaju. Dunaj je imel pred Gradcem prednost prestolice, velikega centra, večje širine, zlasti za kranjske študente tudi večjih možnosti preživetja. V Prago so posamezniki hodili študirat že zgodaj, v večji meri pa šele od konca 19. stoletja, v času zaostrenih nacionalnih konfliktov: odločitev za Prago je bila nacionalno-politična. Motili pa bi se, če bi mislili, da so hodili Slovenci v Prago samo na češko univerzo in tehniko. Leta 1900 jih je bilo na nemški univerzi in tehniki 18, na češki 13; leta 1905 na nemški 20, na češki 25, šele leta 1908 se je razmerje spremenilo docela v korist češke univerze in tehnike (77 : 12). V Pragi je študiralo leta 1911 149 Slovencev, to se pravi 17 % vseh slovenskih visokošolcev. Vendar je padlo število slovenskih praških študentov do leta 1913 na 96. Zaradi prevladujočega svobodomiselnega vpliva Prage je začela Slovenska ljudska stranka propagirati študij na poljski univerzi v Krakovu. Posamezniki so res šli tja študirat, vendar akcija ni imela nobenega širšega odmeva.

IV

Natančnejše analize socialnega izvora slovenskih študentov in slovenskega izobraženstva v 19. stoletju sicer še nimamo, toda po posameznih statističnih in življenjskih podatkih sodeč in ob nacionalni in socialni strukturi tedanjega slovenskega prostora, je večina slovenskih študentov prihajala iz kmečkih, v manjši meri iz obrtniških vrst. Za njihovo šolanje je imel pogosto zasluge domači župnik, redkeje učitelj, univerzitetni študij pa so nato omogočale še razne podporne in štipendijske ustanove. Med njimi je imela (kot je znano) posebno pomembno mesto Knafljeva šti-

¹³ Te številke, dobljene iz nepopolnih statističnih podatkov, so le približne.

¹⁴ Österreichische Statistik. Neue Folge. 14. Bd. 3. Heft. Wien 1917. Str. 13.

pendijska ustanova z razmeroma visokimi štipendijami (leta 1900 jih je bilo 39 po 600 kron letno), vendar je bila vezana na dunajsko univerzo in namenjena vsem Kranjcem, tako Slovencem kot Nemcem.¹⁵ Poleg tega so se lahko slovenski — kot ostali avstrijski — študentje potegovali še za razne univerzitetne, državne in deželne podpore. Študij posameznih strok so posebej štipendirale dežele, hkrati pa so nekatere med njimi plačevale svojim študentom tudi razne prispevke (npr. Kranjska in Primorska za bolniški fond).¹⁶

Vseeno je bilo življenje slovenskih visokošolcev, kot pričajo razna poročila in spominski zapisi, pogosto kaj siromašno, celo na robu eksistenčnega minimuma. Izdatnejše podpore od doma so bili deležni le redki, mnogi so se preživljali z inštrukcijami in podporami posameznikov. Lahko bi naštevali spominska pričevanja, ki govore o prestradanih dneh, stalnem zadolževanju in iskanju najnujnejših sredstev za plačilo dolgov in stanarine. V tem pogledu naj bi bile razmere v Gradcu (in celo v Pragi) precej slabše kot na Dunaju, kjer je bilo več možnosti za zaslužek, hkrati pa so bile številne, na Dunaju živče slovenske družine razmeroma naklonjene slovenskim študentom (npr. bolj kot v Gradcu).¹⁷ Tako lahko celo v glasilu narodno-radikalnih študentov Omladina, ki je bilo sicer pod vplivom Masarykovega kroga, zasledimo opozorilo, ki odsvetuje študij v Pragi zaradi tamkajšnjih neugodnih materialnih razmer.¹⁸

Leta 1888 je bilo na Dunaju na pobudo tu živčega jezikoslovca in narodopisca Ivana Navratila ustanovljeno Podporno društvo za slovenske visokošolce na Dunaju, ki je sredstva za študentske podpore zbiral s prostovoljnimi prispevki. Slabo deset letje kasneje mu je sledilo podobno društvo v Gradcu (1897), v začetku 20. stoletja (1904) pa tudi v Pragi. Vsa tri društva so imela nadstrankarski značaj, njihove podpore pa so se ob koncu 19. stoletja gibale med 10 in 20 kronami (deloma v denarju, deloma v brezplačni hrani), neposredno pred prvo svetovno vojno pa so znašale od 15 do 30 kron na mesec.¹⁹ Število podeljenih pomoči je zlasti na Dunaju močno nihalo, ker je bil dotok sredstev po posameznih letih različen in očitno zelo negotov. V študentskih listih pogosto lahko beremo pritožbe, da so nekdanji podpiranci po končanem študiju pozabili na dobljene podpore in odrekli pomoč ustanovam, ki so jim omogočile študij.²⁰ Trdnješe je bilo materialno stanje podpornega društva Radogoj, ki je bilo na pobudo podjetnika Josipa Gorupa in ob prizadevanju Ivana Hribarja ustanovljeno leta 1893 v Ljubljani. Začetni fond zanj sta poleg Gorupa prispevala slovenski veletrgovec iz Trsta Janez Kalister in škof Josip Juraj Strösmayer.²¹ Radogoj je dodeljeval okoli 30 štipendij letno in je bil namenjen študentom z vsega slovenskega ozemlja. Z zaostritvijo strankarskih nasprotij na Slovenskem ob koncu 19. stoletja sta nato obe slovenski meščanski stranki (katoliška in liberalna) poizkušali tudi podpore študentom organizirati v skladu z njihovo strankarsko opredelitvijo. Ob liberalni usmeritvi Radogoja je za gmotno podporo študentom, ki so se izrekli za program katoliške stranke, skrbela leta 1896 ustanovljena Leonova družba v Ljubljani.

Kljub različnim podpornim ustanovam pa mnoga poročila govore o tem, da se je položaj slovenskih študentov v letih pred prvo svetovno vojno slabšal. Poročila v tisku in študentskih glasilih govore o povečanju življenjskih stroškov in vse večjem pritisku na podporna društva, ki so se borila s finančnimi težavami, pri čemer je število prosilcev stalno presegalo število razpoložljivih podpor.

¹⁵ O Knafleji ustanovi: P. Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove, Ljubljana 1971.

¹⁶ Zora III, 1898/99, str. 93. O podporah in ustanovah dobimo podatke tudi v drugih letnikih Zore in v narodno-radikalni Omladini, ki je začela izhajati 1904.

¹⁷ Omladina I/1904, str. 14, II/1905–6, str. 142.

¹⁸ Omladina VIII/1911–12, str. 138.

¹⁹ Po podatkih narodno-radikalnih študentov je potreboval študent na Dunaju ali v Pragi leta 1907/8 najmanj 50–70 kron mesečno, da je kolikor toliko dostojno živel. Dijaški almanah za leto 1907/8, Ljubljana 1907, str. 60 in sledeče.

²⁰ Omladina I/1904, str. 139.

²¹ Ivan Hribar: Moji spomini I. del, Ljubljana 1928, str. 182; 2. izdaja, uredil Vasilij Melik, I. del, Ljubljana 1983, str. 175–176.

V

Slovensko študentsko gibanje je imelo ob koncu 19. stoletja že svojo tradicijo.²² Njegovi začetki segajo v leto 1848 in je bilo vse od svojega nastanka tesno povezano s političnim življenjem na slovenskih tleh. Slovenski narodno-politični program leta 1848 z zahtevo po Zedinjeni Sloveniji je deloma izšel iz študentskih vrst in je imel med slovenskimi študenti v Gradcu in na Dunaju najbolj vnete zagovornike. Obenem so študentje prevladovali v obeh društvih, imenovanih Slovenija, ki so ju v Gradcu in na Dunaju ustanovili tamkaj živeči Slovenci. Čeprav je dunajska Slovenija usahnila že leta 1848, graška pa le kot literarno združenje životala tja do leta 1850, sta bili obe Sloveniji pomembna vzpodbuda povsem študentskim društvom, ki so nastajala v 60-tih in 70-tih letih 19. stoletja.

Na Dunaju je prišlo do ponovnega poizkusa, da bi slovensko študentovsko omizje spremenili v trajnejše združenje, že v začetku ustavne dobe, vendar je tudi ta »druga« Slovenija naglo prenehala. Pomembnejši napredek v organiziranju slovenskih študentov na Dunaju je bil tako napravljen šele z generacijo študentov, ki se je vpisovala na dunajsko univerzo v času preosnove avstrijske države v dualistično monarhijo. Ta generacija, ki ji pripada vrsta slovenskih književnih ustvarjalcev in je po Ivanu Prijatelju sploh »najlepši list v zgodovini slovenskega dijaštva«, se je, nezadovoljna z omahljivo slovensko politiko, opredelila za najodločnejše pripadnike nastajajočega liberalnega tabora. Na dveh vseslovenskih študentskih shodih v Ljubljani leta 1868 in 1869 so se študentje zavzeli za vztrajanje pri programu Zedinjene Slovenije, zahtevali ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani in izoblikovali svoje geslo: »Vse za svobodo in narodnost«. Že leta 1867 je bilo na Dunaju ustanovljeno slovensko akademsko društvo Sava, ki je po krajšem in manj uspešnem hrvatsko-slovenskem sodelovanju v skupnem študentskem društvu Jug prerastlo leta 1869 v novo, »tretjo« Slovenijo.

Slovenija, ustanovljena maja 1869, pomeni začetek kontinuiranega razvoja slovenskega študentskega gibanja. Toda čeprav načelno liberalno usmerjeni, se v njih vrstah zaenkrat še niso uspeli zediniti o enotnem »svobodomiselnejšem« programu. Regionalne razlike, še bolj pa nesorazmerje med nazori, ki so se jih navzeli na Dunaju, in realnostjo doma, kjer je študij še vedno pogosto omogočala dobra volja domačega župnika, so hromile odločnejšo študentsko akcijo. Kriza 1873 in nato relativno pomirjenje klerikalno-liberalnih sporov sta tudi na dunajske študente pomirjevalno vplivale. Večjo razgibanost razkriva tedanje slovensko študentsko življenje v Gradcu: po kratkotrajnem življenju društva Sloge, in po policijski prepovedi najprej tehničnega, nato literarnega društva Vendija, so slovenski graški študentje leta 1875 ustanovili akademsko društvo Triglav. Vendar njegovo usmeritev označujejo predvsem narodnostni in manj nazorsko politični poudarki.

Skoraj dve naslednji desetletji so ostali slovenski študentje omejeni na delo v obeh slovenskih študentskih društvih in niso pomembneje posegali v domače politično življenje. Vseslovenski študentski shod, ki so ga graški in dunajski študentje leta 1887 ponovno organizirali v Ljubljani, ni niti po odmevnosti, niti po programu dosegel obeh študentskih shodov iz šestdesetih let. V slovenski politiki sta ti dve desetletji obdobje »sloge« in relativnega političnega zatišja, ki ni zahtevalo načelnejše nazorsko politične diferenciacije. Obe študentski društvi sta bili sicer po svoji te-

²² Literatura o slovenskem študentskem gibanju pred prvo svetovno vojno je obsežna, vendar še nimamo podrobnega in zaokroženega prikaza življenja in združevanja slovenskih študentov v času 1848–1918. Tale kratki oris slovenskega študentskega gibanja se opira predvsem na naslednje publikacije in razprave: Janko Vencajz: Spomenica ob petindvajseti obletnici akademskega društva »Slovenija« na Dunaju, Ljubljana 1894. Jakob Kelemina, Šandor Hrašovec, Srečko Šerajnik: Akademsko tehnično društvo »Triglav«, Ljubljana 1906. Ivan Prijatelj: Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, IV, Ljubljana 1961. Josip Puntar: Slovenski narod, njegova inteligenca in dijaštvo, Čas, Ljubljana 1908, str. 280–290, 351–354. Wolfgang Petritsch: Die slowenischen Studenten an der Universität Wien (1848–1890), disertacija, Wien 1972. Slovensko študentsko gibanje 1848–1918 obsežno obravnava tudi Slavko Kremenšek v uvodu v svojo knjigo: Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941, Ljubljana 1972. V nemščini je izšla pred kratkim o slovenskih študentih na dunajski univerzi razprava Horst Haselsteiner: Die Bedeutung Wiens als Universitätsstadt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, v zborniku Wegenetz europäischen Geistes, cit. v op. 12. Seveda s tem literatura, ki direktno ali indirektno govori o življenju slovenskih študentov in o slovenskem študentskem gibanju v obravnavanem času, še ni izčrpana.

meljni usmeritvi »liberalni«, podobno kot je bila do devetdesetih let liberalna, slovenska laična inteligenca. Ob omahljivem značaju slovenskega liberalizma pa tudi liberalna usmeritev večine slovenskih študentov ni mogla pomembneje vplivati na razmere na slovenskih tleh.

Te razmere so se spremenile na Slovenskem v začetku devetdesetih let. Zahteva po določnejši nazorski in politični ločitvi je prišla iz katoliškega tabora in je razcepila tudi študentske vrste. Posamezni katoliško misleči študentje so sicer že prej sledili pozivom slovenskega katoliškega tiska in se namesto v Slovenijo vključevali v nemško in katoliško študentsko društvo Austria.²³ Glasnejša polemična razhajanja je vzbudil študentski literarni časopis Vesna (1892—1894), ki je začel izhajati v Celju in je naletel zaradi svoje »svobodomiselne« usmeritve na negodovanje zlasti v katoliškem taboru. Z izstopom katoliških študentov iz Slovenije je bilo nato leta 1894/95 ustanovljeno katoliško slovensko akademsko društvo Danica na Dunaju, ki je izdajalo glasilo Zora (1895—1921). Ustanovitev katoliškega študentskega društva je bila deležna močne podpore od doma, vendar je proces diferenciacije med študenti potekal počasneje kot so si to želeli v vodstvu katoliškega tabora in je večina slovenskih študentov na Dunaju še nadalje vztrajala v Sloveniji. Leta 1901 je prišlo do cepitve tudi v graškem Triglavu z ustanovitvijo študentskega katoliškega društva Zarja. Šele leta 1910 je nato sledila še ustanovitev katoliškega slovenskega društva Dan v Pragi. S tem je katoliški tabor dosegel delitev na liberalne in katoliške študente v vseh treh avstrijskih univerzitetnih središčih, kjer so študirali slovenski študentje, čeprav mu ni uspelo zagotoviti številčne nadmoči katoliških društev in je število njihovih članov le počasi rastlo (okoli leta 1910 naj bi jih bilo v vseh treh društvih okoli 100).²⁴ Z ustanovitvijo Slovenske dijaške zveze leta 1905 so poizkušali v katoliškem taboru tesneje povezati katoliška mladinska društva, s počitniškimi zborovanji, na katerih so sodelovali tudi bogoslovci, pa razširiti njihov krog. Večji odmev med študenti so imele krščansko-socialistične ideje, ki jih je na Slovenskem razširjal dr. Janez E. Krek.

Med nastalimi katoliškimi študentskimi organizacijami in ostalimi slovenskimi študentskimi društvi, ki so ohranjala liberalno usmeritev, praviloma ni bilo stikov, vendar so uspeli študentje vsaj sprva še organizirati nekaj skupnih akcij. Leta 1898 se je tako v Ljubljani kljub razcepu še sešel vseslovenski študentski in dijaški shod, ki se je med drugim zavzel za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani. Do različnih skupnih akcij je prišlo še pozneje, zlasti v zvezi s stremljenji po ustanovitvi slovenske univerze. V tem oziru je bilo posebno leto 1901 zelo razgibano. Bilo je mnogo zborovanj slovenskih študentov, tako doma kot v avstrijskih univerzitetnih središčih. Eden rezultat študentovskega sodelovanja so bile med drugim tudi različne publikacije o slovenski univerzi, tako na primer Vseučiliški zbornik (1902). V boju za slovensko univerzo so sodelovali slovenski študentje tudi v naslednjih letih. Šele nesoglasja v Vseučiliškem odseku, ki so ga leta 1908 ustanovili slovenski študentje na Dunaju, da bi spodbujali propagando za slovensko univerzo, so dokončno uničila to sodelovanje.

Razočarani nad strankarskimi prepiri in neučinkovito politiko obeh meščanskih strank, še posebej liberalne stranke na Kranjskem, so poizkušali slovenski študentje na Dunaju v začetku 20. stoletja določneje opredeliti narodno-politične naloge slovenskega akademika in izobraženca. Tim. narodni radikali so najprej prevladali v dunajski Sloveniji in v njenem okviru ustanovili politično-izobraževalni klub Skala, posebni narodno-radikalni društvi pa so ustanovili tudi 1904 v Gradcu (Tabor) in 1906 v Pragi (Adrija). Po prevladi narodnih radikalov v dunajski Sloveniji so ustanovili liberalni študentje na Dunaju svoj poseben študentski klub Sava (1902), v graškem Triglavu in praški Iliriji pa je po izstopu narodnih radikalov ostalo liberalno vodstvo.

²³ S. Kremenšek, v zgornji opombi cit. delo, str. 18.

²⁴ Prav tam, str. 21.

Po prepričanju narodnih radikalov so slovenski narodni voditelji in stranke, za-
nemarjali delo med ljudstvom, zato bi moralo biti prav drobno delo, ki teži k dvigu
ljudske izobrazbe in širjenju kulturnega obzorja, glavna naloga narodnoosveščenega
akademika in izobraženca. »Izobražen narod ne propade in se ne potuje«. S to mi-
slijo in pod geslom »Iz naroda za narod« so narodni radikali organizirali izobraže-
valne tečaje, razmišljali o organizaciji ljudskega in srednjega šolstva, pozivali k iz-
dajanju strokovne literature v slovenskem jeziku in opozarjali na, zaposlitvene
možnosti in potrebe na Slovenskem. Da bi študentsko delo ne prenehalo s počitnicami,
je bilo že leta 1904 ustanovljeno ferialno društvo Prosveta v Ljubljani (nato pa tudi
podobna društva na Goriškem, Štajerskem, v Trstu, Istri in na Koroškem), ki je med
drugim organiziralo potujoče ljudske knjižnice. V letih 1904—1914 je izdajalo gi-
banje narodno radikalnih študentov tudi svoje glasilo Omladina, ki razkriva pove-
čujoči se vpliv Masarykovega kroga.²⁵ Narodni radikalizem je naletel na odklonilen
odmiv pri obeh slovenskih meščanskih strankah in zdi se značilno, da so narodno-
radikalni študentje svoj prvi vseslovenski shod (leta 1905) organizirali v Trstu in ne
v Ljubljani. Drugi shod narodno-radikalnih študentov je bil 1907 v Celju in šele
tretji 1909 v Ljubljani.

Slovenski študentje so se razen v omenjenih društvih vse bolj pogosto združevali
tudi v skladu s svojo študijsko usmeritvijo in nastala je vrsta slovenskih študentskih
strokovnih klubov, ki so bili pogosto le kratkotrajni, pa so zato podatki o njihovi
dejavnosti in učinkovitosti zelo nezanesljivi. Že v 60-tih letih je bil v Pragi ustanov-
ljen klub slovenskih tehnikov, ki je imel zlasti namen izoblikovati slovensko termino-
logijo.²⁶ V začetku 20. stoletja so bila posebna strokovna društva za slovenske ju-
riste, medicince, tehnike, veterinarje in agronome na Dunaju, za medicince in tehnike
v Gradcu in za tehnike v Pragi. V zvezi z določenimi dejavnostmi so se enako za-
interesirani zbirali v različnih krožkih (na primer v češko-slovenskem akademičnem
alpskem in sokolskem krožku v Pragi). Ferialna društva, ki so bila po politični ce-
pitvi slovenskih študentov na katoliško, liberalno in narodno-radikalno strujo usta-
novljena po strankarskih stališčih, so imela svojega predhodnika v društvu Sava,
ustanovljenem leta 1892.²⁷ Neposredno pred prvo svetovno vojno so imeli narodni
radikali najboljše organizirano mrežo ferialnih društev: Prosveta je bila v Ljubljani,
Bodočnost na Štajerskem, Balkan v Trstu, Istra v Istri in Gorotan na Koroškem. Na
katoliški strani je povezovala študente med počitnicami Slovenska dijaška zveza;
v liberalnem taboru pa je skrbelo zato ferialno društvo Sava in nekaj časa tudi
Vesna, ferialno društvo za Gorenjsko.²⁸ Socialno-demokratsko usmerjeni študentje
očitno niso razvili živahnejše dejavnosti, čeprav so imeli v letih 1908—1912 (?)
lasten klub slovenskih socialno-demokratskih akademikov na Dunaju.²⁹ Ciril-Meto-
dova družba je imela akademiško podružnico na Dunaju, ustanovljeno 1910, in v
Gradcu, ustanovljeno 1913. Od leta 1907 naprej so izdajali narodno-radikalni štu-
dentje, od leta 1908 naprej pa katoliški poleg svojih listov še poseben koledarček,
v katerem so razen različnih programatičnih člankov objavljali najvažnejše podatke
o študiju na Dunaju, v Gradcu in Pragi, o podpornih društvih, o materialnih prilikah
v teh treh univerzitetnih središčih in o študentskih društvih.³⁰ Stremljenja liberalno
usmerjenih Slovencev, ki so študirali na Dunaju, da bi po izstopu iz Slovenije in po
ustanovitvi lastnega društva Sava leta 1902 izdajali tudi svoje lastno glasilo Svoboda,
so ostala brez večjega uspeha, saj se jim je posrečilo izdati le nekaj števil.³¹

²⁵ O tem glej tudi Arnold Suppan, v op. 12 cit. razprava.

²⁶ Omladina VIII/1911—12, str. 116.

²⁷ J. Stergar: Začetki slovenskega ferialnega društva »Sava« v Ljubljani, Kronika XXII/1974, str. 31—40.

²⁸ Podatke o slovenskih društvih in klubih na Dunaju, v Pragi in Gradcu sta pred prvo svetovno vojno objavljala Dijaški almanah I/1907—VII/1913 in Koledarček slovenskega katoliškega narodnega dijaštva I/1908—VI/1913. Vendar so podatki zelo nepopolni, ker publikaciji ne navajata let ustanovitve, ne delovnih namenov društev, prav tako pa ne omenjata klubov in društev, ki so bila le kratkotrajna.

²⁹ Literatura socialno-demokratskega kluba slovenskih študentov ne omenja. Navajamo ga po obeh v op. 28 citiranih koledarčkih.

³⁰ Cit. v op. 28. Dijaški almanah so izdajali narodno-radikalni, Koledarček slovenskega katoliškega narodnega dijaštva pa katoliški študentje. Obe publikaciji sta izhajali v Ljubljani.

³¹ Dijaški almanah za leto 1908/9, Ljubljana 1908, str. 87.

V prvih letih 20. stoletja so se hkrati okrepili stiki s češkimi, hrvatskimi, srbskimi in celo bolgarskimi študenti in njihovimi društvi. Glavno spodbudo za te stike so dajali narodni radikali, ki so se odkrito zavzemali za tesnejše povezovanje med jugoslovanskimi narodi. Na prvem južnoslovanskem študentskem shodu v Beogradu leta 1905 je bil predstavnik narodno-radikalnih študentov Žerjav izvoljen za predsednika. Omladina pa je ob tej priliki kot tudi kasneje objavila vrsto sestavkov, ki jih preveva sicer dokaj nedoločeno in predvsem čustveno, a vendar odkrito navduševanje za jugoslovanstvo.

Do večjih prerekanj med narodnimi radikali je prišlo, ko so nekateri začetniki narodno-radikalnega gibanja po končanem študiju in vrnitvi v domovino pristopili v liberalno stranko. Take odločitve so vzbudile med narodno-radikalnimi študenti glasno kritiko in »odprla« vprašanje o odnosu narodno-radikalnega gibanja do obstoječih slovenskih meščanskih strank in do socialne demokracije. Kljub pomenu, ki so ga narodni radikali med drugim pripisovali socialnemu vprašanju, ni prišlo do ožjega zблиžanja med narodnimi radikali in slovensko socialno demokracijo in narodno-radikalni študentje so se tudi po dokončanem študiju le v majhnem številu priključili socialno-demokratskemu krogu.³²

VI

Kakor na vse druge študente v avstrijskih univerzitetnih središčih so posamezni pomembnejši profesorji trajno vplivali tudi na slovenske študente. Ti vplivi se seveda niso omejevali le na področje slavistike in niso bili omejeni le na profesorje slovenskega ali slovanskega porekla (kot sta bila Jagić ali Miklošič). Različne generacije študentov prava, filozofije, medicine, naravoslovja in tehnike omenjajo najrazličnejše profesorje, ki so vplivali na njihovo kasnejšo delovno in znanstveno usmeritev.

Sistematičnejši pregled in popolnejšo oceno teh vplivov bi omogočil šele podrobnejši študij strokovnih objav in spominskega gradiva slovenskih izobražencev; ki so se šolali na avstrijskih visokih šolah in univerzah. Že razpoložljivi podatki pa jasno kažejo, da slovenski študentje iz avstrijskih univerzitetnih središč niso prinašali le novih nazorov, političnih in literarnih pogledov, temveč je prav prek njihovih stikov s pomembnimi predstavniki tedanjega avstrijskega kulturnega in znanstvenega življenja nastajala tudi slovenska strokovna literatura in terminologija. Med profesorji »državoznanstva« in narodnega gospodarstva sta imela širši odmev zlasti Lorenz Stein in Albert Schäffle s predstavniki dunajske historično-gospodarske šole, čeprav so na Slovenskem v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja odmevale tudi liberalnejše ekonomske teorije. Leta 1876 je študent prava Karel Slanc pod vplivom svojega dunajskega profesorja Emila Wilhelma Wahlberga med prvimi na slovenskih tleh opozoril na načela modernega kriminalnega prava in zavrnil smrtno kazen.³³ Slovenski politik in zdravnik Josip Vošnjak omenja v svojih »Spominih« profesorje Škodo, Hyrtla, Brückeja, Rokitanskega, Hebro in druge, ki so pomembneje vplivali na njegovo strokovno usmeritev.³⁴ Na celo generacijo slovenskih naravoslovcev, ki so ob koncu 19. stoletja študirali na dunajski univerzi in se posvetili oblikovanju strokovne literature v slovensščini in raziskovanju so vplivali anatom prof. Julij Wiesner, prof. Hans Molich, genetik Erich Tschermak in drugi. Umetnostni zgodovinarji so bili pod vplivom Maxa Dvořaka.

VII

Večina slovenskih študentov se je po končanem študiju vrnila v domače kraje, nemalo pa jih je službovalo v raznih deželah monarhije. Del med njimi se je po-

³² O odnosih narodnih radikalov do socialne demokracije je izšla vrsta člankov v Omladini, o vprašanju pa so govorili tudi shodi narodno-radikalnih študentov, zlasti prvi shod v Trstu 1905.

³³ P. Vodopivec: Smrtna kazen v tisku na Slovenskem 1848—1878, Kronika, XXV/1977, str. 37—48.

³⁴ Josip Vošnjak: Spomini, Prvi del, Ljubljana 1906, str. 62, 2. izdaja, uredil Vasilij Melik, Ljubljana 1983, str. 56.

svetil znanstvenemu in strokovnemu delu. Ker so bili pogoji za takšno delo na slovenskih tleh slabi in za sistematičnejše raziskovalno delo ni bilo dosti možnosti, so mnogi slovenski znanstveniki in izobraženci delovali izven slovenskega ozemlja in med drugim poučevali na raznih avstrijskih univerzah (tudi v Černovicah). Med njimi zopet niso bili le pravniki in slavisti, temveč tudi medicinci, naravoslovci in tehniki. V letih 1855—1880 je tako npr. Simon Strupi predaval veterino v Pragi, Simon Šubic je od leta 1869 predaval fiziko na graški univerzi, Ignac Klemenčič (1853—1901) na univerzi v Innsbrucku, med najpomembnejšimi pa je nedvomno Jožef Štefan, ki si je po mladostnih literarnih poizkusih pridobil kot fizik in univerzitetni profesor sloves na Dunaju. Nekateri izobraženci in strokovnjaki, ki so prihajali s slovenskega ozemlja, so ob stiku z nemško strokovno javnostjo opustili zveze z domovino, drugi pa so ostali povezani s slovenskim prostorom. Več slovenskih strokovnjakov in profesorjev je delovalo tudi na univerzah izven monarhije: v Rusiji, nekaterih državah zahodne Evrope in celo v bolj oddaljenih deželah. Njihovo število še ni dokončno ugotovljeno: tako so slovenski gradbeniki nedavno opozorili na Mihaela Štrukla (1851—1923), doma iz Loga pod Mangartom, ki je v letih 1869—1874 študiral na Tehnični visoki šoli na Dunaju in se v osemdesetih letih uveljavil kot profesor na Politehničnem inštitutu v Helsinkih.³⁵ Zelo mlada sta umrla zgodovinar Vladimir Levec (1877—1904), profesor nemške pravne zgodovine na freiburški univerzi v Švici in slavist Vatroslav Oblak (1864—1896) na graški univerzi.

VIII

Slovenska inteligenca je v času, o katerem razpravljamo, nedvomno pripadala dvema krogoma: domačemu slovenskemu in širšemu avstrijskemu, ki je bil v mnogih ozirih ena celota. Ta celota je veljala tudi za zaposlovanje, saj so mnogi Slovenci živeli izven slovenskih dežel, bili so profesorji na dunajskih gimnazijah, uradniki v ministrstvih itd. Slovenski študentje na Dunaju, v manjši meri tudi v Gradcu, niso bili osamljeni: imeli so večje ali manjše stike s tu živječimi Slovenci, z drugimi slovanskimi študenti, s katerimi jih je večinoma povezovala nacionalno-politična sorodnost, pa tudi z vsem okoljem. Bili so deležni vseh blagodati velikega kulturnega središča, ki je prinašalo obenem tudi stik z dogajanjem v drugih evropskih središčih; ta kulturni vpliv je bil nedvomno zelo velik in zelo koristen. Žal sta začela nestrpnost in šovinizem zastrupljati medsebojne odnose, ki so prej kljub vsem nasprotjem le temeljili na medsebojni strpnosti in spoštovanju. Po letu 1897 so se razmere na univerzah neprestano slabšale: kot argument se je vedno bolj uporabljala surova sila, pritisk večine, vnašanje nacionalnega šovinizma na domala vsa področja medsebojnih odnosov. To pa je povzročalo tudi to, da se je med slovenskimi študenti začel namesto občutka domačnosti pojavljati občutek, da žive kot tujci in vsiljenci. Vedno bolj se je kazalo stališče, kakor ga kaže naslednji nasvet v Koledarju slovenskega katoliškega študentstva: »Naj se naši dijaki otresejo enkrat tega ozkega kroga, v katerega jih vklepata Dunaj in Gradec in naj pogledajo malo dalje po svetu. Najprvo pridejo v poštevek seveda slovanske univerze: Krakov, Lvov, Praga. V interesu celega naroda je, da se v gotovih ozirih otresemo tesnih vezij nemške kulture in ustvarimo kaj nam primernejšega, kar je mogoče edino, če se bolj približamo drugim slovanskim narodom... Vsak naj bi se torej odtrgal za en ali dva tečaja od svoje nemške matere učenjaške na Dunaju in Gradcu in poletel na eno izmed slovanskih univerz.«³⁶

Gotovo so najdlje ostali neskajjeni osebni odnosi med profesorji in med tistimi študenti, ki so hlepeli po znanju in znanstvenem delu in ki so bili večinoma deležni obilne pomoči, dragocenih nasvetov, zavzetosti in tudi pravega prijateljstva.

³⁵ Srdan Turk: Mihael Štrukel (Štrukelj), prvi redni univerzitetni profesor med slovenskimi gradbeniki, Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5/6, Ljubljana 1981, str. 267—282.

³⁶ Koledarček slovenskega katoliškega narodnega dijaštva za šolsko leto 1909/10, Ljubljana 1909, str. 75.

Zusammenfassung

DIE SLOWENISCHE INTELLIGENZ UND DIE ÖSTERREICHISCHEN HOCHSCHULEN 1848—1918

Vasilij Melik — Peter Vodopivec

Im Zuge der Reformen in den Jahren 1848 und 1849 wurden die Lyzeen aufgelöst. Von den höheren Schulen blieben im slowenischen Raum und in seiner nächsten Nähe nur die bischöflichen theologischen Lehranstalten. Das politische nationale slowenische Programm, das zur Zeit der Revolution zum erstenmal an die Öffentlichkeit trat, enthielt die Forderung nach einer slowenischen Universität. Dadurch wurde die Universitätsfrage in Ljubljana (Laibach) zu einer Nationalitätenfrage. Die Bestrebungen nach einer slowenischen Universität wurden in der Zeit der Habsburger Monarchie nicht verwirklicht.

Die Tabelle (Seite...) zeigt uns die in den Publikationen der k. k. Statistischen Zentralkommission angeführte Zahl der Slowenen, die in den Jahren 1876—1913 an den österreichischen Universitäten, an den technischen, montanistischen und tierärztlichen Hochschulen, an der Hochschule für Bodenkultur in Wien und an theologischen Lehranstalten inskribiert waren. Stets herrschten Theologen und Juristen unter den Studierenden vor. Schon mehrfach ist festgestellt worden, daß bei den Slowenen der Anteil der Studierenden und der Intelligenz viel geringer war als bei Deutschen, Polen oder Tschechen, was auf die soziale Struktur und das Entwicklungsniveau der slowenischen Bevölkerung zurückzuführen ist. Die traditionellen Studienzentren der Slowenen waren Wien und Graz; grob geschätzt studierten zwei Drittel in Wien, ein Drittel in Graz. Später studierten die Slowenen auch in Prag, in größerer Zahl erst Ende des 19. Jahrhunderts, in der Zeit der verschärften nationalen Konflikte. Im Jahr 1908 studierten in Prag 149 Slowenen, was 17 % aller slowenischen Hochschüler darstellte. Doch bis 1913 sank die Zahl auf 96.

Eine eingehende Analyse des sozialen Ursprungs der slowenischen Studenten und der slowenischen Intelligenz liegt noch nicht vor, doch einzelnen statistischen Daten und Lebensangaben zufolge und entsprechend der nationalen und sozialen Struktur des damaligen slowenischen Gebietes kam die Mehrheit der slowenischen Studenten aus den Reihen der Bauern, weniger aus dem Handwerkerstand. Das Verdienst um ihre Ausbildung kam häufig dem einheimischen Pfarrer zu, seltener dem Lehrer, das Universitätsstudium aber wurde dann noch durch verschiedene Unterstützungs- und Stipendieneinrichtungen ermöglicht. Ein besonders bedeutender Platz gebührt dabei der Knaffl-Stiftung. Trotzdem war das Leben der slowenischen Hochschüler oft sehr ärmlich, lag sogar an der Grenze des Existenzminimums. Einer ergiebigen Unterstützung von zu Hause konnten sich nur sehr wenige von ihnen erfreuen, meist hielten sie sich mit Nachhilfeunterricht und durch Unterstützung durch einzelne Gönner über Wasser.

Die Anfänge der slowenischen Studentenbewegung reichen in das Jahr 1848 zurück. Das slowenische national-politische Programm mit der Forderung nach einem Vereinten Slowenien ging teilweise aus den Studentenreihen hervor. Zugleich überwogen die Studenten in den beiden Vereinen mit Namen Slovenija, die in Wien und Graz gegründet worden waren. Beide bildeten einen wichtigen Ausgangspunkt für reine Studentenvereine, die in Wien und Graz in den sechziger und siebziger Jahren entstanden. Bei zwei allslowenischen Studententreffen in Ljubljana in den Jahren 1868 und 1869 setzten sich die Studenten für ein Beharren auf dem Programm des Vereinten Sloweniens ein, sie forderten die Gründung einer slowenischen Universität in Ljubljana und formulierten ihren Leitspruch: Alles für die Freiheit und die Nationalität. Die Slovenija, im Mai 1869 in Wien gegründet, bedeutet den Beginn einer kontinuierlichen Entwicklung der slowenischen Studentenvereine. Zu Beginn der neunziger Jahre veränderten sich die Verhältnisse im slowenischen Raum. Die Forderung nach einer deutlicheren anschauungsmäßigen Trennung kam aus dem katholischen Lager und führte auch innerhalb der Studentenschaft zur Spaltung. Der Austritt von katholischen Studenten aus der Slovenija veranlaßte dann im Jahr 1893/94 in Wien die Gründung eines rein katholischen slowenischen akademischen Vereins Danica, der von 1895 an auch das Blatt Zora herausgab. Im Jahre 1901 folgte die Gründung des katholischen Studentenvereins in Graz, im Jahre 1910 in Prag. Zu Beginn des 20. Jahrhunderts kam es mit der Gründung der national-radikalen Studentenbewegung zu neuen Spaltungen. Die National-Radikalen gewannen zuerst in der Wiener Slovenija Oberhand, besondere nationalradikale Vereine wurden später auch in Graz und in Prag gegründet. In den Jahren 1904—1914 gab die Bewegung auch ihr Blatt Omladina heraus, das einen wachsenden Einfluß des Masaryk-Kreises aufweist. Außer in den allgemeinen Vereinen schlossen sich slowenische Studenten auch in fachlichen Vereinigungen und Klubs zusammen, die oft nur für kurze Zeit ins

Leben gerufen wurden, weshalb Angaben über deren Tätigkeit und Wirkungsgrad sehr unverlässlich sind.

Wie auf alle anderen Studenten in den österreichischen Universitätszentren übten einige angesehene Professoren auch auf die slowenischen Studierenden einen nachhaltigen Einfluß aus, wobei diese Einwirkungen selbstverständlich nicht nur auf Professoren aus dem Gebiet der Slavistik oder auf Professoren slowenischer oder slawischer Herkunft begrenzt blieben.

Mehrere slowenische wissenschaftliche Forscher lehrten an verschiedenen österreichischen Universitäten, aber auch an Universitäten außerhalb der Monarchie. Unter ihnen gab es wiederum nicht nur Juristen und Slawisten, sondern auch Mediziner, Naturwissenschaftler und Techniker. Deren Zahl ist noch nicht endgültig festgestellt.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 209) lahko naročite še večino letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 40 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — 120 din
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — 240 din
GMDS 4-6/1923-25 — 40 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 60 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — 200 din
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — 200 din
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — 440 din
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — 240 din
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — 200 din
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 60 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — 120 din
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 80 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 60 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 100 dinarjev.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske pošne stroške.

Srđan Knežević

PRVA KINEMATOGRAFSKA PRIKAZIVANJA U LJUBLJANI (1896—1900)

Dosta dugo poznata je u javnosti činjenica da su tokom poslednjih godina prošlog, a zatim i prvih godina ovog veka, u gotovo svim većim gradovima naše zemlje, više puta gostovali i održavali predstave pojedini vlasnici putujućih kinematografa, koji su prihode od kinematografskih predstava u svojim sredinama dopunjavali davanjem sličnih predstava i u našim krajevima. Jedan od rećkih gradova u našoj zemlji, počašćenih time da kinematografske projekcije u svojoj sredini može videti još 1896. godine, odnosno već u prvoj godini takvih prikazivanja uopšte,¹ bila je i Ljubljana, koja je u to vreme bila administrativno središte pokrajine Kranjske i glavni centar svih političkih i kulturnih zbivanja slovenačkog naroda u habsburškoj monarhiji, pa je sasvim razumljivo da je ni prvi putujući prikazivači filmova nisu mogli zaobići.

Prve podatke o putujućim filmskim prikazivačima na tlu Slovenije dao je, inače, Janko Traven, neumorni istraživač slovenačke kulturne prošlosti, koji je tokom 1950. godine u časopisu »Filmski vestnik«, a zatim i tokom 1951. i 1952. godine u časopisu »Film«, objavio seriju tekstova o prošlosti kinematografije u Sloveniji, pri čemu je — jednu za drugom, — predstavio javnosti gotovo sve filmske aktivnosti na tlu Slovenije do 1918. godine.² Posle njega je o ovoj tematici pisao i Francé Brenk, dugogodišnji profesor ljubljanske Akademije za gledališće, radio, film in televizijo,³ a takođe i dr Dejan Kosanović, profesor beogradskog Fakulteta dramskih umetnosti,⁴ koji su Travenov rad dopunili određenim novim podacima, ali su ipak najznačajniji istorijski izvori za slična proučavanja (arhivska građa i dnevna štampa na nemačkom jeziku) ostali nedovoljno obrađeni, tako da ovaj tekst ima za cilj da postigne celovitost obrade ove tematike i ukaže na sve detalje pojedinih kinematografskih delatnosti u periodu od 1896. do 1900. godine.

Osnovni izvor podataka za obradu ove teme predstavljali su arhivska građa iz fonda pokrajinskog predsedništva za Kranjsku (*Deželno predsedstvo za Kranjsko; K. k. Landes-Präsidium in Laibach*), koje je — prema tadašnjim propisima — odobravalo i vodilo nadzor nad svim sličnim priredbama na njenoj teritoriji, a takođe i arhivska građa ljubljanskog magistrata, kao i dnevna štampa koja je u to vreme izlazila u Ljubljani.

1896 (Crassé)

Tokom 1896. godine, istovremeno sa svim većim gradovima Evrope, podaci o boravku raznih kinematografskih aparatura zabeleženi su i u našim krajevima. Već juna meseca registrovane su predstave jedne tročlane ekipe fabrike *Lumière* u Beo-

¹ Prve filmske projekcije u svetu održali su tokom 1895. godine pojedini pronalazači u Francuskoj, Engleskoj i Americi, ali su to bile samo pojedinačne predstave sa ciljem usavršavanja njihovih aparata, dok je masovnije prikazivanje počelo tek 1896. godine.

² Janko Traven, Pregled razvoja kinematografije pri Slovencih, *Filmski vestnik* 5—10 (1950) i *Film (Ljubljana)* julij 1951 — decembar 1952.

³ Oris zgodovine filma v Jugoslaviji, Ljubljana 1960; Kratka zgodovina filma na Slovenskem, Ljubljana 1979.

⁴ Kinematografija v Sloveniji do leta 1918, *Dokumenti SGFM* 34—35 (1980) 116—132; Počeci kinematografije na tlu Jugoslavije 1896—1918, Beograd 1985.

⁵ Vid.: D[ušan] T[imotijević], Prva bioskopska pretstava u Beogradu, *Film (Beograd)* IV — 1—2 (jul 1949) 97—101; Z[ivorad] P. Jovanović, Prvi bioskop kod »Zlatnog krsta«, *Politika* 17. V 1953, 9; Vojin M. Đorđević, Žive slike u Beogradu, *Ilustrovaná politika* 40 (II. VIII 1959) 30—31; Dejan Kosanović, Prvi filmovi u Beogradu, *Politika* 30. IV — 1. i 2. V 1971, 17; Dejan Kosanović, Prve filmske predstave i prva filmska snimanja u Srbiji (1896. i 1897. god.), *Filmska kultura* 100 (jul 1975) 180—194; Srđan Knežević, Koliko su dana prvi put prikazivani filmovi u Beogradu?, *Filmograf* 31 (leto 1985) 54.

gradu,⁵ dok su tokom oktobra i novembra održane i prve projekcije u Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu,⁶ a zatim i Mariboru⁷ i Celju.⁸

Žitelji Maribora su »žive fotografije«, kako se inače ovaj pronalazak često reklamirao u štampi svog vremena, upoznali u popularnoj Götzovoj pivnici od 24. oktobra do 1. novembra 1896. godine, dok je stanovništvo Celja istu priliku imalo od 3. do 8. novembra u hotelu *Weisser Ochse*. Odmah po završetku predstava u Celju isti vlasnik je prešao u Vojvodinu Kranjsku, tako da je već 9. novembra njegova molba za prikazivanje kinematografskih predstava primljena u kancelarijama predsedništva za Kranjsku,⁹ posle čega je — samo dan kasnije — tražena dozvola za period od četiri sedmice i podeljena. Zahvaljujući arhivskoj građi može se takođe saznati da je vlasnik ove aparature bio Charles Crassé iz Graca, rodom iz Amsterdama, koji je u jednom povoljnom trenutku otkupio jedan primerak kinematografskog projektora i nekoliko filmova koje je svugde prikazivao, obišavši gradove Štajerske, a zatim i veća mesta okolnih pokrajina.¹⁰ Svoje predstave u Ljubljani Crassé je održavao u prostorijama hotela *Stadt Wien*, poznatijem u narodu kao hotel »pri Maliču« (nazvanom tako po svome vlasniku), i to svakog dana počev od 16. novembra, radnim danom od 5, 6, 7 i 8 sati na veče, a nedeljom još i u 3 i 4 sata popodne. U početku je bilo predviđeno da — uz obaveznu naplatu ulaznica od 50 i 30 krajcera —, ova prikazivanja traju samo sedam dana, odnosno do nedelje 22. novembra, ali je zbog brojne posete i velikog zanimanja građanstva, prikazivanje sa novim programom i smanjenim cenama ulaznica (od po 30 i 20 krajcera) produženo sa istim uspehom još četiri dana, odnosno do četvrtka 26. novembra.¹¹

1897 (Hengl, Bläser)

Prvi vlasnik jedne kinematografske aparature, koji je molbu za dozvolu prikazivanja u području Kranjske podneo 1897. godine bio je Georg Hengl (u administrativnoj prepisci pisan i kao Hengel) iz Beča, predstavnik firme Moritz Schucha i Nicolausa Lauera, koji je 5. marta zatražio, a 7. marta 1897 i dobio dozvolu da može svoj »Chromograph« sledeće tri sedmice prikazivati u području Kranjske.¹² Sa predstavama za javnost Hengl je počeo u nedelju 7. marta, dakle istog dana u kojem je i dobio dozvolu, i to u zimskoj dvorani hotela *Stadt Wien* (»pri Maliču«), prikazujući po sedam kraćih filmskih snimaka, proizvedenih uglavnom u fabrici *Lumière* u Lionu. U petak 12. marta prikazan je drugi program od sedam novih filmova, ali samo tri dana, pošto je posle predstave u nedelju 14. marta vlasnik napustio Ljubljano. Zahvaljujući štampi, može se takođe saznati da je dnevno bilo po pet ovakvih predstava, svakih sat vremena od 4 do 8 sati posle podne, te da su cene ulaznica iznosile 30 i 20 krajcera, dakle manje nego prvi put. Prikazane fotografije su po mišljenju novinara »zaista bile veoma kvalitetne i zanimljive«, što može značiti da su posetioци takođe bili zadovoljni ovim prikazivanjima.¹³

Pored publike koja je tih dana posetila ove projekcije, gotovo je sigurno da je i vlasnik prikazanog kinematografa bilo zadovoljan ostvarenim prihodom, jer su svi putujući prikazivači raznih cirkusa, menažerija, panorama, vrtuljaka i ostalih načina zabave, u to vreme redovito bili dobro posećeni. Upravo je godine 1897, zbog velikog broja ovakvih gostovanja i visokih prihoda njihovih vlasnika, magistrat Ljubljane poduzeo akciju da se od sličnih profita mogu ubirati određene pristojbe, što je posle

⁵ Vid.: M[ilro] Modrinč, Braća Lumière i mi, *Večernji list* 16. i 17. I 1971, 10; Dejan Kosanović, Prve filmske projekcije u Zagrebu 1896. i 1897., *Filmska kultura* 116—117 (januar 1979) 187—198; Ivo Skrabalo, Povijest hrvatskog filma (1896—1941), *Forum* 7—8 (1979) 249—254; Srdan Knežević, Prvo i drugo prikazivanje filmova u Zagrebu, *Filmska kultura* 153 (april 1985) 107—128.

⁷ Vid.: *Marburger Zeitung* 22., 25., 29. October 1896.

⁸ Vid.: *Deutsche Wacht* 1., 8. November 1896.

⁹ Arhiv Slovenije (u daljem tekstu AS), fond: Deželno predsedstvo za Kranjsko (u daljem tekstu DPK), 7744/1896 (spis priključen spisu policijskog odeljenja istog predsedništva 757/1914 Pol.).

¹⁰ Za opširnije podatke o Crasséu videti: Srdan Knežević, Prvo i drugo prikazivanje filmova u Zagrebu, *Filmska kultura* 153 (april 1985) 120—128.

¹¹ *Slovenski Narod* 11—21. novembra 1896. *Laibacher Zeitung* 12—26. November 1896.

¹² AS, DPK, 1290/1897.

¹³ *Slovenski Narod* 4—13. marca 1897. *Laibacher Zeitung* 6—13. März 1897.

duže prepiske nadležnih institucija,¹⁴ maja 1898 prouzrokovalo i donošenje posebnog zakona, kojim je ljubljanska opština dobila ovlašćenje da može od svih sličnih predstava u svom području ubirati taksu od tri guldena za svaki dan prikazivanja.¹⁵

Za razliku od službenika ljubljanskog magistrata, koji su imali dosta problema oko dobijanja mogućnosti za naplatu određenih pristojbi od prihoda putujućih zabavljača, administracija kranjskog predsedništva je krajem 1897. godine morala posvetiti dosta pažnje dopisu Ministarstva unutrašnjih poslova u Beču, koje je upozoravalo da se fotografski proizvodi i kinematografski aparati firme *Lumière* iz Liona neovlašćeno i bez potrebne dozvole prodaju i prikazuju u austrijskom delu dvojne monarhije.¹⁶ Pokrajinsko predsedništvo je moralo zato posebnim dopisom obavestiti o ovoj informaciji sve postojeće uprave na svojoj teritoriji, a zatim po dobijenim odgovorima,¹⁷ upozoriti cenjeno Ministarstvo da su slične predstave u Kranjskoj već odobrene pomenutim prikazivačima, Crasséu i Henglu.¹⁸ Novembra meseca 1897 prepiska je završena novim pismom iz Beča, kojim je isto Ministarstvo zamolilo da — ukoliko se u tom upravnom području pojave aparati imenovane firme — o tome odmah bude poznato.¹⁹

Samo desetak dana posle prijema poslednjeg dopisa iz Beča, u administraciji pokrajinskog predsedništva je 19. novembra 1897 primljena i molba putujućeg prikazivača Johanna Bläsera iz Wormsa na Rajni, rođenog u Herfordu.²⁰ Dozvola za četrnaest dana prikazivanja mu je — dva dana kasnije — bez problema i izdata, ali je u međuvremenu, u subotu 20. novembra, Bläser već oglasio u štampi da od istog dana počinje sa prikazivanjem u prostorijama hotela *Stadt Wien*. Svoju aparaturu je reklamirao kao »Edisonov kinematograf«, snabdeven vlastitom električnom napravom, dok su predstave — uz naplatu ulaznica od 40 i 20 krajčera — bile predviđene svakog dana od 5, 6, 7 i 8 sati na večer. Vlasnik je u Ljubljani namercavao prikazati dva programa od po dvanaest filmova i ostati do četvrtka 25. novembra, ali su i ove predstave očito bile dobro posećene, pošto je svoja prikazivanja produžio do nedelje 28. novembra.²¹ Od arhivske građe u vezi Bläserovih produkcija u Ljubljani, ostala je još potvrda da je vlasnik pedantno uplatio ljubljanskom magistratu taksu od 8 guldena za 8 dana prikazivanja,²² zatim dopis predsedništva pokrajine Kranjske od 24. novembra, kojim je ljubljanski magistrat upoznat sa činjenicom da se u programu ovog prikazivača nalaze i tri slike koje mogu štetno delovati na građanstvo,²³ a takođe i dopis magistrata u Trstu, koji umoljava svoje kolege u Ljubljani da izvole obavestiti Johanna Bläsera, trenutno boravećeg u Ljubljani, da ukoliko želi svoj kinematograf prikazivati u Trstu, mora podneti propisano napisanu i taksiranu molbu.²⁴ Poslednji dopis je međutim stigao tek 3. decembra, kada je Bläser već otišao u pravcu Rijeke, pa je u Trst poslat adekvatan odgovor da mu se ovo obaveštenje iz datog razloga nije moglo uručiti.

1898 (Oeser, Pegan)

11. maja 1898 zabeležena je u delovodnom protokolu predsedništva za Kranjsku jedna prilično neobična molba putujućeg prikazivača Franza Josefa Oesera, koji je zatražio dozvolu da može u Kranjskoj prikazivati jedan optičko-mehanički teatar,

¹⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana (u daljem tekstu ZAL), fond: Mesto Ljubljana — splošna registratura (u daljem tekstu ML), 18850/1897, 22436/1897, 29706/1897, 42515/1897 i 4125/1898 (svi spisi pod brojem 18850/1897); AS, fond: Deželni zbor in odbor za Kranjsko, 7751/1897, 923/1898, 2764/1898 i 6353/1898 (svi spisi u svezku XI-5); AS, DPK, 2377/1898.

¹⁵ Zakon z dne 12. maja 1898, o pobiranju občinskih taks v deželnem stolnem mestu Ljubljani, Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko (Landesgesetzblatt für das Herzogthum Krain) 1898, 23.

¹⁶ AS, DPK, 5038/1897 (spis priključen spisu istog fonda 4492/1898).

¹⁷ AS, DPK, 5168/1897, 5204/1897, 5228/1897, 5275/1897, 5298/1897, 5299/1897, 5303/1897 (svi spisi pod brojem 5303/1897).

¹⁸ AS, DPK, 5303/1897. Videti takođe: 5316/1897, 5340/1897, 5343/1897, 5386/1897 (svi spisi pod brojem 5386/1897) i 5435/1897.

¹⁹ AS, DPK, 5441/1897.

²⁰ AS, DPK, 5634/1897 (spis priključen spisu istog fonda 5716/1897).

²¹ Slovenski Narod 20—27. novembra 1897. *Laibacher Zeitung* 20—27. November.

²² ZAL, ML, 40160/1897 (svežanj VII/34).

²³ AS, DPK, 5716/1897; ZAL, ML, 40284/1897 (spis priključen spisu istog fonda 40160/1897).

²⁴ ZAL, ML, 41113/1897 (spis priključen spisu istog fonda 40160/1897).

fonograf, »nihaljku« i takozvanu »trenutnu« fotografiju.²⁵ Kao prilog molbi, podnet je i spisak deset kinematografskih slika, što zajedno sa činjenicom da je isti prikazivač tokom 1898. godine već registrovan u nekim drugim mestima kao vlasnik putujućeg kinematografa, govori u prilog tome da je pored pomenutih sredstava zabave, Oeser posedovao i kinematografsku aparaturu. Dozvolu za šest sedmica prikazivanja je 14. maja isti vlasnik i dobio, ali se u ljubljanskoj štampi tih dana ne može pronaći nijedna najava sličnih prikazivanja, tako da se ne može sa sigurnošću tvrditi da je ovaj prikazivač zaista i održao slične predstave.

Sasvim je druga situacija, međutim, kada je reč o Heinrichu Peganu iz Trsta, vlasniku putujućeg kinematografa koji je 21. septembra 1898 dobio dozvolu za šest sedmica prikazivanja.²⁶ Svoja prikazivanja je propratio brojnim oglasima u štampi, tako da se obaveštenja o njegovim predstavama, pored »Slovenskog Naroda« i »Lai-bacher Zeitung«, po prvi put do tada mogu primetiti i u listovima »Slovenec« i »Slovenski list«. Njegove predstave za publiku počele su u sredu 21. septembra u staklenom salonu Kazina, aparatura je reklamirana kao »Kinematograf Lumière«, dok su filmove sa programa takođe najvećim delom snimili snimatelji braće Lumière. U spisku filmova koje je posedovao, priloženom inače i kao dodatak zahtevu za odobrenje ovih predstava, upadljivo je veliki broj filmova snimljenih u Italiji, što bi moglo značiti da je ova ekipa putujućih prikazivača imala i svog stalnog snimatelja, najverovatnije u određenom aranžmanu sa vlasnicima firme Lumière u Lionu.

Od utorka 27. septembra, prikazivan je drugi program od dvanaest slika, a od sledećeg utorka 4. oktobra i treći program sa novih dvanaest slika, među kojima je bio i snimak pod nazivom »Nevihla na morju pri Opatiji«, što dokazuje da su snimatelji braće Lumière dolazili i u naše krajeve. Po završetku trećeg programa, vlasnik ovog kinematografa je — očigledno zadovoljan brojnom posetom — odlučio da u Ljubljani ostane još sedam dana, prikazujući nov program od čak šesnaest slika, kombinovanih uglavnom od najzapaženijih slika iz prethodnih programa. Smanjene cene ulaznica u odnosu na prethodne predstave (20 krajcera), kao i bolji kvalitet Lumièreovih aparata u odnosu na ostale fabrike, obezbedili su Peganu da njegove predstave budu izuzetno zapažene, tako da je čak i u štampi nekoliko puta napomenuto da su »predstave veoma dobro posećene, a slike jako lepe i zanimljive«, pa nije ni čudo što su ova prikazivanja u Ljubljani trajala punih 26 dana, odnosno sve do nedelje 16. oktobra 1898.²⁷ Od bitnijih podataka u vezi gostovanja ove ekipe tršćanskih prikazivača, potrebno je reći još i to da su pored Pegana, u Ljubljani boravila još dvojica članova iste ekipe, što se može saznati iz rubrike prispelih gostiju u ljubljanskoj štampi, na osnovu koje možemo videti da je Heinrich Pegan u Ljubljani prvi put došao 19. septembra 1898 u društvu izvesnog Stancicha i Laurenzutija.²⁸ Stancich se inače pominje i u spisu pokrajinskog predsedništva kojim je ovom društvu izdata dozvola za prikazivanje u Kranjskoj, i to kao vlasnik aparata na kome su izvođene pomenute projekcije, dok se za Laurenzutija u pomenutom spisku gostiju navodi da je bio advokat, tako da možemo pretpostaviti da je Stancich bio operater i izvođač tehničkog dela ovog posla, a Laurenzuti najverovatnije pravni savetnik i administrativni pomoćnik Heinricha Pegana.

1899 (Machnich, Bläser, Oeser, Schüler)

Početkom 1899, tačnije 13. februara iste godine, u kancelarijama pokrajinskog predsedništva je primljena još jedna molba za pokazivanja kinematografa, ovog puta Antonija Machnicha, označenog kao industrijalac iz Trsta.²⁹ Posle kraće konsultacije

²⁵ AS, DPK, 2231/1898.

²⁶ AS, DPK, 4492/1898; ZAL, ML, 32142/1898 (spis nije sačuvan).

²⁷ Slovenski Narod 21. septembra — 12. oktobra 1898. Slovenec 21. septembra — 8. oktobra 1898. Lai-bacher Zeitung 22. September — 13. October 1898. Slovenski List 24. septembra 1898.

²⁸ Laibacher Zeitung 22. September 1898.

²⁹ AS, DPK, 915/1899 (spis priključen spisu istog fonda 1007/1899).

sa upravom policije iz Trsta,³⁰ Machnich je traženu dozvolu — za period od šest sedmica prikazivanja — dobio 21. februara, posle čega je dan kasnije sa predstavama počeo u vrtinom salonu hotela »Pri Maliču«, dakle istom mestu kao i Crassé 1896, te Hengl i Bläser 1897. Svoju aparaturu je reklamirao kao kinematograf »Excelsior«, predstave je — po ceni od 30 krajčera — davao svakih sat vremena od 4 do 8 sati posle podne, a kao posebnu zanimljivost isticao je prikazivanje ciklusa »Borbe s bikovima«, a zatim u svom poslednjem programu i serije »Život i smrt Isusa Hrista« u 13 različitih slika. Ljubljanska štampa je ove predstave takođe više puta pohvalila i preporučila svojim čitaocima, koji su očito bili zadovoljni viđenim slikama, što potvrđuje i podatak da je Machnichev kinematograf u Ljubljani ostao sve do nedelje 26. marta, odnosno rekordnih 33 dana.³¹

Tačno sedam dana po završetku ovih predstava, molbu za odobrenje kinematografskih predstava ponovo je podneo Johann Bläser, isti prikazivač koji je u Ljubljani boravio i novembra 1897.³² Njegov dopis je stigao iz Rijeke, tako da je pokrajinsko predsedništvo za Kranjsku izvršilo kraću prepisku o Bläserovim aktivnostima sa riječkim magistratom, a zatim po dobijenom odgovoru,³³ molbu 16. aprila — za period od četiri sedmice — pozitivno rešila. Dozvolu je 20. aprila u prostorijama ljubljanskog magistrata lično podigao Johann Bläser,³⁴ posle čega su predstave za građanstvo počele u subotu 22. aprila, u Lattermannovom drvoredu, mestu na kojem su se u prolće i leto često održavale slične predstave. Bläser je u Ljubljani ostao do nedelje 14. maja, prikazavši tri programa od po 17 slika, od kojih su od posebnog značaja za istoriju jugoslovenskog filma, »Korzo na Rijeci«, sa prvog, te »Razgled Ljubljane« sa njegovog trećeg programa. Oba ova filma su sasvim sigurno snimljena za vreme Bläserovih gostovanja u Rijeci i Ljubljani, pošto se nijedan od njih ne pominje u štampanom oglasu sa spiskom filmova koje namerava prikazivati, što dokazuje da ovi filmovi nisu mogli biti snimljeni u vreme štampanja ovih oglasa, odnosno nisu bili na raspolaganju pre njegovog boravka u Rijeci i Ljubljani, 1899. godine. Svoje predstave je inače davao svakog radnog dana od 4, 5, 6, 7 i 8 sati posle podne, a nedeljom još i u 3 sata, uz uobičajenu cenu ulaznica od 30 i 20 krajčera.³⁵ Među arhivskim dokumentima sačuvan je takođe i dopis pokrajinskog predsedništva od 13. maja 1899, u kome se — slično ranijem Bläserovom boravku iz 1897 — magistrat Ljubljane upozorava da se u okviru ovih predstava prikazuju i izvesne slike koje bi trebalo zabraniti,³⁶ ali je ovo obaveštenje stiglo prekasno, pošto je u nedelju 14. maja Bläser — po već utvrđenom planu — održao svoje poslednje predstave.³⁷

Istovremeno sa rešavanjem molbe Johanna Bläsera, službenici pokrajinskog predsedništva za Kranjsku su 14. aprila 1899 bili upoznati i sa sličnim zahtevom Franza Josefa Oesera, koji je zatražio dozvolu za prikazivanje jednog kombinovanog kinematografa sa fonografom, a istovremeno i »nihaljke« i »trenutne« fotografije.³⁸ Po dobijanju dopunskih podataka o Oeseru i njegovim aparatima, napisanih u Krškom odakle je ovaj zahtev i prispeo,³⁹ Oeser je traženu dozvolu za četiri sedmice prikazivanja 23. aprila i dobio, ali se u ljubljanskoj štampi tih dana ne može naći nijedna najava sličnih predstava, tako da se ne može tvrditi — pogotovo ako se zna, da u istom periodu u Ljubljani boravi Bläserov kinematograf — da je Oeser u Ljubljani održao bilo kakvu predstavu. Četiri meseca kasnije, 28. avgusta 1899, isti prikazivač je ponovo od nadležnog predsedništva dobio dozvolu za slična prikazivanja,⁴⁰ ali se ni tada u ljubljanskoj štampi ne može naći nijedna najava ovih pri-

³⁰ AS, DPK, 1007/1899.

³¹ Slovenski Narod 21. februara — 24. marca 1899. Slovenec 22. februara — 18. marca 1899. Laibacher Zeitung 23. Februar — 22. März 1899. Slovenski List 25. februara 1899.

³² AS, DPK, 1800/1899 (spis priključen spisu istog fonda 4353/1904).

³³ AS, DPK, 2015/1899 (spis priključen spisu istog fonda 4353/1904).

³⁴ ZAL, ML, 14235/1899 (svežanj VII/34).

³⁵ Slovenski Narod 22. aprila — 13. maja 1899. Laibacher Zeitung 22. April — 3. Mai 1899.

³⁶ AS, DPK, 2592/1899 (spis priključen spisu istog fonda 4353/1904).

³⁷ ZAL, ML, 17650/1899 (spis priključen spisu istog fonda 14235/1899).

³⁸ AS, DPK, 2034/1899 (spis priključen spisu istog fonda 5327/1899).

³⁹ AS, DPK, 2177/1899 (spis priključen spisu istog fonda 5327/1899).

⁴⁰ AS, DPK, 4601/1899.

kazivanja. Izdata dozvola za pokazivanje kinematografa i ostalih Oeserovih aparata, ponovo je 10. oktobra produžena za tri sedmice,⁴¹ ali ni ovog puta nema nikakvog traga o tome da je neku predstavu zaista i održao.

Pred kraj iste godine, 31. oktobra 1899, molbu za davanje predstava sa »Thaummatographom«, takođe jednom vrstom usavršenog kinematografa, podneo je i Max Schüller iz Pule.⁴² Njegova molba je istog dana odobrena i poslata ljubljanskom magistratu na uručenje, ali su istovremeno od Kotarskog poglavarstva u Puli zatraženi određeni podaci o njegovoj ličnosti i svedočba o ponašanju za vreme boravka u Puli. Dozvolu za četiri sedmice prikazivanja Schüller je u prostorijama gradskog magistrata podigao 3. novembra, uz napomenu da je upoznat sa činjenicom da pre pokazivanja sve slike mora pravovremeno pokazati pokrajinskom predsedništvu.⁴³ Pošto je ovaj zahtev i ispunio, predsedništvo je 7. novembra odobrilo 44 slike sa ponuđenog spiska, ali ne i 17 »pikantnih« slika, predviđenih za večeri »samo za muškarce« (*Herrenabende*),⁴⁴ posle čega je 8. novembra — u staklenom salonu Kázina — prikazana prva serija od 12 slika.⁴⁵ Sedam dana kasnije, 15. novembra, počelo je i prikazivanje druge serije slika,⁴⁶ ali se ne može reći do kada je ono trajalo i da li je posle toga prikazivanje nastavljeno, pošto daljih obaveštenja u štampi nema. Od arhivskih dokumenata, ostao je još odgovor kotarskog poglavarstva u Puli, u kome se kaže da je Max Schüller građanin Pule od 1895. godine, sudski i policijski čist, te da njegovom ponašanju nema nikakvih primedbi, ali je ovaj dopis u Ljubljani stigao tek 24. novembra, kada je Schüller očito već završio svoja prikazivanja, tako da je priposlana domovnica, koja je tom prilikom poslata iz Pule, ostala među spisima ljubljanskog magistrata, obzirom da njegova nova adresa nije bila poznata.⁴⁷

1900 (Oeser, Stancich)

Septembra 1900. godine, u Ljubljani se ponovo pojavio Franz Josef Oeser, putujući prikazivač o kome se — zahvaljujući neobičnoj praksi da svoje predstave ne reklamira u štampi — malo toga može sa sigurnošću reći. Njegova nova molba za pokazivanje »živih fotografija« primljena je 6. septembra u kancelarijama pokrajinskog predsedništva,⁴⁸ odakle je odmah upućena ljubljanskom magistratu s nalogom da gradski inženjer pregleda sigurnost Oeserove aparature, te da se istovremeno vlasnik upozori da spisak svih slika koje namerava prikazivati, mora blagovremeno predložiti pokrajinskom predsedništvu.⁴⁹ Odgovor magistrata da je aparatura pregledana i vlasnik upozoren na prethodni zahtev stigao je u prostorije predsedništva 19. septembra, posle čega je dan kasnije tražena dozvola za dva meseca prikazivanja i podeljena.⁵⁰ Administrativna prepiska, međutim, nije mnogo zanimala i samog tražioca, pošto je isti još u subotu 8. septembra počeo sa prikazivanjima. Mesto prikazivanja je opet bio Lattermannov drvored, dok se kao određena specifičnost ovog Oeserovog boravka u Ljubljani mora istaći njegovo obimno reklamiranje u štampi. Posebnu atrakciju predstavljale su slike sa svetske izložbe u Parizu i originalni snimci burškog rata, kao i uvek zanimljivi ples »serpentina« igračice Loie Fuller. Ulaznice su koštale uobičajenih 30 in 20 krajcera, program je menjan svakih sedam dana, tako da je vlasnik uspeo prikazati pet različitih programa, ostavši u Ljubljani sve do nedelje 7. oktobra, odnosno punih 30 dana.⁵¹

⁴¹ AS, DPK, 5327/1899.

⁴² AS, DPK, 5688/1899 (spis se vodi pod brojem 6075/1899).

⁴³ ZAL, ML, 37285/1899 (svežanj VII/34).

⁴⁴ AS, DPK, ad 5688/1899 (spis priključen spisu istog fonda 6075/1899); ZAL, ML, 38075/1899 (spis priključen spisu istog fonda 37285/1899).

⁴⁵ *Laibacher Zeitung* 9. November 1899.

⁴⁶ *Laibacher Zeitung* 16. November 1899.

⁴⁷ AS, DPK, 6075/1899; ZAL, ML, 40454/1899 (spis priključen spisu istog fonda 37285/1899).

⁴⁸ AS, DPK, 4045/1900 (spis priključen spisu istog fonda 4273/1900).

⁴⁹ ZAL, ML, 29802/1900 (svežanj VII/34).

⁵⁰ AS, DPK, 4273/1900; ZAL, ML, 31215/1900 (spis priključen spisu istog fonda 29802/1900).

⁵¹ *Slovenski Narod* 7. septembra — 6. oktobra 1900. *Laibacher Zeitung* 7. September — 6. October 1900.

Poslednja molba za davanje kinematografskih predstava na teritoriji Kranjske u ovom periodu zabeležena je u administraciji pokrajinskog predsedništva 24. novembra 1900. godine, kada je dozvolu za održavanje ovakvih predstava zatražio Giuseppe Stancich, vlasnik jednog originalnog kinematografa »Lumière«.⁵² Istog dana odobreno mu je prikazivanje u periodu od četiri sedmice, ali uz prethodni pregled njegove aparature, što je 27. novembra na licu mesta i uradio nadležni službenik gradskog magistrata, koji je ustanovio da je isti aparat bezbedan i da se njegovim radom ne može izazvati nikakva eksplozija.⁵³ Stancicheve predstave su održavane u zimskom salonu hotela »Pri Maliču«, ali se ne može reći kada su iste počele i do kada su trajale, pošto se u ljubljanskoj štampi o njima vrlo slabo pisalo. Urednici dnevnih novina su zabeležili samo da 30. novembra »ove predstave traju već nekoliko dana«⁵⁴, »da su slike jako interesantne i da svakog dana ima po četiri ovakve predstave«,⁵⁵ te da se od 11. decembra počinje prikazivati »nova, umetnički napravljena serija od 13 slika iz života Hristovog«,⁵⁶ tako da se može pretpostaviti da je Stancich u Ljubljani ostao oko 20 dana, mada je sasvim sigurno da je kao saradnik fabrike *Lumière* morao imati znatno veći fond filmova. Posebnu zanimljivost za istoričare jugoslovenskog filma predstavlja takođe i spisak filmova, priložen uz molbu pokrajinskom predsedništvu, pošto se u njemu nalaze i snimci iz naših krajeva, tačnije *Seewiterung bei Abbazia* (Bura na moru kod Opatije), *Russische Tanz in Zagreb* (Ruski ples u Zagrebu) i *Theater-strasse in Zara* (Pozorišna ulica u Zadru), što takođe može značiti da je i Giuseppe Stancich, za koga već znamo da je 1898. godine posedovao jedan kinematograf Lumière, snimao u našim krajevima.

Zaključak

Detaljnou analizom sačuvanih istorijskih izvora utvrdili smo tako devet sigurnih i još dva »verovatno održana« gostovanja putujućih vlasnika kinematografskih aparata u Ljubljani u periodu od 1896 do 1900. godine. Podatak da toliki broj predstava nije zabeležen ni u jednom drugom gradu naše zemlje dovoljno govori i o tome da je Ljubljana u tim godinama zaista predstavljala značajan trgovinski i kulturni centar tog dela austro-ugarske monarhije, a slovenačkog naroda posebno.

U pomenutom periodu prikazane su gotovo sve kinematografske aparature koje su se tih godina pojavile na tlu Evrope, što se može reći i za predstavljene filmske snimke. U početku su vlasnici ovih kinematografa ostajali oko deset dana, ali su kasnije njihova gostovanja trajala između 20 i 30 dana, pa se takođe može reći da je Ljubljana i na tom polju bila rame uz rame većim mestima Evrope. Zahvaljujući ovim prikazivanjima građani Ljubljanu su mogli tako videti zanimljivosti većih evropskih gradova, uobičajene scene iz svakodnevnog života u raznim krajevima sveta, a takođe i gotovo sve aktuelne događaje tog vremena, od posete ruskog cara Parizu (1896) i veličanstvenih svečanosti povodom jubileja engleske kraljice (1897) do scena sa pariske izložbe i autentičnih snimaka iz burskog rata (1900). Pored toga, često su na repertoaru bile i razne »humorističke« slike ili, veštačke adaptacije pojedinih događaja iz prošlosti, ali i »erotički« plesovi raznih balerina ili igračica, a takođe i »pikantne scene«, predviđene samo za posebne večernje predstave, koje često — kao što smo videli — nisu imale mnogo razumevanja kod nadležnih upravnih organa. Posebnu zanimljivost predstavljaju takođe i snimci pojedinih delova naše zemlje, prikazivani u okviru ljubljanskih programa Heinricha Pegana 1898, Johanna Bläsera 1899 i Giuseppe Stancicha 1900. godine, što ukazuje na činjenicu da su putujući filmski snimatelji, u potrazi za »egzotičnim« i »neuobičajenim« scenama, često odlazili daleko od Pariza, Londona, Berlina i ostalih većih gradova, snimajući

⁵² AS, DPK, 5607/1900.

⁵³ ZAL, ML, 38568/1900 (svežanj VII/34).

⁵⁴ *Laibacher Zeitung* 30. November 1900.

⁵⁵ *Slovenski Narod* 1. decembra 1900.

⁵⁶ *Slovenski Narod* 11. decembra 1900.

tako i mnoge zanimljivosti na teritoriji današnje Jugoslavije, što upućuje na pretpostavku da je ovakvih snimaka bilo mnogo više nego što se u sadašnjem trenutku o tome zna.

Zusammenfassung

DIE ERSTEN KINOVORSTELLUNGEN IN LJUBLJANA (1896—1900)

Srdan Knežević

In den Jahren 1896—1900 gab es in Ljubljana 11 Gastvorstellungen von Wanderkinos, was mehr ist als in den übrigen jugoslawischen Städten. Den Apparaturen dieser Wanderkinobesitzer, den Filmaufnahmen und der Dauer der Spielzeit nach konnte sich Ljubljana mit den größten europäischen Städten messen. Die Bewohner von Ljubljana konnten sich auf diese Weise über Sehenswürdigkeiten, Bilder aus dem Alltag und aktuelle Ereignisse in Europa informieren. Es gab aber auch bereits einzelne Aufnahmen, die auf jugoslawischem Boden gedreht worden waren.

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih, (1964 ni izšla). Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna. V letniku 1985 naj posebej opozorimo na razprave o fojbah v Julijski krajini, na stenografski zapisnik seje IOOF iz leta 1950, na pregled javno publiciranih stališč KP STO in KPI do londonskega memoranduma iz 1954, kot tudi na razpravo o programu Zedinjene Slovenije v letu 1848 in oblikovanju slovenske nacionalne države leta 1918 ter ne nazadnje na bibliografijo revije Pod lipo. Prilagamo seznam še dostopnih letnikov in cene zanje, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1 — 12 din

PZDG 1960/2 — 12 din

PZDG 1961/1-2 — 12 din

PZDG 1963/1-2 — 25 din

PZDG 1965/1-2 — 25 din

PZDG 1966/1-2 — 36 din

PZDG 1967/1-2 — 36 din

PZDG 1968/69, 1-2 — 50 din

PZDG 1970/1-2 — 50 din

PZDG 1971/72 — 100 din

PZDG 1974 — 200 din

PZDG 1975/76 — 270 din

PZDG 1977 — 170 din

PZDG 1978/79 — 150 din

PZDG 1980 — 220 din

PZDG 1981 — 250 din

PZDG 1982 — 900 din

PZDG 1983 — 900 din

PZDG 1984 — 1900 din

PZDG 1985 — 3000 din

Franc Rozman

SOCIALNA DEMOKRACIJA NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM IN PROBLEM NACIONALNE RAZDELITVE

Referat na simpoziju Nemci na Slovenskem v času narodnih gibanj in prve jugoslovanske države (1848—1941), Ljubljana 12.—13. aprila 1984.

Odnosi med Slovenci in Nemci, pa naj gre tu za politične, socialne ali kulturne, kakršni so bili v obdobju dvojne monarhije, so v zgodovino pisju obeh narodov proučeni precej pomanjkljivo in lahko rečemo, da v marsičem tudi tendenciozno. Da so se proučevali tako kot so se, si lahko razložimo z zgodovinskimi razvojem obeh narodov, menim pa, da je čas, da se jih začne proučevati bolj kompleksno in večplastno. Doslej se je mnogo govorilo o tistem, kar nas je razdvajalo in kar je bilo negativno, pogledati in osvetliti pa bi kazalo tudi vse tisto, kar je omogočilo, da smo vendar toliko stoletij živeli skupaj in kar sta oba naroda drug od drugega sprejela in drug na drugega vplivala.

Socialno-demokratska stranka je bila v avstrijski polovici monarhije edina politična stranka, ki je imela svoj organizacijski prostor na vsem ozemlju Cislajtanijskega, torej je bila vsedržavna. Res je sicer, da je ta enotni koncept začel kmalu kazati razpoke in da so se druga za drugo začele organizirati nacionalne socialno-demokratske stranke, toda stranka sama se v svojih programskih načelih nikoli ni odpovedala tej svoji težnji. Vedno bolj zaostreni nacionalni boji in zahteve narodov po emancipaciji in uresničitvi nacionalnih teženj niso obšli delavske stranke in tako je 1897 prišlo do razdelitve skupne stranke na posamezne nacionalne socialno-demokratske stranke. Ena od njih je bila tudi Jugoslovanska socialno-demokratska stranka, ki naj bi združevala jugoslovansko socialno-demokratsko organizirano delavstvo v Cislajtanijski, dejansko pa je bila predvsem organizacija slovenskega delavstva. Vendar pa je bila organizacija delavstva v dveh kronovinah, ki sta imeli precejšen delež slovenskega prebivalstva, in sicer na Koroškem in Štajerskem, prepuščena nemški deželni socialno-demokratski organizaciji. Predvsem je tu pomembna spodnja Štajerska, ki je bila pretežno slovenska, z nemško večino le v nekaterih mestih ter trgih, in kjer je bila socialna demokracija sorazmerno dobro organizirana, število delavstva pa precejšnje. Problem strankine organizacijske delitve se je tudi edino na spodnjem Štajerskem pokazal. Pokazati, kako se je več kot desetletje razvijal, je namen tega prispevka.

V desetletjih pred ustanovitvijo socialno-demokratske stranke na spodnjem Štajerskem pri vprašanju organizacijske pripadnosti ni bilo problemov. Delavsko gibanje se je razvijalo predvsem na društveni ravni, na tem nivoju pa je mariborsko delavsko izobraževalno društvo, ustanovljeno že leta 1868, imelo vodilno vlogo na spodnjem Štajerskem, obenem pa zelo dobre stike in odnose z graškim društvom. Povezav med Mariborom in Ljubljano ali Trstom skoraj ni bilo, z redkimi izjemami pa je vladala nacionalna strpnost, pri čemer je treba poudariti, da je bilo slovensko govoreče delavstvo mnogo manj organizirano kot nemško. Položaj se je spremenil po hainfeldskem kongresu, ko se je socialno-demokratska stranka začela organizirati na novo in je nastajala moderna stranka s centralno organizacijo, na nižji ravni pa so se izoblikovale deželne organizacije, in to se je poznalo tudi na spodnjem Štajerskem. Po drugi strani pa se je začel proces organiziranja delavskih organizacij na Kranjskem s središčem v Ljubljani in s pretenzijo, da postane vodilna organizacija slovenskega delavstva. Po ustanovitvi Jugoslovanske socialno-demokratske stranke

(JSDS) 1896 je to postalo še bolj očitno in ta veja skupne stranke je uživala tudi precejšnjo podporo strankinega skupnega vodstva, ki ga je zaradi političnega položaja pri Slovencih tudi nujno potrebovala.

Že ob ustanovitvi JSDS je 1896 prišlo do prvega spora o tem, kdo naj dobi organizacijske pristojnosti nad celjskim okrožjem. Celjsko okrožje je bilo za JSDS zelo pomembno, ker so vanj spadali revirji, ki so predstavljali veliko delavsko središče in kjer so bili rudarji v veliki večini slovenske narodnosti. Četrta deželna konferenca štajerskih socialnih demokratov, ki je zborovala 15. in 16. julija 1896 v Gradcu, je bila točno mesec dni pred ustanovnim zborom JSDS, zato je bilo delegatom v Gradcu že znano, da se slovenski sodrugi potegujejo za organizacijskimi ingerencami nad celjskim okrajem. Johann Resel, eden najpomembnejših voditeljev socialnih demokratov na Štajerskem, je na konferenci predlagal, naj delegati zavrnejo misel, da bi okrožje Celje pripadlo kranjski deželni organizaciji, in je to utemeljeval zlasti z dejstvom, da se bližajo državnozbornske volitve in bi to vplivalo na volilni boj in izide. Konferenca je ta predlog sprejela.¹

V Celju je bila 20. septembra 1896 prva okrajna konferenca, na kateri pa se je problem pripadnosti celjskega okrožja prvič pokazal v svoji ostrini. Rok Drofenik je dejal, da so se v celjskem okrožju odločili za JSDS zato, ker je bilo na Štajerskem med agitatorji premalo slovensko govorečih ljudi in niso mogli delovati med kmeti. Bil pa je proti Čohalovemu predlogu, da bi se trboveljska in zagorska strankina organizacija združili, pa tudi, da bi bil celjski volilni okraj tudi delokrog celjske okrožne organizacije. Proti temu pa je nastopil Johann Resel, ki je zahteval, da je politična organizacija ločena od volilne ter nasprotoval temu, da bi bil celjski okraj popolnoma ločen od graškega, ker bi to stranki škodovalo. Ni pa nasprotoval temu, da Spodnještajerci sodelujejo s Kranjci. Dal je tudi predlog, ki je bil končno sprejet: okrajna konferenca je sklenila, da celjsko okrožje ostane pod Gradcem in da je treba do deželne organizacije izpolnjevati dolžnosti, ki so predpisane v organizacijskih določbah stranke. Celjski okrajni organizaciji pa se prepusti, da je z JSDS v stikih v vseh zadevah in se zaradi boljše agitacije z njo povezuje, vendar mora biti o tem štajerska deželna organizacija obveščena. Pač pa se je štajerska deželna organizacija v korist JSDS odrekla vseh denarnih prispevkov iz strankine članarine. V debati je Drofenik poudaril, da je povsem naravno, da so se celjski sodrugi hoteli združiti v JSDS, ker je to jugoslovanska stranka. Ako so nam mogotci postavili mejo, nas to ne more ovirati, da bi se ne pridružili tja kamor spadamo. Dejal je še, da so graški sodrugi premalo storili za spodnjo Štajersko. Resel ga je zavrnil, da so se premalo posvetovali z Gradcem in ga premalo informirali o svojih namenih in dejanjih, ter je celo očital, da so delovali tako zaradi osebnih koristi.² Iz tega ostrega nastopa glede razmejitvene pristojnosti se da slutiti, da je bila štajerska deželna organizacija presenečena nad dejstvom, da so se tedaj zelo agilni slovenski socialni demokrati, med katerimi sta prednjačila Rok Drofenik in Filip Ropas, skušali že na začetku priključiti JSDS. Razburjenje proti temu namenu je moralo biti v Gradcu hudo in protiudar takojšen in učinkovit. Komaj nastala JSDS ni preveč skušala protestirati in France Železnikar, ki je bil zaradi svoje preteklosti tedaj velika avtoriteta v stranki, je že v Celju moral kar na hitro potrditi, da Ljubljana ne nasprotuje Gradcu, čeprav s pridržkom, da za volilno propagando in tako dobil nekaj manevrskega prostora za naprej. Iz razpoložljivih virov ni razvidno, če je ta prvi spor prišel do Dunaja in kaj je o njem menilo dunajsko vodstvo. Toda ves nadaljnji razvoj kaže, da je Drofenikova opomba v debati o mejah, ki so jih potegnili mogotci v stranki, zadevala sicer v jedro, premaknilo pa se ni nič.

Ponavljajoče se želje slovenskih socialnih demokratov, da bi s finančno pomočjo nemških sodrugov dobili slovensko pisan delavski tisk, od katerega so si upravičeno

¹ Arbeiterwille, št. 34, 20. 8. 1896, tudi Franc Rozman, Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem, Ljubljana 1979, str. 106–107 (odslej Rozman, n. d., str. ...).

² Rozman, n. d., str. 108–109.

mного obetali, so sicer doživele verbalna pritrjevanja in obljube, dejansko pa se ni storilo veliko. Tako je prva konferenca rudarjev alpskih dežel v Leobnu 27. do 29. junija 1896 sprejela resoluciji slovenskih delegatov, da bi izhajalo nemško-slovensko strokovno glasilo za rudarje. To je predlagal Melhior Čobal, podprla pa sta ga Anton Grablovic in Zwanzger, vendar je tudi tu prišlo do nasprotnih mnenj, med katerimi je bilo zelo važno odklonilno stališče Johanna Resla, ki je na Štajerskem zelo mnogo veljal. Končno je bila resolucija slovenskih delegatov sprejeta, vendar s pridržkom, da je treba poleg glavnice 1000 fl. poskrbeti tudi za usposobljene redakcijske in administrativne moči.³

Vprašanje celjskega okrožja in njegove priključitve JSDS ali graški organizaciji je bilo na dnevnem redu spet na 6. štajerski deželni konferenci 16. in 18. julija 1898. Poročilo je podal Rudolf Bichl in omenil, da se je pokazalo, da je bilo za stranko slabo, da se je celjsko okrožje priključilo JSDS, ker je zdaj tam marsikaj narobe. Zato se je zavzel, naj se celjsko okrožje spet priključi Gradcu. O tem se je razvila živahna debata, v kateri sta sodelovala tudi Grablovic in delegat Celja Sroczyński ter opozarjala na slabe razmere v celjskem okrožju in na borbe, ki so jim izpostavljeni sodrugi s strani obeh narodov, Nemcev in Slovencev. Oba sta podprla predlog Bichla. Tudi Grundner je govoril, da je slovenska organizacija slaba in da se zato mora Celje vrniti k Štajerski. Blaž Burkelc pa je menil, da imajo jugoslovanski sodrugi v Gradcu mnogo težkega dela in da je že leta 1896 opozarjal, da bo imela odcepitev škodljive posledice za stranko. Karl Martschetz iz Maribora je predlagal, naj bi v Celju postavili posebnega strankinega sekretarja, čemur pa je oporekal Resel, češ da bi bilo težko dobiti človeka, ki bi bil tega posla sposoben in ki bi obvezno dobro znal oba deželna jezika, razen tega pa da se postavlja tudi vprašanje ureditve razmer v Mariboru, kjer bo v tamkajšnji deželni organizaciji tudi še potrebno marsikaj izboljšati. Tudi on se je zavzel za ponovno priključitev Celja, ker se za to vneto in vroče zavzemajo tudi navzoči sodrugi slovenske narodnosti. Tak sklep je konferenca nato tudi sprejela.⁴ Uvodnik v Arbeiterwille, glasilo štajerske socialne demokracije, je brž po koncu konference ocenil ponovno vključitev celjskega okrožja pod Gradec kot enega od treh najvažnejših sklepov konference. Poročevalec je posebej poudaril, da ta predlog ni naletel na nikakršno nasprotovanje in da je bilo izrecno rečeno, da za tem sklepom na noben način ne tičijo nacionalni vzroki, ampak izključno le dejstvo, da ima JSDS že na svojem področju toliko organizacijskih vprašanj, da se ne more posvetiti še dejavnosti na Štajerskem. Zato pa bo agitacija in organizacija stranke na spodnjem Štajerskem še naprej v obeh deželnih jezikih, strankini govorniki bodo govorili dvojezično in dvojezičen bo tudi strankin tisk.⁵

Poudarjanje dejstva, da ne gre za nesporazum med slovensko in nemško govorčimi socialdemokrati, je šlo očitno na račun enega dela nemško nacionalnega tiska, ki je skušal pridobiti nekaj manevrskega prostora za svojo stranko in je imel odcep celjskega okrožja za narodno izdajo in propad nemških koristi v enotni in nedeljivi kronovini Štajerski. Povod za to je dal uvodnik v Deutsche Wacht januarja 1898 z naslovom Die Socialdemokratie und die südslawische Parteiorganisation. Uvodnik je pisal, da je nemška nacionalna stranka v svojem boju za svobodo in proti poneumljanju ljudstva in hlapčevanju klerikalcem videla rešitev v socialni demokraciji, in to kljub njeni temeljni internacionalistični naravnosti. Zato je tudi na volitvah 1896 povsod podpirala socialnodemokratske kandidate proti slovenskim klerikalcem, tako najbolj Filipa Ropasa proti Žičkarju. Zdaj pa je kot v zahvalo socialna demokracija prepustila celjsko okrožje JSDS. Po mnenju Deutsche Wacht naj bi to pomenilo, da bo občevalni jezik stranke, propaganda, časopisje in vsa socialno-demokratska stranka s njenim vodstvom vred povsem in samo slovenska. Pa tudi vodena bo v slovenskem duhu. V gospodarskih vprašanjih bodo zdaj spodnje-štajerski socialisti sledili ciljem svoje stranke, v nacionalnih pa se bodo asimilirali

³ Arbeiterwille, št. 27, 2. 7. 1896.

⁴ Arbeiterwille, št. 29, 21. 7. 1898.

⁵ prav tam.

s Slovenci. Zato je Deutsche Wacht pozvala vse nemške delavce in obrtnike, naj se odvrnejo od delavske stranke in se priključijo nemški.

Ta uvodnik ni izšel slučajno, ampak je bil odgovor na shod celjskih socialnih demokratov v hotelu Pri levu 18. januarja 1898, na katerem je govoril Etbin Kristan o 2. zboru JSDS v Ljubljani in v katerem je ostro napadel nemške nacionalce, ki so menili, da bo socialna demokracija postala njihova dekla. Déjal je, da so občasna nastopanja na isti politični platformi z njimi zgolj slučajna (npr. ob volitvah ali glede Badenijevih reform). Nekaj dni poprej je v celjskem nemškem društvu govoril štajerski deželnozborski poslanec Walz, ki je tudi hujskal proti socialnim demokratom v želji, da bi celjsko delavsko organizacijo razbil ob nacionalnih nasprotjih. Arbeiterwille je ostro obsodila delovanje nemških nacionalcev in zavrnila poziv Deutsche Wacht, naj socialna demokracija vpelje nemščino kot vsedrjavni jezik, ki bo manjvrednim slovanskim ljudem prinesel tostransko srečo. Opozorila je, da je zatiranje delavstva prav v celjskem okrožju zelo hudo in da si v tem lahko nemški ter slovenski podjetniki kar podajo roke. Na članek v Deutsche Wacht je odgovoril tudi Delavec, glasilo JSDS, ki je orisal delovanje nemških nacionalnih strank v parlamentu, kako so se upirale splošni volilni pravici, kako vedno preganjajo delavstvo in zaključil: »Zabita kakor je, misli Wachterica, da hoče socialna demokracija centralizem. Ne, ti Urša! Mi hočemo vse kaj drugega. Mi — in to ti potrdijo vsi zavedni nemški sodrugi — zahtevamo še mnogo več, nego naši meščanski sonarodnjaki, s katerimi imamo pa prav tako malo opraviti, kakor z vami — mi zahtevamo narodno avtonomijo in ta bi vas še mnogo bolj bolela, kakor avtonomija deželnih zborov, ki je brez pomena.«⁶

Nacionalne strasti so se ob Badenijevih jezikovnih reformah še posebej razplamtele in našle svoj odziv tudi na mešanem ozemlju v delavski stranki. Averzijo do teh nacionalističnih izbruhov in iskanje rešitve v internacionalizmu vidimo v sklepu mariborske okrožne konference decembra 1899, ko je delegat Novak iz Spodnje Polskave protestiral proti pisanju Rdečega prapora in mu očital, da ne stoji trdno na internacionalističnem stališču, ampak večkrat prinaša nacionalistične članke. So drugom na Štajerskem pa je tudi nerazumljiv, zato so sprejeli sklep, naj deželna organizacija skuša doseči, da bo izhajal poseben Rdeči prapor za Štajersko.⁷

V tem času je celjska organizacija stalno zahtevala posebnega agitatorja, ki bi bil plačan iz Gradca, sicer so grozili, da bodo osnovali svoj volilni okraj ter postavili svojega agitatorja. Zdi se, da so se bili Celjani pripravljeni spet vrniti v okrilje štajerske deželne organizacije, vendar pa spet ne postati povsem odvisni od nje, ampak zadržati tesno povezavo in stike tudi z JSDS. Imeli bi torej več manevrskega prostora in bi se okrepili, predvsem z boljšo organizirano štajerske deželne organizacije, pri tem pa naj ne bi prišli povsem v nemške roke, ker bi to kvarno vplivalo na stališča njihovih somišljenikov slovenske narodnosti. Kajti nacionalni boj je bil prav na tem področju zelo hud. Intencije štajerske deželne organizacije, da bi celjski okraj pridobile zase, so bile kljub dobro prikriti politiki le očitne, dasiravno v časopise skoraj niso pronikale vesti o kakšnem sporu.⁸

Vprašanje pripadnosti celjskega okrožja se je po nekaj letih spet pojavilo na 16. štajerski deželni konferenci v Gradcu novembra 1908. Mariborski predstavnik Adolf Topf se je namreč zavzemal za delavski list v slovenščini, pri tem pa menil, da se Štajerska nikakor ne sme vključiti v organizacijski okvir JSDS. Topf je dejal, da stranka zaenkrat še ni razdeljena po nacionalnih mejah in da naj torej slovenski sodrugi na spodnjem Štajerskem spadajo pod Gradec in tja odvajajo strankin davek. Eksekutiva JSDS pa da hoče sedaj osnovati novo organizacijo, ne briga se za spodnjo Štajersko, rada bi pobirala strankino članarino, čeprav bi po drugi strani hotela, da stroške za volilno agitacijo prispeva prav štajerska deželna organizacija. Zato je

⁶ Rozman, n. d., str. 120—122.

⁷ Arbeiterwille, št. 45, 14. 12. 1899.

⁸ Rozman, n. d., str. 129.

še posebej naglašal, da bi se na Štajerskem moral osnovati list v slovenščini za slovenske delavce, ki bi bil pendant Rdečemu praporu.⁹

Že na naslednji konferenci decembra 1909 je prišlo do nove organizacijske razdelitve deželne organizacije, po kateri je bila okrajna organizacija tudi Celje, ki pa je vključevala samo nemške organizacije na področju okrožnega sodišča Celje. Vse slovenske organizacije na spodnjem Štajerskem pa so odslej volile slovensko okrajno organizacijo, ki je spadala pod JSDS v Ljubljani. Več kot desetletje trajajoči prikriti spor glede organizacijske ločnice med socialnimi demokrati na spodnjem Štajerskem je tako stopil v novo, to' pot odločilno fazo. Organizacija, kakršna je zdaj nastala, je ostala nespremenjena vse do konca monarhije. JSDS pa je Štajersko deželno organizacijo prehitela in postavila pred izvršeno dejstvo. Konec marca 1909 se je v Celju sestala deželna konferenca JSDS za Štajersko. Tik pred konferenco je Rdeči prapor objavil članek, v katerem je nakazal, zakaj se bo konferenca sestala, in graška Arbeiterwille nanj in na samo konferenco ni reagirala. Člankar pravi, »da se je doslej na Štajerskem premalo delalo in da organizacija JSDS na Štajerskem ni tako konsolidirana, kot bi morala biti. Vzrok je največ v tem, da so narodnostne zadeve neugodne in da marsikdo še vedel ni, da pripada v smislu veljavnih strankinih sklepov k JSDS, temveč se je vse mešalo z deželno organizacijo Štajerske, ki ima sedež v Gradcu in ki naj organizira nemške sodruge. Organizacija stranke po narodih, ki je bila sklenjena na skupnem strankinem zboru, je bila utemeljena in za razvoj socialne demokracije v Avstriji nujno potrebna. Tako se je organizacija izvrševala povsod, le pri nas na Štajerskem je ostalo pri poizkusih.«¹⁰

Na sami konferenci je v svojem govoru Anton Kristan dejal, da je bila napačna predpostavka, da je Gradec središče vsega socialističnega dela na Štajerskem. To je napačno, zakaj slovenski delavci sodijo v JSDS, torej tudi ne morejo biti člani nemške deželne organizacije. Te delitve ne zahteva samo statut stranke, ampak tudi praktična potreba. Sredstvo agitacije je jezik in med slovenskim delavstvom bodo samo slovenski sodruzi lahko dosegli uspehe. Središče socialno-demokratskega dela na Štajerskem mora biti deželna organizacija, ki pa ne bo nikakršna narodna organizacija. Deželna organizacija ima biti posredovalnica med lokalnimi in okrajnimi organizacijami na eni in izvršilnim odborom v Ljubljani na drugi strani.¹¹

JSDS je v tem primeru skušala oživeti svoj personalistični princip pripadnosti, ki ga je stranka na brnskem kongresu sicer izrecno obsodila, vendar se ga Kristan ni mogel tako zlahka odreči. Ne bi sicer mogli reči, da je priključitev celjskega okrožja k JSDS zmaga tega koncepta, vendar pa je JSDS ta boj bojevala prav s tem orožjem. Vsa ozadja tega spora, zlasti tudi stališča Adlerja in eksekutive skupne stranke, so premalo znana, da bi lahko meritorno povedali, zakaj je do te delitve prišlo. Vsekakor v času konstituiranja deželne organizacije v Celju Arbeiterwille ni o tem nič pisala in tudi o konferenci štajerske deželne organizacije v Gradcu decembra 1909 in o stanju po njej, ni izšel noben komentar. Odgovor pa je pravzaprav že samo zadržanje delegatov na vseh teh konferencah in Gradec je popustil šele, ko je verjetno dobil namig z Dunaja, naj loka ne prenapenja.¹²

Praktične posledice te razdelitve so bile takšne, na kakršne so očitno oboji računali. Celjsko okrožje je bilo vedno bolj izrazito v rokah JSDS, mariborsko pa je bilo pretežno nemško organizirano. Samostojne organizacije nemško govorečih socialnih demokratov so se v Celju še obdržale, medtem ko slovenskih severneje skoraj ni bilo. Čeprav je bila takšna delitev za štajersko deželno organizacijo še tako nepriljubljena in boleča, se je deželna organizacija le morala ukloniti sklepu avstrijske skupne stranke.¹³

⁹ Arbeiterwille, št. 274, 12. 11. 1908.

¹⁰ Rdeči prapor, št. 23, 20. 3. 1909.

¹¹ Rdeči prapor, št. 27, 3. 4. 1909.

¹² Rozman, n. d., str. 173.

¹³ Rozman, n. d., str. 173.

Že naslednje leto so na 18. deželni konferenci lahko preverili prve rezultate te organizacijske delitve. Rezultati, vsaj po debati sodeč, niso bili vzpodbudni. Že omenjeni Topf je menil, da se organizacijska razdelitev ni obnesla. Dejal je, da s strani JSDS ni pričakovati, da bo agitacija boljša kot je bila prej, ker ima JSDS že na Kranjskem dovolj problemov in težav ter premalo agitacijskih moči. Zelo slabo je tudi, da Slovenci na Štajerskem nimajo ustreznega glasila. Zato je naloga strankinega zastopstva, da tesno sodeluje z organizacijama v Celju in Mariboru, torej nemškima, da se stanje, ki onemogoča sleherni napredek na spodnjem Štajerskem, konča. Socialno-demokratski deželnozborski poslanec iz Maribora, Albert Horvatek je predlagal, naj se štajersko deželno strankino vodstvo poveže z JSDS in obe organizaciji naj skupno najdeta rešitev za zdajšnje nezdrave razmere. Vendar je konferenca ta predlog zavrnila, ker je razširjanje organizacije na spodnjem Štajerskem mogoče le v soglasju in skladu z JSDS, vendar pa iz Ljubljane na takšne želje in sugestije ni odziva. Po mnenju Avgusta Lindnerja naj bi bila naloga vodstva JSDS, da pošlje svoje agitatorje v tiste predele Štajerske, kjer ni nobene organizacije, prebivalstvo pa je slovensko. Vendar pa JSDS deluje le tam, kjer ima že graška organizacija svoje celice.¹⁴

Do zadnjega modificiranja organizacij na spodnjem Štajerskem je prišlo na 19. deželni konferenci 9. in 10. decembra 1911, ko se je izoblikovalo mnenje strankinega vodstva, da se delovanje nemške socialno-demokratske okrajne organizacije v Celju in Mariboru razteza na sleherni kraj, kjer obstoja nemška socialno-demokratska organizacija, torej JSDS nad nemškimi organizacijami v celjskem okrožju ne bi imela ingerence.¹⁵

JSDS ne moremo sicer očitati, da se za spodnjo Štajersko ne bi nič brigala, vendar je dejstvo, da je bila številčno in kadrovsko zelo šibka. Vsaj na področju celjskega okrožja je razvila kar živahno dejavnost in njen vpliv na delavstvo nikakor ni bil zanemarljivo majhen. Mnogo slabši je bil položaj v okolici Maribora. Moč socialno-demokratskih organizacij je bila na severu tradicionalno večja. Po membnem vlogu pa je igrala tudi nacionalna pripadnost, saj slovensščine nevešči agitatorji, pa naj so bili še tako dobri, niso mogli tako uspeti kot slovensko govoreči. Izrazito slovenska nacionalna propaganda, ki jo je razvijala slovenska meščanska stranka, in z njo potenciran boj za uveljavitev slovenstva proti prodirajočemu nemštvu, ki je naraščal z občutkom nemške ogroženosti v nedeljivi in vedno nemški Štajerski, je opredeljevanje razredno zavednega delavstva še oteževal. Nemška štajerska deželna organizacija je v skladu s politiko strankine centrale skušala utišati nacionalni boj, ki je vse bolj okupiral politično življenje Avstrije, v drugo vrsto. Njej je šlo predvsem za izboljšanje socialnega položaja in uveljavitev na parlamentarni podlagi, ni pa razmišljala o dilemi narodno ogroženega slovenskega delavstva. Predvsem pa se je bala, da delavstvo ne bi prešlo v roke slovenskih meščanskih strank in je to nevarnost videla v sorazmerno šibki organizaciji JSDS.¹⁶

¹⁴ Arbeiterwille, št. 300, 1. 11. 1910.

¹⁵ Arbeiterwille, št. 342, 12. 12. 1912.

¹⁶ Rozman, n. d., str. 167–168.

Zusammenfassung

**DIE SOZIALDEMOKRATIE IN DER SLOWENISCHEN STEIERMARK
UND DAS PROBLEM DER NATIONALEN SPALTUNG**

Franc Rozman

Die sozialdemokratische Partei war die einzige politische Partei in der österreichischen Hälfte der Habsburger Monarchie, die auf dem gesamten Gebiet Zisleithaniens operierte. Als es Mitte der neunziger Jahre des vergangenen Jahrhunderts zu einer Spaltung in einzelne nationale Parteien kam, wurde im August 1896 auch die Jugoslawische sozialdemokratische Partei (JSDS) gebildet, die die südslawische sozialdemokratisch organisierte Arbeiterschaft vereinen sollte, doch eigentlich blieb sie vor allem eine Organisation der slowenischen Arbeiterschaft. In Kärnten und der Steiermark allerdings, wo die slowenische Arbeiterschaft zahlenmäßig stark vertreten war, blieb die Parteiarbeit in den Händen der deutschen Organisationen. In der Abhandlung wird das Bemühen der JSDS dargestellt, sich organisatorisch zu festigen und die slowenischen Arbeiter wenigstens in der Untersteiermark in ihren eigenen Organisationen zu vereinen. Das galt noch besonders für den Bezirk Celje, wohin viele Bergbaureviere gehörten, in denen die slowenische Arbeiterschaft stark konzentriert war. Dieser Kampf zwischen der JSDS und der steirischen Landesorganisation mit Sitz in Graz währte von 1896 bis 1911. Die JSDS erlangte trotz starken Widerstands der steirischen Landesorganisation die Möglichkeit, ihre Parteiarbeit im Bezirk Celje zu organisieren, allerdings nicht im Bezirk Maribor, doch auch im Bezirk Celje wurde schließlich den deutschen Organisationen erlaubt, sich der Parteileitung in Graz zu unterstellen. Trotz des prinzipiellen Grundsatzes des Brünner Programms über das Hinausgreifen über die Grenzen der Kronländer, verweist dieses Beispiel charakteristisch darauf, daß die Praxis wesentlich anders war.

GORISKI LETNIK — ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo enajst števk. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v delu Furlaniji-Julijski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko (v letu 1984 izide že njen 55. letnik) objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, YU-62001 Maribor, Partizanska 5.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 209, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis 1977) — 480 din	ZČ 27/1973, št. 1-2 — razprodan
ZČ 2-3/1948-49 — razprodan	ZČ 27/1973, št. 3-4 — razprodan
ZČ 4/1950 — razprodan	ZČ 28/1974, št. 1-2 — razprodan
ZČ 5/1951 — pred ponatisom	ZČ 28/1974, št. 3-4 — 480 din (kmalu razprodan)
ZČ 6-7/1952-53 — pred ponatisom	ZČ 29/1975, št. 1-2 — 400 din
ZČ 8/1954 — razprodan	ZČ 29/1975, št. 3-4 — 360 din
ZČ 9/1955 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 1-2 — 360 din
ZČ 10-11/1956-57 — razprodan	ZČ 30/1976, št. 3-4 — 360 din
ZČ 12-13/1958-59 — razprodan	ZČ 31/1977, št. 1-2 — 440 din
ZČ 14/1960 — 600 din (kmalu razprodan)	ZČ 31/1977, št. 3 — 360 din
ZČ 15/1961 — razprodan	ZČ 31/1977, št. 4 — 300 din
ZČ 16/1962 — 800 din (kmalu razprodan)	ZČ 32/1978, št. 1-2 — 360 din
ZČ 17/1963 (ponatis 1978) — 520 din	ZČ 32/1978, št. 3 — 300 din
ZČ 18/1964 (ponatis 1980) — 520 din	ZČ 32/1978, št. 4 — 300 din
ZČ 19-20/1965-66 (ponatis 1985) — 1400 din	ZČ 33/1979, št. 1 — 360 din
ZČ 21/1967 — 800 din (kmalu razprodan)	ZČ 33/1979, št. 2 — 320 din
ZČ 22/1968, št. 1-2 (ponatis 1983) — 480 din	ZČ 33/1979, št. 3 — 300 din
ZČ 22/1968, št. 3-4 — 480 din	ZČ 33/1979, št. 4 — 280 din
ZČ 23/1969, št. 1-2 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 1-2 — 400 din
ZČ 23/1969, št. 3-4 — razprodan	ZČ 34/1980, št. 3 — 260 din
ZČ 24/1970, št. 1-2 (ponatis 1981) — 360 din	ZČ 34/1980, št. 4 — 260 din
ZČ 24/1970, št. 3-4 — razprodan	ZČ 35/1981, št. 1-2 — 360 din
ZČ 25/1971, št. 1-2 (ponatis 1985) — 880 din	ZČ 35/1981, št. 3 — 260 din
ZČ 25/1971, št. 3-4 (ponatis 1986) — 1100 din	ZČ 35/1981, št. 4 — 260 din
ZČ 26/1972, št. 1-2 (ponatis 1980) — 490 din	ZČ 36/1982, št. 1-2 — 400 din
ZČ 26/1972, št. 3-4 (ponatis 1984) — 720 din	ZČ 36/1982, št. 3 — 300 din
	ZČ 36/1982, št. 4 — 300 din
	ZČ 37/1983, št. 1-2 — 520 din
	ZČ 37/1983, št. 3 — 320 din
	ZČ 37/1983, št. 4 — 360 din
	ZČ 38/1984, št. 1-2 — 680 din
	ZČ 38/1984, št. 3 — 480 din
	ZČ 38/1984, št. 4 — 520 din
	ZČ 39/1985, št. 1-2 — 840 din
	ZČ 39/1985, št. 3 — 720 din
	ZČ 39/1985, št. 4 — 680 din
	ZČ 40/1986, št. 1-2 — 1280 din
	ZČ 40/1986, št. 3 — 1000 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 2000 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge in dejanske poštno stroške.

Ponatisse vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu.

Za prvih petindvajset letnikov ZČ je na voljo bibliografsko kazalo.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

Irena Gantar Godina

SLOVENSKI REALISTI
IN NACIONALNO (JUGOSLOVANSKO) VPRAŠANJE

Globoka notranja politična kriza, ki so jo izzvale Badenijeve jezikovne reforme¹ na Češkem in Moravskem leta 1895, nemški odpor proti njim ter Claryjev preklíc le-teh — vse to je v letih 1895 do 1900 okrepilo Masarykov vpliv in popularnost tako med češkimi kot tudi srbskimi, hrvaškimi in slovenskimi študenti, ki so tisti čas študirali na češki univerzi v Pragi. Le-ti so, čeprav niso bili vpisani pri Masaryku, poslušali njegova predavanja iz sociologije in filozofije. V svojo narodnostno filozofijo je Masaryk med drugim vključil tudi kulturno-izobraževalno delo med ljudstvom in reformo šolstva s poudarkom na nacionalni avtonomiji, ki je bila tudi sičér ena njegovih osrednjih ciljev. Zato, pa tudi zaradi kritike klerikalizma in liberalizma ter zavzemanja za drugačno, neinstitucionalno, osebno religijo, je večina študentov, ki so prišli s Hrvaške in s slovenskega področja, začela delovati že v Pragi, že v času študija, predvsem s prispevki v študentskih glasilih. Med slovenskimi študenti so bili to predvsem Dragotin Lončar,² Anton Dermota, Josip Ferfolja, sprva tudi Ivan Žmavc in delno Anton Kristan. S sodelovanjem v glasilu hrvaških in srbskih študentov v Pragi »Novo Doba« so nakazali smer, s kakršno so nadaljevali potem, ko so se leta 1900 in 1902 vrnili v Ljubljano. To pa lahko strnemo v nekaj točk: predvsem delo, »drobno delo« med ljudstvom, vzgojno-izobraževalno delo, ki naj bi osveščalo najširše množice ter na ta način krepilo njihovo nacionalno pa tudi socialno zavest.

Eden prvih, ki je že v Novi Dobi pisal o nacionalnem vprašanju, je bil Ivan Žmavc, ki je bil v tem obdobju še pod precejšnjim vplivom Masaryka in je tudi nacionalno vprašanje obravnaval podobno kot on. Težko bi trdili, da si je zastavil nalogo oblikovati poseben slovenski nacionalni program, toda njegov prispevek »Položaj in zadača Slovencev«³ bi lahko označili tudi kot programsko zasnovo »slovenskega narodnega programa na trdni znanstveni podlagi«, k oblikovanju katerega je vabil predvsem izobraženstvo. Slovensko nacionalno vprašanje kot vprašanje malega naroda je tako kot Masaryk izenačil s socialnim, kajti »če socialno vprašanje obseza vse probleme, tičočé se človeka kot človeka, razume se, da obseza i narodno vprašanje... Tako je po naši terminologiji narodno vprašanje integralni, bistveni del obče človeškega, socialnega vprašanja«.⁴ Tudi Žmavc je, podobno kot Masaryk, predvidel rešitev problema z vzgojo in izobraževanjem najširših množic ter z narodnim programom na trdni znanstveni podlagi: »Reforma našega političnega življenja mora se začeti odzdogi navzgor; notranje kulturno delo med ljudstvom je najsolidnejša podlaga zunanji politiki; narod se mora gospodarsko in duševno okrepiti...«⁵ Toda Žmavc je bil mnenja, da Slovenci svoje preobrazbe ne bi zmogli sami, zato se je zavzemal za sodelovanje z jugoslovanskimi narodi, predvsem s Hrvati in Srbi, kajti »kto Slovenci si ne moremo zadostovati, zato naj bi se pridružili bratom, od kojih smo slučajno bili ločeni vsled zunanje sile«.⁶ Kot navdušen privrženec jugoslovanske in slovanske misli se je zelo razveselil vsebine Narodne Misli, ki je izšla leta 1897⁷. Zapisal je, da »stoji po svojih načelih na višini prave znanstvene revije.«

¹ J. Pieterski, Die Badenikrise und die Slowenen. — Die Donau-Monarchie und die Süd-slavisches Frage von 1848—1918, Wien 1978, str. 65—76 in 87—103.

² Fran Zwitter, Dr. Dragotin Lončar, Zgodovinski časopis, 1954, str. 181—191.

³ Ivan Jaroslavec, Položaj in zadača Slovencev, Novo Doba, Praga 1897.

⁴ prav. tam, str. 32.

⁵ dr. P. Regelj, O naši politični zrelosti, Slovenski Narod 15. 3. 1900.

⁶ Ivan Sotlan, Položaj in zadača Slovencev, Novo Doba, Praga 1897, str. 28.

⁷ Narodna Misao, za ujedinjenu srpsku i hrvatsku akademsku omladinu, Zagreb 1897.

Nad vsebino se je navduševal predvsem zato, ker »ne utemeljuje slovanskega bratoljubja na utopični idealizem, ne, realni principi, železne sile materialnega života ji narekujejo v daljnji perspektivi človeško bratoljublje v obče...« Kot hvalevredno je poudaril zavzemanje sodelavcev za »slovansko, v prvi vrsti za **jugoslovansko vzajemnost na podlagi socialne znanosti**«. ⁸ Čeprav prepričan Slovenec, je bil pripravljen reševanje jugoslovanskega vprašanja prepustiti Hrvatom in Srbom: »Ali ni torej potrebno, da se i mi Slovenci energično pōprimemo širjih idej in podamo Hrvatom i Srbom in Čehom roke? ... Če govorimo o jugoslovanstvu, je razumno, da so tega središče Hrvati in Srbi ... S tem se Slovenci nikakor ne ponižujemo ... Sicer pa je i Jugoslovanstvo le prehod k **slovanski kulturi** ...« Kot pomoč pri širjenju jugoslovanske ideje je predlagal ustanovitev revije, podobne Hrvatski ali Narodni Misli, ki bi imela narodnoobrambni značaj in v kateri bi se »najvažnejša vprašanja razmotrivala iz golo znanstvenega stališča ... Pisalo naj bi se v vseh južnih narečjih (i v bolgarskem)«. Osrednje mesto v reviji bi imelo socialno vprašanje, ob tem pa še agrarno in s tem v zvezi vprašanje kmetskih zadrug, pa tudi vprašanje kako, »narodno produkcijo racionalno povišati ... ⁹

Tudi Žmavc je, tako kot Masaryk in deloma tudi Dermota, nacionalno in socialno vprašanje povezoval z gospodarskim, le-to pa tudi s kulturo in narodnopolitično samostojnostjo: »... po naših nazorih (je) dandanes kakor vselej gospodarska neodvisnost prvi uvjet vsaki drugi, torej i kulturni in narodnopolitični samostalnosti ... Da se ne bi preveč raztapljali v »narodnosti«, postavimo se koj na realna tla in pōprimimo se prve zadače: sistematično otvrditi si lastno hišo, lastno ekonomijo.« ¹⁰

Kot prvi slovenski študent pri prof. Masaryku je Žmavc diplomiral (sicer, na nemški in ne na češki univerzi) že 1897/98 in se zaposlil v univerzitetni knjižnici v Pragi, zato ni sodeloval pri nadaljnjem delu drugih slovenskih študentov, zlasti ne po letu 1900 oziroma 1901, ko se je večina vrnila v Ljubljano. Kljub temu, da je obravnaval nacionalno in socialno vprašanje slovenskega naroda z vso pozornostjo in znanstveno tehtnostjo, je ostal predvsem teoretik in se politično nikoli ni posebej udeleževal.

V letu 1900 se je večina praških študentov vrnila v Ljubljano, kjer so se odločili za takojšnjo realizacijo dogovorov v Pragi. Začeli so s sestankom v Ljubljani, 12. septembra 1900, na katerega so povabili vse, ¹¹ za katere so menili, da bi lahko sodelovali pri spreminjanju kulturno-političnih in gospodarskih razmer na Slovenskem, zlasti pa so se zavzeli za intenzivno sodelovanje mladine in izobraženstva. Na sestanku v Narodnem domu so imeli predavanja Anton Dermota o socialnem vprašanju, Josip Ferfolja o političnih stališčih v danih razmerah, Anton Kristan o narodnem gospodarstvu, medtem ko je imel Dragotin Lončar daljši referat z naslovom »Naše filozofično stališče nasproti liberalizmu, klerikalizmu in socialni demokraciji«. Referati, strnjeni v enoten zapis, so bili objavljeni v knjižici z naslovom »Kaj hočemo«. Poslanica slovenski mladini, ki so ji dodali še Lončarjev prevod Idealov vzgoje profesorja Drtine.

V nasprotju s hrvaškimi študenti v Pragi in napredno mladino v Zagrebu, ki so si problem nacionalnega vprašanja zastavili povsem konkretno (v okviru Hrvaške so se zavzemali za en narod, za narod Hrvatov in Srbov, upoštevajoč pri tem naravno pravo, za enotno narodno kulturo z zahtevo po narodni avtonomiji), so se slovenski izobraženci v Poslanici odločili, povsem v Masarykovem duhu, za splošnejše opredelitve naroda in narodnega vprašanja: »Narodnost nam ni nikak malik, imamo še druge, obsežnejše ideje, in da jih dosežemo, treba mednarodne vzajemnosti. Zato po-

⁸ Zlogonski, Nove krize, Slovenski Narod 2. 9. 1897.

⁹ prav tam 6. 9. 1897.

¹⁰ Ivan Sotlan, »Narodna Misao« u Zagrebu, Novo Doba, Praga 1897, str. 163–164; istega leta je v Slovenskem Narodu zapisal: »... Zdrava politika je le ona, ki se ozira v prvem redu na ekonomski blagor naroda; in zakon je ta, da narod, ki nima trdnih temeljev gospodarskih, sploh narod ni ...« (Na višini našega časa, SN 9. 6. 1897).

¹¹ V Narodni dom so bili vabljeni med drugimi tudi Ivan Prijatelj, Anton Zerovnik, Josip Regalli in drugi.

staja **mednarodnost** bolj in bolj naravni faktor kakor narodnost, **ne kot negacija narodnosti**, ampak kot solidarnost in narodnostna strpnost, kot sredstvo v dosego skupnih kulturnih interesov.¹²

Enako kot Masaryk so se slovenski realisti opredelili — v nasprotju s Hrvati in Srbi — tudi do slovanstva oziroma do slovanske vzajemnosti: »Kritičneje gledamo na **slovanstvo in slovansko vzajemnost**. Ne zadovoljujejo nas navadna gesla in priljubljene tradicije. Ne bodimo v domišljiji bratje vsem, v resnici pa nikomur.« In tako kot Masaryk so se sklicevali na Havličkov izrek »Čeh, ne Slovan«, kajti tudi v Slovanu moramo videti »najprej človeka, kakršen se nam kaže, v konkretni formi...«,¹³ s čemer je poskusil vzbuditi predvsem samostojnost češke samozavesti kot nasprotje oziroma protiutež romantizmu in nerealnemu vseslovanstvu!

Lončar je v Poslanici navedel tudi narodnostni program avstrijske socialne demokracije, ki je bil sprejet na VII. zboru v Brnu. Program se mu je zdel povsem sprejemljiv; predvideval je samoupravna ozemlja, razmejena po narodnostnih mejah; samoupravna ozemlja enega naroda bi skupaj tvorila narodnostno-enotno zvezo v okviru demokratične narodnostne zvezne države.¹⁴ Sprejeto je bilo načelo teritorialne avtonomije, s katerim so se očitno slovenski realisti povsem strinjali, saj so na sestanku v Narodnem domu sprejeli program brez pripomb. Dermota v svojem referatu tudi ni omenil predloga izvrševalnega odbora JSDŠ o personalni avtonomiji, ki ga je bil predložil Etbin Kristan in ki na zboru v Brnu ni prodrl. Tudi v poznejših razpravah o nacionalnem vprašanju Dermota ali Lončar nista omenjala Kristanovega stališča.

Leta 1902 so začeli slovenski realisti sodelovati v novoustanovljeni reviji »Naši zapiski«. Že v 2. letniku je Anton Dermota objavil uvodnik z naslovom »O avtonomiji in avtonomistih«, ¹⁵ v katerem se je zavzel za nacionalno avtonomijo, ki bi pomenila predvsem protiutež »historični oziroma deželni avtonomiji«, za katero so se najbolj zavzemali »historični« narodi v Avstriji. Dermota si je nacionalno avtonomijo predstavljal tako kot je bil program socialdemokratske stranke, ki ga je primerjal s programom češke realistične stranke ter staročeške stranke. Navedel je zahteve socialne demokracije, ki je namesto zgodovinskih kronovin zahtevala samoupravne dežele, ki obsegajo vsak narod zase. Vsi samoupravni okraji enega in istega naroda naj bi skupaj tvorili narodno enotno zvezo, ki bi urejala svoje narodne stvari povsem samostojno; pri tem ne bi priznavali predpravic nobenemu narodu, marveč bi priznali vsakemu narodu pravico do obstoja in razvoja. Pri tem je poudaril, da je najbolj pomembno dejstvo to, da se »glede narodnostne avtonomije mnenje vseh treh smerij strinja po duhu in bistvu«. ¹⁶

Dermota pa se ni omejil le na nacionalno avtonomijo, marveč jo je, po zgledu Prepeluha in njegovega dela »Občina in socializem«, ¹⁷ razširil na občinsko avtonomijo. Prepeluhovo delo je priporočil vsem »takim občinskim načelnikom, ki bi bili radi samostojni«, kajti v občini ima možnost sodelovati vsak posameznik, zato je »dobra občinska uprava, dober občinski red veliko več vreden, nego ustava in uprava dežele ali celo države; kajti občina je v veliko ožji zvezi in dotiki z vsem posameznikovim gospodarstvom in življenjem, nego dežele in država«. ¹⁸

O nacionalni avtonomiji je posredno razpravljal tudi Dragotin Lončar v poročilu o delu Rudolfa Springerja (Karla Rennerja) »Grundlagen und Entwicklungsziele der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie«, ¹⁹ ki je izšlo leta 1906. Lončar je prikazal samo najpomembnejše Rennerjeve misli o nacionalni avtonomiji posameznih

¹² Poslanica slovenski mladini — Kaj hočemo, Ljubljana 1901, str. 12.

¹³ prav tam, str. 13.

¹⁴ VII. zbor avstrijske socialno-demokratične stranke 1899 v Brnu, Narodnostni program avstrijske socialne demokracije, Zgodovinski arhiv KPJ, Tom V, str. 62—64.

¹⁵ Naši zapiski, 1903—1904, str. 97—100.

¹⁶ A. Dermota, O avtonomiji in avtonomistih, NZ, 1903—1904, str. 99.

¹⁷ Abditus, Občina in socializem — Kaj zahtevamo od občine, Ljubljana 1903.

¹⁸ A. Dermota, O avtonomiji..., str. 98.

¹⁹ Dragotin Lončar, Dva politična programa, NZ 1906, str. 161—163 in 177—180.

narodov v monarhiji; kritičnih pomislekov, ki bi jih utegnil imeti, ni zapisal, tako da lahko le glede na zadnjo pripombo sklepamo, da z Rennerjem ni soglašal.²⁰

Leto kasneje, 1907, pa je Lončar bolj jasno prikazal svoje stališče do monarhije in do nacionalne avtonomije. V uvodniku »Avstrijsko-ogrska pogodba in Slovenci«²¹ je v sklepnem razmišljanju poudaril, da je »neizprosni nasprotnik avstrijsko-ogrske pogodbe, ker se ž njo zapečati za daljših deset let dualizem z vsemi škodljivimi posledicami na narodnem, socialnem, političnem in gospodarskem polju; nasprotno smo za politično in gospodarsko ločitev od Ogrske, toda samo začasno, da vržemo sedanji sistem. Začasna politična in gospodarska ločitev nam je le sredstvo, ne namen, le pripomoček, ne cilj, le taktika, ne načelo. Z Ogrsko se razhajamo, da se zopet najdemo kot politična in gospodarska enota, kot zvezna država avtonomnih narodov z demokratično ustavo in upravo.«²²

Komentarjev ali nadaljnjih razprav o vprašanju nacionalne avtonomije v Naših zapiskih ne najdemo več; omenimo lahko le posredno pritrditev tem idejam s strani K. Škapina v prispevku »Politika in šola«.²³ V prispevku je, kot dober primer, navedel zahtevo čeških realistov, da se »mora že na ljudski šoli zvišati skrb za vzgojo češkega ljudstva za avtonomijo. V čitankah se mora dati temelj razumevanja idej avtonomije, se mora označiti jasna slika ustrojstva in nalog avtonomnih organizacij, se mora pojasniti razmerje avtonomije k deželni upravi.«²⁴ Škapin je poudaril, da bi bili na ta način vsi sloji usposobljeni razumeti pomen avtonomije za narod in da bodo na ta način lahko aktivno sodelovali in odločali o političnih in kulturnih vprašanjih.

Kot souredniki Naših zapiskov so slovenski realisti sodelovali s prispevki že v prvih številkah tega glasila, kjer se je izkazalo, da so nacionalno vprašanje pa tudi razmerje do monarhije obravnavali kot problem drugotnega pomena. Reševanje nacionalnega vprašanja so pustili na ravni kulturno-izobraževalnega problema, kar je bilo v bistvu v skladu s prvotno koncepcijo, zapisano v Poslanici, pa tudi z avstromarksistično koncepcijo nacionalnega vprašanja, ki nacionalno vprašanje obravnava kot (izključno) kulturno vprašanje ter predvsem kot domeno meščanstva.

V tem obdobju realisti niso imeli izdelanega koncepta reševanja slovenskega nacionalnega vprašanja, svoje celotno delovanje so — v bistvu — omejili na kulturno-izobraževalno delo, ki je v praksi dalo pozitivne rezultate, medtem ko na teoretskem področju ni bilo tako uspešno, oziroma odmevno. Tudi po vstopu realistov v JSDS o tem vprašanju niso podrobneje razpravljali, večji pomen in težo je dobilo nacionalno vprašanje šele po letu 1909, ko je bila sprejeta »tivoljska resolucija«.

Najbolj konkretno je od zapiskarjev o nacionalnem vprašanju pisal Albin Prepeluh, ki je leta 1908 v zborniku »Hrvatsko Kolo«, v prispevku »Socializem med Slovenci« postavil tezo v povsem Masarykovem duhu, to je, da je rešitev nacionalnega vprašanja sestavni del socialnega dela, ker »delati socialno, širiti socialno naobrazbo in čutiti socialno, se pravi delati nacionalno.« S to tezo se je v bistvu oddaljil od uradnega stališča avstrijske socialne demokracije, čeprav ga ni neposredno kritiziral.²⁵

V istem zborniku je Prepeluh objavil tudi svoje misli o jugoslovanskem vprašanju. V prispevku »O slovenskih kulturnih smereh« je poudaril, da je nesmiselno »zahtevati, da vsak narod zataji svoje posebnosti v svrhu večje kulturne združitve. To je nemogoče že zaradi tega, ker imamo Jugoslovani dve bistveno različni kulturi... V tem resničnem, neprestanem in koristnem kulturnem delu vidim jugoslovansko bodočnost, nošeno od štirih močnih stebrov, štirih narodov. Zakaj tudi za te narode prihaja čas, ko se preide od individualne asociacije k asociaciji sorodnih elementov«.

²⁰ Lončar je za zaključek zapisal: »Na ta način si predstavlja Springer na podlagi narodne avtonomije prihodnost avstroogrske monarhije«. (prav tam, str. 163).

²¹ Naši zapiski, 1907, str. 161–163.

²² prav tam, str. 163.

²³ Naši zapiski, 1903–1904, str. 164–165.

²⁵ Hrvatsko Kolo, Naučno-književni zbornik, 1908, zv. VI, str. 183–191.

Posredno je sicer na problem slabe in nezadovoljive rešitve nacionalnega vprašanja v socialno demokratski stranki opozoril Anton Dermota že pred sprejetjem tišolske resolucije s poročilom z zбора češke socialno demokratske stranke, ki je bil od 4. do 8. 9. 1909. V prispevku »Narodnostno vprašanje na zboru češke socialno demokratične stranke«²⁵ je navedel predvsem glavne misli dr. B. Šmerala, ki je na zboru razpravljajl o nacionalnem vprašanju. Glede na to, da je Dermota objavil Šmeralov referat brez svojih opomb ali pripomb, lahko sklepamo, da se je s Šmeralom v celoti strinjal oziroma priznaval njegova stališča kot sprejemljiva tudi za JSDS.

Dermota je svoje mnenje podal šele v sklepni besedi, kjer je zapisal: »Naglašam iz referata dr. Šmerala, da se je priznal za avstrijsko državno idejo v čimer vidim ne le politično odkritosrčnost, marveč i nujni predpogoj skupnega programa avstrijske socialne demokracije. Ali naposled ne bo i to kamen izpodtike?«²⁷

Med pomembnejšimi Šmeralovimi zahtevami je bila tudi ta, da »češka socialna demokracija hoče v vsakem oziru realno, brez utopij in vsëga zanašanja na zgodovinske katastrofe prôsto narodno politiko« in da »brez zadržkov zahteva, da »more češko vprašanje kot vprašanje o bodočnosti naroda, kateri nima pripadnikov za mejami te države, h katerim bi se mogel priklopiti, biti rešeno samo v okviru Avstrije, oziroma, ko se vsled izpremembe inozemskih razmer in volilnega reda za Litvo tudi na Ogrskem razmere predružačijo, Avstro-Ogrske.«²⁸ Dermota je navedel tudi zanj »samoposebi umevni sklepe«, naj zastopstvo češke stranke »tako stopi v dotiko z zastopstvi strank drugih narodov v Avstriji, da se narodnostni program, sklenjen leta 1899 na zboru stranke v Brnu, razširi in tako konkretno izdela, da postane za bodočnost podlaga ne samo **enotnega** naziranja v narodnih zadevah, marveč tudi **enotne** politične **prakse** vseh socialističnih strank v Avstriji.«²⁹

Obširnejše razprave o nacionalnem vprašanju, tudi v zvezi z jugoslovanskim vprašanjem, ki je postalo po aneksijski krizi tudi v okviru ASDS in JSDS še posebej aktualno, so se med realisti in v krogu Naših zapiskov začele leta 1909, ko je bila na jugoslovansko socialno demokratični konferenci³⁰ od 21. do 22. novembra 1909 sprejeta Tišolska resolucija. Najbolj sporen člen resolucije se je zdel 3. odstavek II. sklepa, in na tega se je, tudi v Naših zapiskih, navezovalo največ kritičnih misli.

V odstavku je poudarjeno, da JSDS »smatra sedanje jugoslovanske narode le za elemente, ki naj ustvarijo enoten narod in konstatira, da treba v svrhu oživitvortve te enotnosti, smotrnega skupnega kulturnega in političnega dela, ne glede na današnje politične formacije in meje. Zlasti smatra potrebnim sporazumljenje o skupnem narodnem jeziku in pravopisu kot prvem predpogoju popolnega enotnega narodnega življenja Jugoslovánov. To pa je dosegljivo le s sistematično postopno kulturno politiko v vseh delih tega naroda.«³¹ Takoj po zaključku konference je Dermota v Naših zapiskih objavil poročilo z navedbo resolucije, ki kaže Dermotovo precejšnjo skepso do sklepov, saj je zapisal: »Resolucije jugoslovanske konference so se razglasile kot nekakšen **program. Dobro**. Bile bi naj torej dokument, ki bo za celo vrsto let določal smer delu in razvoju social-demokratičnih strank na balkanskem polotoku in v Avstriji.« Dermota se je zavzel za ponoven — neformalen — razgovor o teh sklepih ter poudaril, da »smo primorani, da je ne registriramo samo, marveč tudi razmotrivamo javno. Saj vprašanj, ki tvorijo jugoslovanski problem, resolucije ne rešujejo vseh; izogniti se jim pa ne moremo in ne smemo...«³² Dermotov zapis v Naših zapiskih je bil eden redkih, saj se Dončar ali Ferfolja v zvezi s tem vprašanjem nista oglasila.

Razprave o nacionalnem oziroma jugoslovanskem vprašanju so se nadaljevale šele v letu 1912; Dermota je v uvodniku v 3. številko Naših zapiskov 1912 razpravljajl

²⁵ Naši zapiski, 1909, str. 230—233 in 252—255.

²⁷ prav tam, str. 231.

²⁸ prav tam, str. 254.

²⁹ prav tam, str. 255.

³⁰ ZA KPJ, Tom V, Socialistično gibanje na Slovenskem, od 1869—1920, Ljubljana, 1957.

³¹ prav tam, str. 202.

³² A. Dermota, Jugoslovanska konferenca v Ljubljani, NZ 1909, str. 279.

o splošnih problemih reševanja nacionalnega vprašanja, toda predvsem v okviru socialno-demokratske stranke. V prispevku je poudaril, da so se pred stranko začela postavljati nova vprašanja, ki naj bi jih stranka skušala po svojih močeh in sposobnostih rešiti. Ta vprašanja, je zapisal Dermota, pa lahko strnemo v eno samo, to je, v vprašanje »ureditve narodnostnega problema v državi, stranki in narodu«, zlasti zato, ker bi težko pa tudi prenačljeno trdili, da je to »rešil in uredil že znani brnski narodnostni program in pretirano je bilo trditi, da je narodnostno vprašanje v socialni demokraciji rešeno in odpravljeno. V socializmu da, ne pa v socialno-demokratični stranki kot taki. To se pravi, socialno-demokratična stranka si mora svoj narodnostni program za praktično in realno življenje še izpopolniti.«³³ V precejšnji meri so na Dermoto verjetno vplivala tudi Prepeluhova nadaljnja razmišljanja o nacionalnem vprašanju, zlasti o perspektivah slovenskega naroda. Prepeluh je v prispevku »Naša socialna in narodna vzgoja« povezal ideje socializma z usodo malega naroda, kot kakršnega je slovenski narod tudi pojmoval. Prepeluhova misel je, da je moderni socializem dejansko uveljavil misel o vsestranski, temeljni vzgoji ljudstva, ki je nujni predpogoj za nadaljnji praktični razvoj socialističnega gibanja samega. Eno pomembnejših vprašanj malega naroda, v tem primeru slovensko nacionalno vprašanje, je bilo vprašanje kapitalistične družbene ureditve, ki naj bi bila za mali narod usodna, kajti največjo nevarnost za individualizem malega naroda je videl v kapitalistični družbi, ker »... Kakor hitro se mali narod prepusti sebičnim in v nacionalnem pogledu brezvestnim posameznim kapitalističnim skupinam — je v nacionalnem pogledu izgubljen. Zato smelo trdim — največja nevarnost za individualizem malega naroda je kapitalistiška družba s svojo partikularno poslovno obliko, s svojim privatno-pravnim značajem produkcije.«³⁴

Glede na to, da je tudi slovenski kapital sam označil kot majhen in mednarodno nepomemben, »le brezbarvni repek drugonarodnega kapitala«, ki narodnostno vprašanje zveja na politično-strankarsko raven in ga ne obravnava celovito in individualno, se je zavzel za splošno kulturno izobraževalno delo med ljudstvom. S sistematično politično in gospodarsko vzgojo bi množice usposobili za boj proti izkoriščanju in nevednosti. To naj bi bila, po Prepeluhu, socialna vzgoja v socialističnem duhu, katere sestavni del je tudi »nacionalna vzgoja ljudstva, ki tvori narodno-individualistiško enoto.«³⁵

Narodni program, kakršnega je v tem prispevku predlagal Prepeluh, je bil izključno socialni in kulturni program slovenskega **delavskega** ljudstva (podčrtal IG), ki naj bi temeljil predvsem — in za začetek — na poznavanju slovenske zgodovine. Vse to naj bi se izvajalo v soglasju z idejo socializma, kajti, kot je poudaril, so »funkcije modernega socializma obenem funkcije našega narodnega in socialnega boja v današnji družbi.«³⁶

Kljub temu, da Prepeluh ni bil posebej vnet privrženec Masaryka, pa so njegove misli o malem narodu, o narodni vzgoji, o socialnem in kulturnem osveščanju množic Masaryku zelo blizu, s tem, da je Prepeluh mislil predvsem na slovenskega delavca, medtem ko je šlo Masaryku za osveščanje vseh slojev prebivalstva — tudi delavstva — ne da bi vse to delovanje povezoval s socializmom in socialistično idejo kot Prepeluh.

Povsem drugo izhodišče za razmišljanja o narodni vzgoji je imel Dragotin Lončar v prispevku »Slovensko vseučiliško vprašanje.«³⁷ Tudi Lončar se je vseskozi zavzemal za dobro narodno-kulturno vzgojo **vseh** slojev prebivalstva, predvsem pa za delavstvo in kmete. K uresničevanju narodno-kulturne in socialne vzgoje naj bi v največji meri pripomoglo lastno slovensko šolstvo. Na prvo mesto je postavil dobre

³³ A. Dermota, Uvodnik, NZ 1912, str. 65—67.

³⁴ Naši zapiski, 1911, str. 292.

³⁵ prav tam, str. 293.

³⁶ prav tam, str. 296.

³⁷ Naši zapiski, 1910, str. 257—261.

ljudske in strokovne šole, od katerih je v veliki meri odvisen narodni in gospodarski, pa tudi duhovni napredek slovenskega naroda.

Za temelj slovenskega šolstva je postavil ljudske in strokovne šole, pa se je še posebej zavzel tudi za slovensko univerzo, kajti kljub temu, da večino slovenskega naroda tvorita kmet in delavstvo, je inteligenco postavil na prvo mesto: »Inteligencija je kvas naroda, ona je naravna voditeljica vsega narodnega življenja, zastopnica umetnosti in znanosti, upraviteljica socialnih funkcij.« Seveda pa naj bi bila to inteligenca, »ki se zaveda svoje naloge, ki pozna potrebe svoje dobe in svojega naroda«. Pomen slovenske univerze je videl predvsem v tem, da bi postala »obenem središče in ognjišče našega znanstvenega življenja, naše kulture«. ³⁸

Kljub temu, da so se slovenski realisti dolgo zavzemali za Trst kot primerno mesto slovenske univerze, pa se je v tem času Lončar začel zavzemati za drugačno možnost, to je, za začasno jugoslovansko univerzo, kajti »na podlagi slovenske ljudske in srednje šole nas vodi pot do jugoslovanske univerze ... Reciprociteta zagrebskega vsenčilišča in njegovo izpopolnjevanje v jugoslovanskem zmislu naj bi bil poleg zahteve po slovenskih ljudskih, srednjih in strokovnih šolah naš glavni šolski program najbližje bodočnosti«. ³⁹ Ta program se je zdel Lončarju v trenutni situaciji in glede na razmere edino realen in dovolj dober, saj bi z reciprociteto Slovenci mnogo pridobili. Seveda je imel pomisleke predvsem s stališča narodno-obrambne in narodno-kulturne vzgoje, ki naj bi bila, glede na praško univerzo in sam dualizem, nezadostna. Toda kljub temu se je zavzel za tako jugoslovansko univerzo, ki bi združevala jugoslovansko inteligenco na temelju znanosti in narodne enotnosti v eno kulturno celoto. S tem, da je v ospredje postavil Zagreb, pa se ni odpovedal Trstu, ki naj bi bil središče trgovsko-tehničnega šolstva.

V nasprotju s Prepeluhovo vizijo narodno-kulturne preobrazbe slovenskega naroda je Lončar, kljub članstvu v socialistični stranki, ostal pri prvotnem konceptu narodno-kulturnega dela med množicami, pa tudi perspektive socialistične preobrazbe družbe si ni zamišljal v tako bližnji bodočnosti, marveč jo je postavil v nedoločeno prihodnost. Ob tem vprašanju se je pokazala temeljna razlika v pojmovanju nacionalne emancipacije med socialisti in realisti.

V precejšnji meri je na realiste, predvsem na Dermoto, vplivalo tudi Prepeluhovo razmišljanje ⁴⁰ o ravnanju italijanskih socialistov do Slovencev oziroma do Ciril-Metodove šolske družbe, v katerem je zapisal, da samo dva od petih članov brnske resolucije, 4. in 5. člen, obravnavata problem nacionalnega vprašanja. Z narodnostnega stališča je Prepeluh ta dva člena označil kot povsem negativna, za samo resolucijo pa je menil, da »za praktično vsakdanjost nima večjega pomena, kot ga ima v udobnem stanovanju lepa slika. Narodnostnega problema v Avstriji tudi socialna demokracija ni temeljito rešila.« ⁴¹ Zato je predlagal, naj socialna demokracija nujno ponovno obravnava narodnostni problem, predvsem zato, ker »za proletarca pomena narodni boj — boj za njegovo lastno socialno in kulturno dobrobit ... Razredni boj vodi v narod, v ljudstvo, med enake ...« Prepeluh je v tem zapisu dal narodnostnemu vprašanju tudi politično dimenzijo, ki v prejšnjih razmišljanjih še ni bila prisotna. Narodnost je opredelil kot splošno nujnost, ki naj bi ne bila le privilegij enega razreda, kajti narodnost je »nujnost demokratičnega ljudskega razvitka in njegovega napredka«. Zato je narodnostni boj povezal z razrednim bojem, ki bi odpravil razredno gospostvo kapitalistične družbe ter s tem premaknil težišče družbenih dogajanj med najširše množice. »Razredni boj ni cilj, temveč sredstvo, ki postane morda kdaj brezpredmetno. Socialna solidarnost delavskega sloja pa more uspevati le na brez-pogojnem priznanju popolne enakopravnosti.« ⁴²

³⁸ prav tam, str. 257.

³⁹ prav tam, str. 258.

⁴⁰ Abditus, Narodnost in socializem, NZ 1912, str. 46—50.

⁴¹ prav tam, str. 47.

⁴² prav tam, str. 49.

Čeprav je Dermota odklanjal razredni boj kot sredstvo ukinitve razredne družbe, pa je sprejel Prepeluhovo politično dimenzijo nacionalnega vprašanja — čeprav z drugega zornega kota. Eden od vzrokov je bilo prav gotovo enostransko reševanje slovenskega narodnega vprašanja, kakor je označil predavanje predsednika Slovenske Maticе, Frana Ilešiča. V uvodniku v NZ⁴³ je s kritiko Ilešičevih izvajanj pōsredno kritiziral tudi Tivolsko resolucijo; Dermota je Ilešičevo obupavanje nad obstojem slovenskega naroda označil kot neupravičeno ter se vprašal, »ali nam res ne preostaja drugega, nego alternativa: bodisi se ponemčimo ali pa utočimo v jugoslovanstvu?« Kot eno bistvenih zamer »Jugoslovanom« je navedel dejstvo, da »zamenjavajo oziroma identificirajo narod s teritorijem, na katerem narod momentalno ali slučajno živi. Zato je njih naziranje tako materialistično, rekel bi naravnost gmotno, prsteno. Domovino zamenjavajo z narodnostjo — zemljo z idejo.«⁴⁴ Ilešičeva ideja o postopnem zlitju jugoslovanskih jezikov v enega, oziroma o postopni spojitvi slovenskega in hrvaškega naroda, je med nekaterimi slovenskimi izobraženci naletela na ugoden odmev. Toda Dermota je bil prepričan, da so zagovorniki združitve precenjevali vpliv, ki bi ga imela združitev slovenskega naroda s hrvaškim za Slovence same; poleg tega pa še ugotovil, da za tako dejanje ni nikakršnih možnosti oziroma predpogojev. Ob tem se je upravičeno vprašal: »In zakaj naj bi baš Slovenci opustili svoj jezik in svojo kulturo ter se zapisali z dušo in telesom Hrvatom? ... In če rezniramo Slovenci in pribežimo pod hrvaško pomoč — ali se bo tzv. nemški naval ustavil pred hrvaškim oziroma jugoslovanskim narodom?«⁴⁵ Za Dermoto je bilo jugoslovanstvo možno le »na podlagi enakopravnosti in enakovrednosti, osobito kulturne — vseh plemen, katera naj obsega, pa nič drugače«.

Podoben skepticizem je razviden tudi iz Dermotovega odgovora na vprašanje ankete, ki jo je izvedla »Veda«,⁴⁶ ki je začela izhajati leta 1911 — tudi kot »konkurenca« Našim Zapiskom.⁴⁷ Anketo so sodelavci »Vede« zastavili zelo široko, da bi lahko k razpravi pritegnili najširši krog izobražencev, tako slovenskih kot hrvaških. Analiza udeležbe, ki jo je napravil Lojze Ude,⁴⁸ kaže, da je sodelovalo 32 intelektualcev, od tega 20 Slovencev, 10 Hrvatov, 1 Srb in 1 Čeh. Kot navaja Ude, pa od »znanih in pomembnih slovenskih leposlovcev ni sodeloval v anketi nobeden.«⁴⁹ Ključni vprašanji ankete sta bili: »Ali je želeli, da se razvija slovenski jezik povsem neodvisno od hrvatskega?« in »Ali je želeli, da Slovenci povsem opuste svoj jezik?«⁵⁰ Med 13 udeleženci ankete, ki so se jasno in odločno zavzeli za ohranitev slovenskega knjižnega jezika, sta bila tudi Lončar in Dermota. Dermotov odgovor z dne 23. aprila 1913 vsebuje tudi misel o jugoslovanstvu: »Jugoslovani smo baje en narod; Slovenci, Srbi, Hrvati in Bolgari smo njegovi deli. Ali se s to konstatacijo nismo morda prenaigli? Enega rodu smo — toda enoten narod? Oh, koliko nam do te enotnosti, do narodne enotnosti še manjka! ... Seveda se je odločno uprl »približevanju« slovenskega jezika hrvaškemu, kajti bil je prepričan, da bi s tem Slovenci »moral sami ubiti svoje kulturno delo in stremljenje«, pa tudi kot Jugoslovani brez svoje narodne individualnosti ne bi pomenili kaj dosti. V nadaljevanju se je precej približal tako Prepeluhovim kot Cankarjevim opredelitvam nacionalnega vprašanja s tem, da je dal

⁴³ Dermota, Uvodnik, NZ 1910, str. 289–292.

⁴⁴ prav tam, str. 290.

⁴⁵ prav tam, str. 291.

⁴⁶ Veda, mesečnik za znanost in kulturo, izhajala v Ljubljani od 1911 do 1914; med glavnimi sodelavci Vede so bili Ivan Prijatelj, Bogumił Vošnjak, Albert Kramer, Karel Ozvald, Boris Zarnik, Vladimir Knaflič in drugi.

⁴⁷ O snovanju nove revije je Dermota pisal Prepeluhu že 21. 4. 1910: »Za NZ sem jaz mislil tako: poskusiti onemogočiti vsako drugo konkurenčno revijo v modernem smislu na Slovenskem; zato nisem brodil po strogo strankinih vodah. Če pa se radikalcem posreči Razvoj, potem se postavim na izključno razredno stališče ...«

Drugo pismo z dne 13. 12. 1910: »... Dr. Lončarju sem o tem tudi pisal. Označil sem mu motiv, ki je povzročil Vedo in Vedance: par ljudi hoče, da postanejo docenti na univerzah, pa rabijo potiskan papir, na katerem bi se svetili kot uredniki znanstvenega lista ... Najbolj jim zamerim to, da so prišli sedaj, ko smo jim Zapiskarji ocedili teren največjih grč, s tistim programom, kot smo ga doslej zastopali mi; ne stavimo nobenih mej nobenemu prepričanju, v kolikor je znanstveno in napredno ... in zatrjujejo hkrati, da niso konkurenca!« (Pisma hrani sin A. Prepeluha, M. Prepeluh).

⁴⁸ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih od 1903–1914, Maribor 1972.

⁴⁹ prav tam, str. 64–65.

tudi on nacionalnemu vprašanju političen pomen in dimenzijo, ki je v prejšnjih izvajanjih še ni bilo. Problema slovenstva ni videl več le v književnih ali jezikovnih vprašanjih, marveč predvsem kot »političen, gospodarski in socialen. Ni res, da bi že v sedanjih razmerah ne mogli ali ne smeli stremeti za uresničenjem tega problema: saj ni treba, da smo zaradi tega stremljenja veleizdajniki in iredentisti!«⁵¹

Zanimiv je tudi Lončarjev odgovor, ki ni bil tako odločen kakor Dermotov; sprva je Lončar dosledno nastopal proti opustitvi slovenskega jezika, saj je zapisal, da bi opuščanje lastnega jezika pomenilo »popolnoma zavreči svoje ljudstvo, prepustiti ga svoji usodi ... kajti polno jugoslovanstvo je slovenstvo, je hrvatstvo in srbstvo, je bolgarstvo. Zato je tako nediferencirana enotnost nemožna, nepotrebna in naravnost škodljiva.« V nadaljevanju pa je kljub temu dopustil možnost dopolnjevanja slovenskega jezika s srbohrvaškimi izrazi, predvsem strokovnimi; kar naj bi bila predvsem naloga znanosti in šolstva. Zavzel se je tudi za uvedbo učenja srbohrvaškega jezika v šolah, poleg slovenščine, nemščine in italijanščine. Zbliževanje slovenskega in srbohrvaškega jezika na nekaterih področjih pa je utemeljil: »mislijo, da bi lahko imel srbohrvaški jezik »posredovalno vlogo« napram tujini: »To možnost daje hrvatsko-srbskemu jeziku zemljepisna lega in številčnost Hrvatov in Srbov. Sredi slovenskega zapada in bolgarskega vzhoda tvori hrvatsko-srbski jezik ognjišče, ki združuje v sebi elemente obeh skrajnih kril, da posreduje med obema. Pri vsi popolni enakopravnosti jugoslovanskih jezikov med seboj zahteva praktična uporaba nasproti tujemu svetu neko enojezičnost, ki jo predstavlja po svoji notranji usposobljenosti in zunanji razširjenosti hrvatsko-srbski jezik.«⁵²

Dokaj obširen komentar k Vedini anketi je leta 1913 podal dr. Aleš Ušeničnik v »Času«. ⁵³ Tudi Ušeničnik je vprašanje jugoslovanske enotnosti obravnaval kot eno pomembnejših vprašanj, ki pa ga ni pojmoval tako kot »Veda«, to je, predvsem kot vprašanje »kulturnega in jezikovnega zblizanja«, kajti z rešitvijo jezikovnega vprašanja bi bilo le delno lahko rešeno celotno slovensko kulturno vprašanje. Seveda se mu tudi izbor anketirancev ni zdel sprejemljiv, saj bi morali povabiti tudi dr. Šušteršiča in dr. Kreka. Tako je bil zanj problem zastavljen enostransko. Pri tem je na prvem mestu omenil socialiste, Tumo, Lončarja in Dermoto, ki so obravnavali problem s svojega zornega kota. Ušeničnikova teza, ki jo je v nadaljevanju svojega prispevka razvil, pa je bila, da »bi ne bila pod gotovimi pogoji nobena nesreča«, če bi Slovenci izgubili svojo nacionalnost, kajti, »če bi se mi pod gotovimi pogoji združili s Hrvati, ne bi pravzaprav svoje narodnosti žrtvovali, ampak bi svojo narodnost šele dobili«, ⁵⁴ kajti na ta način bi lažje reševali celoten kompleks vprašanj, ki tvorijo »jugoslovanski problem«, to so: gospodarsko, narodnostno in politično vprašanje. Rešitev gospodarskega vprašanja si je zamišljal v povezavi s Hrvati, predvsem zaradi morja; kajti »Slovenci in Hrvati čutimo, da nam bodočnost kaže na morje ... Zato si je skupen nastop Slovencev in Hrvatov predstavljal v okviru ene upravne celote, tudi zato, da bi dobili nazaj vsaj Reko, in »tedaj bi ne bilo tako težko s skupnimi močmi doseči, da bi spet po Adriji in dalje po tujih morjih vozili pod jugoslovansko zastavo »slovanski brod«.⁵⁵ Obenem je še ugotovil, da Slovenci sodelujejo s Hrvati tudi po drugih gospodarskih vprašanjih, in to uspešno.

Tako je Ušeničnikova teza ta, da je jugoslovanski problem predvsem gospodarski, kajti če bodo Slovenci uspeli gospodarsko vzdržati, bodo vzdržali tudi nacionalno, s tem pa tudi politično. V tem primeru bi se narodnostno in jezikovno vprašanje rešilo kar samo. In v zvezi z jezikom se je nekako podobno kot Lončar zavzel za

⁵⁰ Veda, 1913, str. 97.

⁵¹ Anton Dermota, Odgovor na anketo, Veda 1913, str. 376–377.

⁵² Dragotin Lončar, Odgovor na anketo, prav tam, str. 381–383; zanimivo je, da je Ivan Zmavc že pred več kot desetimi leti pozival slovenske izobražence, naj se učijo hrvaškega, srbskega in ruskega jezika, kajti »Slovenci se jasno zavedamo, da ne spadamo k Nemčiji, temveč k Slovanstvu, vsaj k slovanškemu balkanskemu polotoku«, obenem pa pozval tudi Hrvate in Srbe »naj se bolje zanimajo za naše težavno življenje nego do slej« (Zlogonski, Nove krize, Slovenski Narod, 2. 9. 189).

⁵³ Aleš Ušeničnik, Slovenci in Hrvati, Čas 1913, str. 431–441.

⁵⁴ prav tam, str. 436.

⁵⁵ prav tam, str. 439.

skupno znanstveno terminologijo, kajti le-ta je pri Jugoslovanih »šele v razvoju«, zato jo je še mogoče razviti v skupni smeri.

V Vedini anketi je sodeloval tudi Henrik Tuma, ki je tako kot Dermota ali Lončar poudaril, da se mora slovenski jezik »v ohranitev avtonomne narodnosti razvijati povsem neodvisno od hrvatsko-srbskega toliko časa, dokler ni rešen princip narodne avtonomije ali ne pridemo do enotne politične organizacije ... Slovenci kot narodnost ne morejo in ne smejo opustiti svojega jezika. Tak postulat je sploh nonsens in na sebi je to vprašanje tako naivno, da niti ne spada v resno diskusijo.«⁵⁶ S tem v zvezi pa je Lojze Ude upravičeno zapisal, da je tu Tuma odgovoril z »nam že znano nekam nasprotujočo si interpretacijo«,⁵⁷ saj je v nadaljevanju razmišljal tudi o sorodnosti slovenskega in hrvaškega jezika, ki naj bi bila »predpogoj prirodne asimilacije potom skupnega ekonomičnega in političnega življenja.«⁵⁸ Tako kot Lončar ali njegov nasprotnik Ušeničnik se je tudi Tuma zavzel za to, da Matica Slovenska, Hrvatska in Srbska poskrbijo za enotno znanstveno-tehnično terminologijo.⁵⁹ V nasprotju z Dermoto in Cankarjem, ki sta jugoslovansko vprašanje obravnavala kot političen problem, pa je Tuma skušal v odgovoru s sociološko metodo dokazati, neizvedljivost takega projekta.

Kljub Dermotovim dovolj samostojnim razmišljanjem o slovenskem in jugoslovanskem vprašanju pa bi lahko njegovo zavrnitev Tivolske resolucije in novoilirskih tendenc povezali tudi s Cankarjevim predavanjem »Slovenci in Jugoslovani«,⁶⁰ ki ga je imel 12. aprila 1913 v ljubljanski »Vzajemnosti«. V predavanju je Cankar poudaril, da pojmuje jugoslovansko vprašanje kot »izključno političen problem« ter da zanj »kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu« sploh »ne eksistira«. Najpomembnejšo nalogo Slovencev pri reševanju jugoslovanskega vprašanja je videl kot možnost uveljavitve jugoslovanstva predvsem tako, da »se vsi skupaj, kolikor nas je, naučimo na izust stari srbsko-hrvaški rek — »Uzdaj se u se i u svoje kljuse!« — Toliko bodo priznali gotovo tudi najbolj hripavi Ilirci: ako pride kdaj do političnega združenja jugoslovanskih narodov ... tedaj se to ne more izvršiti drugače, kakor da se združijo enakopravni in enakovredni narodi.«⁶¹

Sprva so torej realisti nacionalno vprašanje obravnavali zgolj kot kulturno in deloma socialno; z uvedbo in upoštevanjem politične dimenzije pa so opustili tako realistično kot avstromarksistično pojmovanje nacionalnega vprašanja, hkrati s tem pa zavrnili tudi brnski nacionalni program in Tivolsko resolucijo.

Leto 1914 je bilo prelomno tako za realiste kakor za socialno-demokratsko stranko. 3. maja 1914 je v Gorici umrl Anton Dermota. Tako so slovenski realisti izgubili duhovnega vodjo, Naši zapiski pa širokega, tolerantnega urednika. Dermota je že leto pred smrtjo prepustil urednikovanje dr. Tumi, ki je hkrati s prevzemom uredništva podnaslov spremenil iz »socialna revija« v »socialistična revija«; s tem je napravil natanko tisto, proti čemur se je Dermota celotno obdobje svojega uredništva boril — dr. Tuma je revijo ideološko opredelil.

Z letom 1914 je JSDS svojo dejavnost omejila na sindikalno, gospodarsko in socialno-humanitarno dejavnost, kmalu so prenehali izhajati tudi Naši zapiski, predvsem pa se je izogibala razpravam o nacionalnem in s tem tudi o jugoslovanskem vprašanju. Na Deželni konferenci JSDS 17. 6. 1917 v Ljubljani so takrat aktualno majniško deklaracijo enostavno obšli, kar je med člani stranke izzvalo nadaljnja razhajanja in negotovanja. Med kritiki takega delovanja je bil tudi Albin Prepeluh, ki je v članku »Ideja ali dogma«⁶² najprej načel problem »slovenskega tipa socializma«, za kakršnega se je zavzemal že v času izhajanja Naših zapiskov. Ugotovil je, da so Slovenci doslej videli in spoznali le nemški tip socializma, kajti »socialne

⁵⁶ Henrik Tuma, Odgovor na anketo, Veda 1913, str. 366.

⁵⁷ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih od 1903—1914, 1972, str. 67.

⁵⁸ Henrik Tuma, prav tam, str. 366.

⁵⁹ prav tam, str. 368.

⁶⁰ Ivan Cankar, Slovenci in Jugoslovani, ZA KPJ, Tom V, str. 257—262.

⁶¹ prav tam, str. 261.

⁶² Albin Prepeluh, Ideja ali dogma?, ZA KPJ, Tom V, str. 290—291.

ideje smo zajemali iz nemških virov, kakor pretežno vsa ostala naša kultura. Prezrili smo, da je naša slovenska kultura drugačna, kot je nemška... Ker je socializem to pri nas preziral in se je hotel uveljaviti kot dogma, ni našel za svojo rast ugodnih tal; zato socializem pri nas ni mogel vzbuditi tako socialno, kulturno in demokratično gibanje kot drugje; posplošeno kritiko delovanja slovenske socialno-demokratske stranke je v nadaljevanju prenesel na aktualne dogodke in probleme, do katerih naj bi se oziroma bi se morala opredeliti tudi JSDS. Pri tem je mislil predvsem na majniško deklaracijo. Za Prepeluha je bilo povsem samoumevno dejstvo, da bi morali socialni demokrati podpreti jugoslovansko deklaracijo, kajti, »strašno bi bilo, ako bi se le trenotek pomišljali nastopiti proti osvobodilnim stremljenjem naroda, katerega sinovi smo. Popolna teritorialna avtonomija v zedinjeni Jugoslaviji — to je naše geslo v tej veliki dobi...«

Prepeluhovo mnenje ni bilo osamljeno, zato se je skupina, opredeljena kot »opozicijska«, konstituirala kot »socialistična omladina«, katere idejna nosilca sta bila Albin Prepeluh in Alojzija Štebi. Za »socialistično omladino« sta se opredelila tudi Dragotin Lončar in Josip Ferfolja, ki nista mogla sprejeti opredelitev vodstva stranke in Tumovih stališč glede jugoslovanskega vprašanja. Skupina je začela izdajati tudi svoje glasilo Demokracija,⁶³ v katerem so objavili poslanico s poudarjeno zahtevo po demokratizaciji družbenega in državnega sistema, zahtevo po samoodločbi narodov, narodni državi, pa tudi zahtevo po podrobnem socialnem in prosvetnem delu. Kot eno glavnih točk delovanja so navedli tudi razredni boj, ki naj bi potekal vzporedno v dveh smereh — navzven, proti tujemu kapitalu, in navznoter, proti domačemu. Razredni boj pa so opredelili kot boj za odpravo gospostva enega razreda nad drugim in ne kot odpravo razredne ureditve nasprotno, s čemer so ostali pri Dermotovih oziroma Masarykovih pojmovanjih razredne družbe.

Idejno-politična diferenciacija v JSDS, pri kateri so igrali eno glavnih vlog tudi realisti, in ki je imela več faz — od leta 1909 s Tivolsko resolucijo, letom 1910 in problemom separatizma pa do leta 1914 in z zadnjo fazo, letom 1917 in majniško deklaracijo — je s »socialistično omladino« in glasilom Demokracija dosegla svoj vrhunec. Enotnost v slovenski socialno-demokratski stranki ni bila več mogoča.

Upravičeno se lahko vprašamo, kako bi se v teh letih in ob teh vprašanjih odločil in opredelil Anton Dermota. Dušan Kermavner je na primer zapisal, da »bankrot mednarodne socialne demokracije ob nastopu svetovne vojne ne bi bil pretresel njegove socialistične vesti in ga povedel h globljemu pojmovanju socialističnega problema, ampak bi mu bil samo odvezal roke nasproti idejnemu bistvu socializma, ki mu je bilo že dotlej notranje tuje. V zadnjem vojnem letu bi ga našli v skupini slovenskih socialističnih intelektualcev, ki je stopila v opozicijo zoper vodilno skupino v naši socialni demokraciji; »socialistična omladina« bi si ga bila gotovo postavila na čelo. Idejnopolitična smer te struje bi bila pa bistveno ista, le udarne moči bi imela z njim znatno več. Dermota je bil v svojem krogu edina prava politična natura po svoji duhovni in dejavni usmerjenosti, zato ga je tudi predstavljal navzven...«⁶⁴

Zdi se, da bi Dermota verjetno res pristopil k »socialistični omladini«, toda gotovo ne zato, ker bi mu bila socialistična ideja »notranje tuja«, marveč predvsem zato, ker je vseskozi, v vsem svojem delovanju in razmišljanju skušal upoštevati predvsem nacionalne, slovenske interese, interese najširših množic in to tudi tedaj, ko je s tem kršil strankarske interese. Zdi se, da je bila jugoslovanska ideja, ki sta mu jo pomagala izkristalizirati Prepeluh in Cankar, tista, ki je v njegovih mislih in delu preseгла vsako drugo.

Prispevek slovenskih realistov pri reševanju nacionalnega vprašanja je bil sprva omejen z okviri kulturno-prosvetnega dela, kar se je v nadaljnjem izkazalo kot nezadostno. S svojim vstopom v JSDS so pravzaprav le potrdili svoje nezadovoljstvo s kulturno-političnimi razmerami na Slovenskem, toda tudi v okviru JSDS sprva

⁶³ Demokracija, socialistična revija, Ljubljana 1917—1919.

⁶⁴ Dušan Kermavner, Dr. Anton Dermota, Sodobnost 1940, str. 81.

niso iskali novih ali drugačnih rešitev, saj so nacionalni program JSDS sprejeli brez zadržkov, kar je ostalo do leta 1909. Tivolska resolucija in sprejem le-te je vprašanje zaostrila, nadaljnja politizacija nacionalnega vprašanja in delitev, ki so jo postavili realisti, to je, na nacionalno in socialno, pa je povzročila še globljo neenotnost med realisti in drugimi člani JSDS.

Kljub razkolu, ki je bil logična posledica vse ostrejših razhajanj glede nacionalnega in s tem jugoslovanskega vprašanja, pa so prav realisti v slovenski socialistični stranki pokazali več smisla za reševanje nacionalnega vprašanja, kar je v JSDS, ki je do 1918 s Henrikom Tumo na čelu vztrajala pri odločitvi iz leta 1909, vneslo nova in tudi drugačna razpravljanja o tem problemu, s tem pa tudi o jugoslovanski ideji, ki je postala v času aneksijske krize in po njej eno osrednjih razglabljanj slovenskih političnih strank.

Summary

SLOVENE REALISTS AND THE NATIONAL (YUGOSLAV) QUESTION

Irena Gantar Godina

The article tries to present the contribution of the Slovene realists to the solution of the national question and later also of the Yugoslav one. They extended the primary cultural-educational comprehension of the national question, which in their work had proved insufficient, to the social work — also under the influence of Masaryk, and with their joining the Yugoslav Socio-Democratic Party (JSDS) actually confirmed resp. accepted the Brno — National Programme. With acceptance of the Tivoli Resolution in 1909 the problem sharpened, so that the further national question politization and the partition set by the realists, caused even greater disunity between the realists and the other members of the JSDS.

In spite of the split, which was a logical consequence of greater and greater separations in connection with the national and thus also the Yugoslav question; it was the realists in the Slovene Socialist Party who showed more sense for the national question solution. This led to new and also different discussions about the national question and thus also about the Yugoslav idea within the JSDS, which until 1918 with Henrik Tuma on its head persisted by the decision of 1909. The Yugoslav idea became in the time of annexation crisis and after one of the central questions of the Slovene political parties.

Andrej Vovko

NEMŠKO MANJŠINSKO ŠOLSTVO NA SLOVENSKEM
V OBDOBJU STARE JUGOSLAVIJE

Referat na simpoziju Nemci na Slovenskem v času narodnih gibanj in prve jugoslovanske države (1848—1941); Ljubljana 12.—13. aprila 1984.

Obravnavati nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v časovnem in teritorialnem obsegu starojugoslovanske države v letih 1918—1941 pomeni, ukvarjati se z zgodovinskim vprašanjem, ki v marsičem presega okvire šolske zgodovine ter vzgoje oziroma izobraževanja. Gre za vprašanje, ki ga nikakor ni mogoče proučevati, ne da bi imeli pred očmi stanje, ki je na šolskem področju vladalo na slovenskem ozemlju v zadnjem obdobju Avstro-Ogrske, kot tudi družbenih, gospodarskih, kulturnih in drugih prilik tako v tem, kot tudi v naslednjem starojugoslovanskem obdobju. Germanizacijski pritiski ter dajanje prednosti predstavnikom nemške narodnosti v Avstro-Ogrski na mnogih področjih, med njimi tudi na šolskem, je nedvomno vplivalo na razpoloženje oblasti in večinskega prebivalstva novonastale jugoslovanske države do nemške manjšine v njej.

O vprašanju nemškega manjšinskega šolstva, sestavine tistega šolstva, za katerega je že Marija Terezija razglašala, da je »politicum« in v zvezi s tem tudi o vprašanju, kakšna je bila stopnja zaščite, ki jo je ta manjšina uživala v starojugoslovanski državi, so se že pred II. svetovno vojno kot tudi po njej lomila kopja nasprotnojočih si mnenj. Medtem ko so pisci nemške narodnosti slikali razmere nemške manjšine v stari Jugoslaviji (šolske in druge) s temnimi barvami, so se oglašali slovenski in drugi jugoslovanski glasovi, ki so trdili, da ima ta manjšina dovolj zaščite, nekateri pa še, da jo ima celo preveč in da je v nekaterih primerih, favorizirana na račun večine. Kako je bilo torej v resnici? Najbrž neke vmes med obojimi skrajnimi mnenji.

Pričujoči prispevek seveda ne bo mogel razrešiti vseh spornih vprašanj, skušal pa bo na kratko prikazati stanje nemškega manjšinskega šolstva na slovenskem ozemlju v času med obema svetovnima vojnama ter odgovoriti na vprašanja o njegovi zapostavljenosti oziroma privilegiranosti. Opozoril bo na najpomembnejše zakonske predpise, ki so v stari Jugoslaviji urejali manjšinsko šolstvo, ter prikazal, kaj in kako so delovale nemške manjšinske osnovne in srednje šole oziroma njihovi oddelki.

Prvi zakonski akt, s katerim so na slovenskem ozemlju po razpadu Avstro-Ogrske uredili vprašanje manjšinskih šol, je bila naredba št. 109, ki jo je 16. 11. 1918 izdalo poverjenišтво za uk in bogočastje Narodne vlade SHS v Ljubljani. V njej so določili, »da bodi izključni učni jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah slovenski (ter) da so drugorodnim narodnostim ob zadostnem številu šoloobveznih otrok zagotovljene manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom«. Naredba dovoljuje tudi zasebne drugojezične šole s pravico javnosti »ob izkazanem zadostnem številu šoloobveznih otrok dotične narodnosti«. Podobno je na isti dan izdana naredba poverjenišтва za uk in bogočastje št. 110 na vseh »doslej utrakvištičnih srednjih šolah« uvedla slovenščino kot učni in kot uradni jezik, isto načelo pa je razglasila tudi za učiteljišča.²

¹ Fr. Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske šole ter učiteljišča v Sloveniji, I. zvezek, Ljubljana 1921, str. 9 (odslej Fink ...).

² Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, I/1918, št. 10 (20. 11.), str. 20.

Naredbi sta bili prelomnega pomena za razvoj šolstva na slovenskem ozemlju v okviru novonastale jugoslovanske države in sta zanimivi iz več razlogov. Uvajanje slovenščine kot izključnega učnega jezika na tem ozemlju lahko razumemo le v luči primerjave s stanjem v habsburški monarhiji, kjer slovenski učni jezik na slovenskem etničnem ozemlju nikakor ni bil samo po sebi umevno dejstvo. Slovenščina kot učni jezik ni bila v celoti uveljavljena niti v vseh osnovnih šolah, pri čemer se je stopnja tega uveljavljanja razlikovala od dežele do dežele, niti v srednjih šolah, kjer je bil pouk praviloma utrakvističen — dvojezičen s prevladujočo nemščino v višjih razredih in z nekaj premiki v korist slovenščine prav v zadnjem obdobju monarhije (npr. izključno slovenski del gimnazije v Gorici).

Prav tako velja naglasiti dejstvo, da so oblasti nove jugoslovanske države sprejele načelo posebnega šolstva za narodne manjšine, še preden so jih k njihovi zakonski zaščiti zavezale meddržavne in mednarodne pogodbe, pravico do takih šol pa so, kot smo videli, povezovala z »zadostnim številom« šolobveznih pripadnikov manjšin.

Kaj imajo za »zadostno število«, so v poverjeništvu za uk in bogočastje »razkrili« z naredbo št. 8.608 s konca novembra 1918. V njej zapovedujejo okrajnim šolskim svetom, »da se začne takoj poučevati v slovenščini v vseh predmetih na tistih doslej nemških javnih ljudskih in meščanskih šolah, kjer je to z ozirom na narodnost otrok mogoče«. Na tistih doslej nemških šolah, ki jih obiskujejo otroci nemških in slovenskih staršev, je treba takoj urediti slovenske osnovne razrede, »za otroke pristne nemške narodnosti, če jih je zadostno število (40 na razred), pa naj se tem razredom priklapijo vzporednice z nemškim učenim jezikom«. Na tistih šolah, kjer so učenci »izključno otroci pristne nemške narodnosti v zadostnem številu (40 na razred), ostane nemški učni jezik, uvesti pa je treba takoj tudi slovenščino kot obligatni predmet«.

Glede zasebnih drugojezičnih šol s pravico javnosti je okrajnim šolskim svetom prepuščeno, da razpustijo vse tiste tovrstne ustanove, ki jih ne obiskuje že navedeno minimalno število otrok »dotične pristne narodnosti«. »Šolarje teh razpuščenih šol je treba vsolati v ustrezne javne šole. Okrajnim šolskim svetom je prav tako prepuščeno, da se zborna posvetujejo, sklepajo in konkretno predlagajo, kaj naj se zgodi z nemščino kot predmetom na osnovnih in meščanskih šolah; ali naj se odpravi, oziroma obdrži kot obvezen ali neobvezen predmet«.³

O nadaljnji usodi nemščine kot učnega predmeta je 20. 1. 1919 odločal Višji šolski svet v Ljubljani, ki je začel delovati s 1. januarjem tega leta ter prevzel posle prejšnjih deželnih šolskih svetov. Sprejel je odlok, ki določa, naj se nemščino kot obvezni predmet odpravi iz vseh osnovnih in meščanskih šol na območju Narodne vlade SHS v Ljubljani, dovoljena pa je kot neobvezen predmet, če to želijo starši šolarjev in če se za tak pouk priklasi v posameznem razredu vsaj 15 otrok. Ta neobvezna nemščina naj se poučuje od tretjega razreda dalje po tri ure tedensko, sicer pa naj se namesto odpadle nemščine kot obveznega predmeta poučuje več slovenščine, računstva, realij, oziroma naj se vsaj večji otroci »vsaj nekaj malega poznajo s srbohrvaščino«. Določeno je bilo tudi, naj se slovenščina kot obvezni predmet poučuje na manjšinskih šolah od tretjega šolskega leta dalje na račun učnega jezika.⁴ Višji šolski svet je enako »zadostno število« otrok, že omenjenih 40, uveljavil tudi kot pogoj za odpiranje slovenskih šol v krajih, kjer so bili pripadniki nemške narodnosti v večini.⁵

Poverjeništvu za uk in bogočastje je z dvema odlokom uredilo tudi vprašanje kadra za pouk na nemških manjšinskih šolah. Z odlokom z dne 31. 5. 1920 je določilo, da morajo maturanti učiteljišč, ki hočejo dobiti zrelostno spričevalo tudi za šole z nemškim učenim jezikom, narediti pisni in ustni izpit iz nemščine ter drugih pred-

³ Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, Slovenci v desetletju 1918—1928, Zbornik razprav iz kulture, gospodarske in politične zgodovine, uredil dr. Josip Mal, Ljubljana 1928, str. 711 (odslej Velikonja ...).

⁴ Fink ..., I. zvezek, Ljubljana 1921, str. 11—12.

⁵ Velikonja ..., str. 711.

metov, ki jih določi izpraševalna komisija, ter dokazati, »da obvladajo nemški jezik v govoru in pismu«. Če izpit uspešno opravijo, dobijo zrelostno spričevalo za ljudske šole s slovenskim in nemškim učnim jezikom.⁶

Z odlokom z dne 18. 10. 1920 so s šolskim letom 1920/21, na državnih učiteljskih v Sloveniji uvedli kot prostovoljni predmet specialno metodiko slovenskega jezikovnega pouka na manjšinskih šolah, povezano s praktičnimi nastopi na teh šolah. Uspešen obisk tega pouka je postal pogoj za »pripustitev k zrelostnemu izpitu za nemški učni jezik«. Specialna metodika slovenskega pouka za neslovenske učence je skupaj s praktičnim nastopom na manjšinski šoli postala tudi obvezen predmet pri usposobljenostnih izpitih za nemški učni jezik na osnovnih in meščanskih šolah.⁷

Kot je znano, je Kraljevina SHS v saintgermainski mirovni pogodbi, ki jo je sklenila z Republiko Avstrijo 10. 10. 1919 ter je stopila v veljavo 16. 7. 1920, z 51. členom le-te sprejela obveznosti, da bo ščitila manjšine, ki se po rasi, jeziku ali veri razlikujejo od večine prebivalstva. Podobne obveznosti je v 69. členu te pogodbe sprejela tudi Avstrija.⁸

Ustava Kraljevine SHS, ki so jo sprejeli 28. 6. 1921, je v svojem 16. členu »manjšinam drugega plemena in jezika« jamčila osnovni pouk v njihovem materinem jeziku-ob pogojih, ki jih predpiše zakon.⁹

V aktih šolskih oblasti v Sloveniji je bilo glede manjšinskih šol močno naglašeno, naj se vanje sprejemajo le otroci »pristne« nemške oziroma madžarske narodnosti.¹⁰ Kakšne kriterije so uporabljali pri določanju te »pristnosti«, lahko razberemo iz stališč, ki jih je Višji šolski svet sprejel na seji 23. in 24. junija 1921. Nanašajo se sicer na šolske prilike v Dolnji Lendavi in tamkajšnjo madžarsko manjšino, vendar pa so podobno ukrepali tudi glede nemških manjšinskih šol. Naglasili so, da so v slovensko šolo dolžni hoditi otroci, katerih starši so Slovenci, oziroma katerih očetje in matere so slovenskega rodu. Staršem drugih narodnosti je dano na voljo, da vpišejo svoje otroke v slovenske ali manjšinske šole.¹¹

Na podlagi odloka ministrstva prosvete v Beogradu z dne 1. 10. 1920 je Višji šolski svet v Ljubljani 14. 11. 1923 sklenil, da je mogoče odpreti nemške vzporednice na meščanskih šolah, če se zanje prikladi najmanj 30 učencev nemške narodnosti.¹²

Podobno so spodnjo mejo za otvoritev manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah znižali na 30 učencev z odlokom prosvetnega ministrstva z dne 18. 6. 1925. Glede učnega jezika je bilo za te vzporedne manjšinske razrede določeno, da je v prvih štirih letih pouk v njih v materinem jeziku učencev, razen pouka v nacionalnih predmetih (zgodovina, zemljepis). Dalje je bilo določeno, da je mogoče v primeru, če je za en razred manj, na vsaj šoli pa več kot 30 učencev narodne manjšine, dva ali več razredov kombinirati tako, da v teh kombiniranih razredih ne sme biti več kot 50 učencev. Če ni zagotovljeno minimalno število učencev, je treba manjšinske vzporednice ukiniti.¹³

Podobne, oziroma še nekoliko blažje kriterije je imel Zakon o narodnih šolah, sprejet 5. 12. 1929. V svojem 45. členu je določil, da se v krajih, »kjer stanuje v znatni meri prebivalstvo drugega jezika«, otvorijo za njih otroke posebni oddelki osnovne šole, »v katerih ne sme biti manj kot 30 učencev, izjemoma tudi 25, o čemer pa odloča prosvetni minister«. Program in učni načrt sta v teh oddelkih enaka kot v ostalih osnovnih šolah, pouk je v materinem jeziku učencev, »državni jezik« pa obvezen predmet. Naslednji 46. člena pa določa, da morajo v krajih, kjer so šole z državnim ter posebni oddelki ali šole z učnim jezikom druge narodnosti, otroci

⁶ Fink ..., I. zvezek, Ljubljana 1921, str. 63—64.

⁷ Fink ..., I. zvezek, Ljubljana 1921, str. 87.

⁸ France Ostanek, Pregled razvoja manjšinskega šolstva na slovenskem ozemlju, Razstavni katalog Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana 1966, str. 11 (odslej Ostanek ...).

⁹ Fink ..., II. zvezek, Ljubljana 1922, str. 72, 73.

¹⁰ Fink ..., II. zvezek, Ljubljana 1922, str. 72.

¹¹ Velikonja ..., str. 712.

¹² Fink ..., IV. zvezek, Ljubljana 1924, str. 111.

¹³ Fink ..., V. zvezek, Ljubljana 1926, str. 124—125.

državnega materinega jezika hoditi v osnovno šolo z državnim, otroci druge narodnosti ali jezika pa smejo pa volji staršev hoditi v oddelke z državnim učnim jezikom namesto v oddelke svojega materinega jezika. Določeno je bilo tudi, da učenci ene narodnosti ne smejo hoditi v šolo druge narodne manjšine ter da morajo v krajih, kjer ni zadostnega števila šolobveznih otrok narodnih manjšin, ti hoditi v šolo z državnim učnim jezikom.¹⁴ Člen 9 Zakona o narodnih šolah pa je govoril o odpiranju pripravljalnega razreda za otroke, ki jim državni jezik ni materin jezik. Ta razred ni šel v predpisano število let obveznega pouka, vpis vanj pa tudi ni bil obvezen.¹⁵

Ustava iz leta 1931 v svojem 16. členu sicer nič ne govori o manjšinskem šolstvu, pač pa le o obveznem in brezplačnem osnovnem šolstvu,¹⁶ zato pa je že 1. 9. 1930 beograjsko prosvetno ministrstvo izdalo zaupno odredbo, v kateri zagotavljajo nemškemu manjšinskemu šolstvu posebno zaščito. Tako je v odredbi naglašeno, da šolarje v nemške manjšinske šole vpisujejo na podlagi izjav staršev. Glavni kriterij za vpis naj bi bil jezik, ki ga govorijo v družinah, ta pa tudi odloča o njihovi narodnostni pripadnosti. Vpisovanje naj opravlja posebna komisija, v kateri naj bosta dva državna predstavnika (navadno okrajni šolski nadzornik in šolski ravnatelj) ter dva predstavnika manjšine. V primerih, ko komisija o upravičenosti posameznega učenca do vpisa v nemško manjšinsko šolo oziroma oddelk ni enotnega mnenja, je za vpis dovolj želja staršev šolarja, državna predstavnika pa se lahko pritožita. Zadnja instanca v tem primeru je prosvetno ministrstvo. Določeno je tudi, naj se v nemških oddelkih državni jezik začne poučevati v 3. razredu osnovne šole, da je učni jezik za pripadnike nemške manjšine v 1. in 2. razredu višje osnovne šole (5. in 6. leto pouka) nemški, da imajo nemški učitelji pravico organizirati analfabetske tečaje, nemška manjšina pa svoje zasebne otroške vrtce. V odredbi je tudi rečeno, da otrokom nemške narodnosti ni treba obiskovati pripravljalnega razreda, ki o njem govori že omenjeni 9. člen Zakona o narodnih šolah, za katerega pa smo že videli, da tudi sicer ni bil obvezen. Dovoljena je bila tudi ustanovitev zasebnega nemškega učiteljšča s pravico javnosti, na katerem bi šolali kader za državne osnovne šole za nemško manjšino.¹⁷

Z nekaj dodatnimi odredbami je prosvetno ministrstvo še natančneje določilo delovanje komisije za vpis v manjšinske šole, hkrati pa je z odlokom z dne 23. 6. 1932 dalo na znanje, da ima edino pravico odločati o odpiranju ali zapiranju manjšinskih oddelkov.¹⁸

Glede delovanja komisije za vpis v nemške manjšinske razrede je bilo 27. 2. 1932 določeno, naj posluje vsako leto v maju ali juniju, dan vpisa pa naj krajevni šolski odbori vnaprej javijo staršem »na način, ki je v kraju običajen«. Vpisovanje naj glede na število otrok — novih učencev traja dan ali dva, oziroma »toliko časa, kolikor je z ozirom na število učencev potrebno«. ¹⁹ Kar se tiče izbora in imenovanja predstavnikov nemške manjšine v komisijo, naj bo to opravljeno vsaj do konca aprila za naslednje šolsko leto.²⁰ Okrajni načelniki morajo predložiti imena štirih kandidatov za to komisijo, ki jih določijo starši — pripadniki manjšine, načelniki pa naj dajo o njih svoje mnenje. Od predloženih kandidatov se dva imenujeta kot člana komisije.²¹

Banska uprava Dravske banovine je 17. 3. 1936 glede delovanja komisij za vpis šolarjev v manjšinske šole poleg njihove zgoraj omenjene sestave še posebej naglašala, da je treba otroke, »ki so slovenskega pokoljenja in kjer doma govorijo slovenski«, vpisati v slovenski razred. Od okrajnih načelstev je zahtevala, naj po za-

¹⁴ Fink ..., IX. zvezek, Ljubljana 1930, str. 99, 100.

¹⁵ Fink ..., IX. zvezek, Ljubljana 1930, str. 90.

¹⁶ France Ostanek, Pregled razvoja manjšinskega vprašanja na ozemlju Jugoslavije, F-218/6, Arhivska zbirka Slovenskega šolskega muzeja, Ljubljana (SSM).

¹⁷ Ostanek ..., str. 14, 35.

¹⁸ Fink ..., XII. zvezek, Ljubljana 1933, str. 100.

¹⁹ Fink ..., XII. zvezek, Ljubljana 1933, str. 53.

²⁰ Fink ..., XII. zvezek, Ljubljana 1933, str. 61.

²¹ Fink ..., XIII. zvezek, Ljubljana 1934, str. 54.

ključnem vpisu zberejo podatke o številu učencev v manjšinskih razredih in tam, kjer je njihovo število manjše od tistega, ki ga predvideva Zakon o narodnih šolah, takoj predložijo banski upravi predlog za ukinitev ustreznega manjšinskega oddelka, ki naj mu priložijo poimenski seznam učencev v njem.²²

Banska uprava iste banovine je 4. 9. 1936 naročila šolskim upraviteljstvom osnovnih šol, naj se tam, kjer imajo na šoli manjšinske oddelke, točno ravnaajo po odloku prosvetnega ministrstva št. 11.950 z dne 23. 1. 1933: učenci 7. in 8. šolskega leta morajo biti pri pouku v oddelku s slovenskim učnim jezikom in ne v manjšinskem oddelku. Učenci, ki končajo osnovno šolo, morajo obvladati slovenščino v govoru in pisavi, šolski upravitelji pa so odgovorni, da izvajajo pouk slovenščine v oddelkih z manjšinskim učnim jezikom dosledno po učnem načrtu.

Nekaj novih prvin vsebujejo tudi predpisi o vpisovanju v manjšinske oddelke št. III 26.313 z dne 10. 5. 1940. V njih je poleg že znanih določil o odpiranju manjšinskih oddelkov, ki jih vsebuje Zakon o narodnih šolah iz leta 1929, tudi nekaj določil o otrocih tujih državljanov. Te lahko po želji njihovih staršev sprejmejo v oddelke z državnim ali njihovim materinim jezikom, če slednji v dotičnem kraju obstajajo in če imajo prostor. Otrok tujih državljanov pa ni mogoče upoštevati pri odločanju o odpiranju ali zapiranju manjšinskih oddelkov. Tudi je določeno, da morajo učitelji manjšinskih oddelkov poleg državnega popolnoma obvladati tudi jezik dotične manjšine in da odločitev o odpiranju oddelkov državne osnovne šole za posamezne narodne manjšine sprejema prosvetni minister na podlagi prošenj staršev in po končanem vpisu učencev.

Vpisovanje v manjšinske oddelke je običajno vsako leto od 1. 5. do 1. 6., v izjemnih upravičenih primerih pa tudi kasneje. Učenčevi starši dajo upravitelju šole v kraju, kjer je manjšinski oddelek, ustne ali pisne izjave, da so pripadniki te narodne manjšine in da želijo otroka vpisati v oddelek svojega materinega jezika.²⁴

Potem ko smo nekoliko spoznali zakonske okvire, ki so določali način delovanja nemških manjšinskih šol v slovenskem in v jugoslovanskem merilu, si ogledimo to delovanje na slovenskem ozemlju še nekoliko podrobneje.

Osnovne šole oziroma oddelki z nemškim učnim jezikom so bili na slovenskem ozemlju v času stare Jugoslavije na treh področjih: ob severni meji na Štajerskem in v Prekmurju, v nekaterih večjih mestih in zlasti na kočevskem ozemlju. Število oddelkov ni bilo stalno, pač pa se je občasno manjšalo ali večalo glede na že omenjeno najmanjše potrebno število učencev zanje.

V šolskem letu 1923/24 so tako imeli nemške šole oziroma oddelke v Ljubljani, Mariboru, Ptuj, Celju in na Jesenicah, v St. Ilju, Lokavcu, Apačah, Stegovcih na Štajerskem ter v Fikšincih in Kramarovcih v Prekmurju. Na Kočevskem so bili nemški in slovenski oddelki na osnovnih šolah v Kočevju, Kočevski Reki, Koprivniku, Livoldu, Mozlju, Nemški Loki, Polomu, Štalcerjih, Stari cerkvi, Starem logu in Črmošnjicah, izključno nemške osnovne šole pa v Borovcu, Gotenici, Grčaricah, Onku, Ovčjaku, Rajhenavu, Spodnjem logu, Starem bregu, Svetlem potoku, Verdrengu, Lazah, Podstenici, Poljanah, Smuki, Štalah in Dolenji Topli rebri. Celjska šola je imela v tem letu 11, ptujska pa 23 učencev nemške narodnosti.²⁵ Vidimo, da se v nekaterih primerih manjšinske šole in oddelki delovali tudi, čeprav niso imeli predpisanega števila učencev. Tko je bilo v šolskem letu 1924/25 v Borovcu, Grčaricah, Nemški Loki, Ovčjaku, Rajhenavu, Svetlem potoku, Podstenici, Smuki in v Štalah.²⁶

V tem obdobju je prišla v Slovenijo nemška šola na vsakih 1.100 Nemcev, medtem ko je prišla slovenska na vsakih 1.211 slovenskih prebivalcev. Na Kočevskem je bilo

²² Fink ..., XVI. zvezek, Ljubljana 1937, str. 17.

²³ Fink ..., XVI. zvezek, Ljubljana 1937, str. 115.

²⁴ Ostanek ..., str. 39.

²⁵ Koledar (Vestnik) šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1925, Ljubljana 1924, str. 87.

²⁶ Statistični podatki o stanju manjšinskega šolstva v Sloveniji (Dravski banovini), F-218/9, Arhivska zbirka SSM.

razmerje še ugodnejše za nemško manjšino, saj je prišla nemška šola na vsakih 500 kočevskih Nemcev.²⁷

Nemška manjšinska šola v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1918, ko so ukinili dotedanji javni deško in dekliško nemško šolo in številne zasebne osnovne šole z nemškim učnim jezikom. Pouk je imela v prostorih bivše zasebne osnovne šole nemškega šolskega kuratorija. Šola je imela sprva 8 oddelkov in 165 učencev, v naslednjih šolskih letih pa je njihovo število nihalo med 28 v šolskem letu 1926/27 ter 65 v šolskem letu 1932/33. V šolskem letu 1935/36 se je vanjo vpisalo le 17 učencev, zato so jo zaprli.²⁸

V Mariboru so leta 1919 razdelili osnovne šole na nemške in slovenske. Nemški učenci so bili združeni na I. in II. deški osnovni šoli, učenke pa na II., III. in IV. dekliški osnovni šoli. V šolskem letu 1923/24 pa so III. dekliško osnovno šolo spremenili v mešano dekliško in deško. Zaradi nadaljnega padanja števila učencev nemške narodnosti so deške razrede iz III. dekliške osnovne šole v šolskem letu 1924/25 premestili na IV. dekliško osnovno šolo. S šolskem letom 1926/27 so učence nemške narodnosti združili na II. deški osnovni šoli, ki pa so jo ukinili s šolskim letom 1930/31. Od takrat dalje sta na IV. dekliški osnovni šoli obstajala dva mešana manjšinska oddelka, ki sta delovala vse do nemške okupacije Maribora, razen v letih 1938—1940, ko je obstajal le en manjšinski odderek. Število učencev — pripadnikov nemške manjšine se je od leta 1930 dalje gibalo med 39 in 86.²⁹

V šolskem letu 1924/25 je na slovenskem ozemlju stare Jugoslavije obstajalo na 36 šolah 59 nemških manjšinskih oddelkov.³⁰ V šolskem letu 1928/29 so ustanovili dva manjšinska nemška oddelka s skupaj 30 učenci na Jesenicah, vendar sta bila naslednje leto že ukinjena. V šolskih letih od 1930/31 do 1932/33 je na celjski deški osnovni šoli deloval mešan manjšinski odderek, ki pa so ga naslednje leto ukinili.³¹

V šolskem letu 1930/31 so imeli Nemci na 36 osnovnih šolah 54 manjšinskih oddelkov s 1.841 učenci, in sicer v okraju Kočevje na šolah v Kočevju (6 oddelkov), v Kočevski Reki, Koprivniku, Mozlju, Stari Cerkvi, Starem logu, po 2 oddelka, po enega pa na šolah v Gotenici, Grčaricah, Livoldu, Oneku, Ovčjaku, Rajhenavu, Spodnjem logu, Starem bregu, Svetlem potočku, Štalcerjih, Verdrengu, Polomu in Borovcu. V okraju Novo mesto po en manjšinski odderek na šolah v Črmošnjicah, Lazah, Podstenicah, Poljanah, Smuki, Štalah in Dolnji Topli rebri, po 2 oddelka v Ljubljani in v Mariboru, v mariborskem okraju pa še odderek na šoli v Št. Ilju. V ljutomerskem okraju je imela šola v Stogovcih 4, deška in dekliška šola v Apačah po dva, šola v Lokovcu en manjšinski odderek, po enega pa še šoli v Fikšincih in Kramarovicah v murskosoboškem okraju. Poleg že omenjenega oddelka na šoli v Celju je prosvetno ministrstvo v tem letu ustanovilo manjšinska oddelka v šolah v Dragi in Travi, ki sta sodili v čabarski okraj in v sosednjo savsko banovino. Ker pa od tamkajšnjih učencev nobeden ni razumel nemščine in po zakonu ni bilo mogoče nobenega vpisati v nemški odderek, učiteljstvo pouka v nemščini ni izvajalo. Oddelka sta bila formalno ukinjena v letu 1935.³²

V letih pred in tudi po obravnavanem šolskem letu so nemški manjšinski oddelki delovali tudi na osnovnih šolah v Rečicah (Vrčicah), Planini in Mavrlenu, ki so sodile v črnomaljski okraj, tako npr. v šolskem letu 1929/30 ter v prvih dveh krajih v letu 1931/32.

V naslednjih letih so nemške manjšinske oddelke v glavnem postopoma ukinjali, tako da jih je bilo v šolskem letu 1940/41 še 18 v 14 osnovnih šolah s 700 učenci. V kočevskem okraju je imela v tem šolskem letu osnovna šola v Kočevju 2 manjšin-

²⁷ Koledar (Vestnik) šolske Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1926, Ljubljana 1925, str. 83.

²⁸ Osnovne šole v Ljubljani, Dokumentacijska zbirka SSM.

²⁹ Osnovne šole v Mariboru, Dokumentacijska zbirka SSM.

³⁰ Ostanek ..., str. 12.

³¹ F-218, Arhivska zbirka SSM. Poročila okrajnih šolskih nadzornikov, Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani (Arhiv INV), F-142/4.

³² Prav tam.

ska oddelka, po enega pa šole v Kočevski Reki, Livoldu, Polomu, Stari cerkvi, Starem logu in Dolnji Topli rebri. V novomeškem okraju sta ostala manjšinska oddelka na osnovnih šolah v Črmošnjicah in v Poljanah, dva sta bila na mariborski IV. deški osnovni šoli; v ljubotomskem okraju pa eden na deški in eden na zasebni dekliški osnovni šoli v Apačah (ta je začela delovati v šolskem letu 1932/33) ter dva na osnovni šoli v Stogovcih. Po en nemški manjšinski odderek je bil na osnovnih šolah v Fikšincih in Kramarovcih v okraju Murska Sobota.³³

Nemške manjšinske oddelke so ukinili pretežno v drugi polovici tridesetih let. Takó so s šolskim letom 1935/36 prenehali delovati manjšinski oddelki na šolah v Grčaricah, Ovčjaku, Rajhenavu, Svetlem potoku, Verdrengu, Št. Ilju (tu ni bilo pouka v nemščini že v prejšnjem šolskem letu) in Lokovcu, potem ko v njih v prejšnjem in nekje tudi še nekaj šolskih let nazaj ni bilo predpisane števila nemških učencev. V šolskem letu 1936/37 nista več delovala manjšinska oddelka v Borovcu in v Koprivniku, ukinili pa so tudi oddelke v Rečicah (Vrčicah). Podobno je bilo leta 1938/39 z oddelkoma v Štalcerjih in na Planini. S šolskim letom 1939/40 so prenehali delovati manjšinski oddelki na šolah v Gotenici, Mozlju, Oneku, Spodnjem logu in Starem bregu.³⁴

Na podlagi zakonskih določil je bil pouk na nemških manjšinskih osnovnih šolah oziroma oddelkih v prvih štirih razredih v nemščini, razen obvezne slovenščine pa v slovenskem učnem jeziku še pri zemljepisu, zgodovini, petju in telovadbi, vendar v različni meri na posameznih šolah. Nekje, recimo na manjšinski šoli v Ljubljani, so začeli s poukom slovenščine kot predmeta že v prvem ter srbohrvaščine v drugem razredu. Do tega je prišlo v šolskem letu 1924/25 na željo staršev šolarjev. V višjih manjšinskih razredih osnovne šole je bil pouk praviloma v slovenščini, nemščina pa obvezni učni predmet. V nekaterih šolah, npr. na kočevski v šolskem letu 1933/34 je bil pouk v nemščini v vseh razredih do vključno sedmega, v slovenskem učnem jeziku pa v prvem in drugem razredu slovenščina in telovadba, od petega do sedmega pa slovenščina, zemljepis, zgodovina in telovadba. Osmi razred je imel slovenski učni jezik ter nemščino kot učni predmet. Tudi na nekaterih drugih šolah so imeli v petem in šestem razredu večji delež nemščine kot učnega jezika, npr. v šolskem letu 1933/34 na šolah v Kočevski Reki in v Livoldu. Delež nemščine in slovenščine kot učnih jezikov v nemških manjšinskih oddelkih se je v posameznih razredih in predmetih v istih krajih občasno spreminjal, v povprečju pa je mogoče ugotoviti naslednje stanje: prvi štirje razredi so imeli nemški učni jezik s slovenščino kot predmetom, višji štirje pa slovenski učni jezik z nemščino kot predmetom, pri čemer se je pouk slovenščine začel v tretjem razredu, kot je bilo zakonsko določeno.³⁵

Okrajni šolski nadzorniki so pozorno spremljali delovanje manjšinskih osnovnih šol ter poleg drugih podatkov beležili tudi pripombe staršev učencev nemške narodnosti.³⁶ Tipične so pripombe staršev iz zakonov, ki so jih označevali kot mešane, oziroma iz družin s priimki slovenskega izvora. Ti so v več primerih zahtevali, naj njihove otroke iz slovenskih premostijo v nemške oddelke, ali pa naj ostanejo v nemških oddelkih (primeri iz Kočevja, Kočevske Reke in Koprivnika v šolskem letu 1927/28). Glede »pristine nemške narodnosti« so šolske oblasti zastopale stališče, da sodijo otroci iz mešanih zakonov v slovenske oddelke, oziroma da morajo pripadniki manjšine dokazati svojo narodno pripadnost. V ta namen so županstva in župni uradi posameznih krajev izdajali posebna potrdila, v katerih so staršem ter starim staršem učencev potrjevali nemško poreklo.³⁷ Kriterij za narodnost je bila tudi slovenska ali neslovenska oblika priimkov in v poročilih okrajnih šolskih nadzornikov najdemo zapisane tudi tovrstne priimke in število učencev, ki jih imajo. V že zgoraj omenjenem primeru Kočevske Reke so starši 20 otrok s slovenskim priimkom zahtevali, da

³³ Prav tam.

³⁴ F-218/9 SSM, (France Ostanek) Ljudske šole na Kočevskem, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, str. 357–361.

³⁵ Arhiv INV, F-142/4.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Manjšinsko šolstvo, F-58/5, Arhivska zbirka SSM.

njihovi otroci ostanejo v nemškem oddelku, kar se je tudi zgodilo in učencev niso prestavili v slovenski oddelek.

V šolskem letu 1930/31 so starši nemških otrok iz Stare cerkve zaprosili, naj bi bil tudi v višjih razredih osnovne šole pouk v nemščini, starši v Starem logu pa za pouk gotice. (Nemški pouk v vsej osnovni šoli so zahtevali v šolskem letu 1934/35 tudi starši nemških otrok v Kramarovcih (omenimo na tem mestu, da v času habsburške monarhije v Fiksincih in Kramarovcih, ki sta sodila v ogrsko polovico, nŕ bilo pouka v nemščini), medtem ko so v istem obdobju starši nemških otrok v Št. Ilju izjavili, »da ne-čutijo potrebe za nemški razred, ker se v slovenskem razredu otroci postopoma več naučijo«. Ko so v šolskem letu 1937/38 ukinili drugi manjšinski oddelek na IV. mariborski dekliški osnovni šoli, so starši vložili pritožbo in v šolskem letu 1940/41 so ta oddelek ponovno odprli. Ko v šolskem letu 1936/37 nekaj kasneje ukinjeni manjšinski oddelek na Planini ni deloval, ker zanj ni bilo učitelja, so starši zahtevali tudi pouk v nemščini. O zahtevi ljubljanskih staršev za zgodnejši začetek pouka slovenščine in srbohrvaščine smo že spregovorili.³⁸

Po letu 1918 so manjšinski oddelki za učence nemškega jezika delovali nekaj časa na nekaterih meščanskih šolah, to je na posebni tri- ali štiriletni obliki nižje srednje strokovne šole, ki je usposabljala učence predvsem v praktičnih uradniških, trgovskih, obrtniških, gospodinjstkih ter kmečkih znanjih, ti pa so vanjo vstopali po končanem petem, kasneje končanem-četrtem razredu osnovne šole. Nekaj meščanskih šol je začelo delovati že v stari Avstriji, večina pa po letu 1918, tako vse javne meščanske šole v Ljubljani.³⁹

Nemški manjšinski oddelki so delovali na tistih meščanskih šolah, ki jih je stara Jugoslavija »podedovala« od Avstro-Ogrske. Na njih so z že znano odredbo uvedli slovenski učni jezik ter ustanovili nemške vzporedne oddelke. Meščanska šola v Celju je tako s 1. 3. 1919 dobila tri temeljne slovenske razrede in tri nemške vzporednice, ta ureditev pa je veljala do konca šolskega leta 1918/19. Ljubljanski višji šolski svet je na seji 12. 9. 1919 sklenil s šolskim letom 1919/20 opustiti te celjske nemške vzporednice »radi pičlega števila učencev nemške narodnosti.«⁴⁰ Na meščanski šoli v Krškem je po razpadu Avstro-Ogrske nemščina postala neobvezni učni predmet. V šolskem letu 1925/26 so jo v prvem in drugem letniku spet sprejeli med obvezne predmete, naslednje leto pa tudi v tretjem in četrtem letniku.⁴¹

Na I. in II. dekliški meščanski šoli v Mariboru je v letu 1919 nemščina še ostala učni jezik, slovenščina pa je bila obvezen predmet. Na II. dekliški meščanski šoli so v šolskem letu 1919/20 uvedli slovenščino kot učni jezik v štirih oddelkih: nemščino pa v dveh paralelkah. V naslednjem šolskem letu so ti nemški paralelki priključili I. dekliški meščanski šoli, II. dekliška meščanska šola pa je postala popolnoma slovenska.⁴² Po tej preosnovi je začelo naglo padati število učenk na I. dekliški meščanski šoli, ki je bila sicer v celoti nemška. Konec septembra 1923 je višji šolski svet v Ljubljani nemško I. dekliško meščansko šolo spremenil v slovensko meščansko šolo z nemškimi vzporednicami, ki so, kot kaže, nehale delovati s šolskim letom, 1925/26.⁴³ Pouk na deški meščanski šoli v Mariboru je ostal do konca šolskega leta 1918/19 nemški. Podobno kot na drugih mariborskih šolskih zavodih so se tudi iz tega učitelji, nemške narodnosti začeli izseljevati v Avstrijo. V šolskem letu 1919/20 je imela šola tri slovenske matične oddelke in pet nemških vzporednic, naslednje šolsko leto pa pet slovenskih in pet nemških oddelkov. Nemški oddelki so se postopoma zmanjševali in v šolskem letu 1924/25 je postala ta šola popolnoma slovenska.⁴⁴ Po poslovenjenju meščanskih šol je nemščina ostala obvezni in skupaj s francoščino poglobilni tuji jezik s po tremi šolskimi urami tedensko v vseh štirih letnikih.⁴⁵

³⁸ Arhiv INV, F-142.

³⁹ Velikonja ..., str. 735. Melhior Rismal, Gradivo za zgodovino meščanskih šol, F-107, SSM.

⁴⁰ Velikonja ..., str. 736.

⁴¹ Prav tam, str. 738, 739.

⁴² Prav tam, str. 739.

⁴³ Velikonja ..., str. 739. Naša meščanska šola, Ljubljana 1929, str. 28.

⁴⁴ Velikonja ..., str. 739. Naša meščanska šola ..., str. 30.

⁴⁵ Naša meščanska šola ..., str. 10.

Podobno razvojno pot kot na meščanskih šolah so šli tudi nemški manjšinski oddelki na srednjih šolah v obdobju stare Jugoslavije. V nekaterih so takoj po razpadu Avstro-Ogrske namesto nemščine uvedli slovenščino kot učni jezik. Tako je bilo z gimnazijami v Kranju, Novem mestu in Ptuj ter s I. in II. gimnazijo in žensko gimnazijo — licejem v Ljubljani. Ljubljansko III. gimnazijo z nemškim učnim jezikom je Ministrstvo prosvete z razpisom z dne 13. 7. 1921 sklenilo postopoma spremeniti v realno gimnazijo s slovenskim učnim jezikom in nemškimi paralelkami. Z odlokom z dne 29. 5. 1924 je isto ministrstvo odredilo, »naj se z začetkom šolskega leta 1924/25 radi premalega števila učencev ukinejo razredi z nemškim učnim jezikom«.⁴⁶

Državno realko v Ljubljani so ob razpadu Avstro-Ogrske spremenili v slovensko z vzporednimi nemškimi oddelki. Takrat je bilo na šoli 629 slovenskih ter 168 nemških in ostalih dijakov. Na ukaz Narodne vlade v Ljubljani so s šolskim letom 1919/20 ljubljansko realko popolnoma poslovenili, za nemške dijake pa odredili, naj jih sprejme realka v Mariboru.⁴⁷

Gimnazijo v Celju so po razpadu Avstro-Ogrske razdelili na temeljne slovenske in vzporodne nemške oddelke. Slednje naj bi vodil dotedanji ravnatelj gimnazije Proft, ki je bil v administrativnem pogledu podrejen začasnemu vodji celotne gimnazije Emilijanu Lileku. Proft na to preureditev ni pristal in vodstvo nemških paralelek je začasno prevzel profesor Potočnik. Zaradi padca števila nemških učencev je poverjenik za uk in bogočastje marca 1919 ukinil celjske mešane paralelke. Nemški dijaki so skupaj z nemškimi profesorji v glavnem zapustili Celje, le nekateri dijaki so konec šolskega leta na raznih zavodih polagali privatne izpite.⁴⁸

Na gimnaziji v Kočevju so ob nastanku jugoslovanske države odpravili višje razrede, nekdanjo klasično gimnazijo pa preoblikovali v realno. Nemške razrede so postopoma odpravljali in v šolskem letu 1922/23 je postala gimnazija v celoti slovenska.⁴⁹

Podobno kot celjsko so po zlomu Avstro-Ogrske z odlokom Narodne vlade v Ljubljani z dne 27. 11. 1918 št. 8.848 mariborsko gimnazijo razdelili na slovenski in nemški del. Nemški del se je izselil iz gimnazijskega poslopja in dobil prostore v Elizabetinu. Vodstvo obeh zavodov je obdržal dotedanji ravnatelj dr. Tominšek, upraviteljstvo nemških pa prevzel prof. Knapp. V decembru so na slovenski gimnaziji odprli tudi prvi razred slovenske realke.

Ko so normalen potek pouka prekinile demonstracije ob prihodu mednarodne komisije v Maribor 27. 1. 1919, v katerih so sodelovali tudi nemški dijaki, je Narodna vlada začasno zaprla nemško gimnazijo in odpustila večino njenih nemških profesorjev. Pouk se je delno ponovno začel 31. 3. 1919, v polnem obsegu pa v aprilu istega leta. Višji šolski svet je nato 16. 6. 1919 z razpisom št. 8.341 ukinil nemške gimnazijske vzporednice. S šolskim letom 1919/20 je gimnazija svoj realni razred skupaj z ustreznimi profesorji odstopila mariborski realki.⁵⁰

Na mariborski realki so z razpisom Narodne vlade št. 8.848 z dne 27. 11. 1918 uvedli slovenščino kot obvezen predmet. Zaradi prej omenjenih demonstracij je bil tudi na realki pouk prekinjen in so ga obnovili šele 1. 4. 1919. Poverjenišvo za uk in bogočastje je z razpisom z dne 8. 6. 1919 določilo, da nemški razredi od 2. do 7. začasno ostanejo na mariborski realki, vanje pa naj sprejmejo tudi nemške učence iz ljubljanske realke. Nemške oddelke so začeli postopoma opuščati, tako da je bil zavod s šolskim letom 1925/26 v celoti slovenski.⁵¹

Podobno kot na meščanskih šolah je bila tudi na gimnazijah in drugih srednjih šolah nemščina v starojugoslovanskem obdobju poleg francoščine glavni tuj jezik. Tako je učni načrt za realne gimnazije in realke predvideval za nemščino po tri

⁴⁶ Velikonja ..., str. 724.

⁴⁷ Velikonja ..., str. 724–725.

⁴⁸ Velikonja ..., str. 721–722.

⁴⁹ Velikonja ..., str. 723. Janko Kumer, Kočevska gimnazija, Kočevski zbornik ..., str. 353–355.

⁵⁰ Velikonja ..., str. 726–727.

⁵¹ Velikonja ..., str. 725–726.

ure tedensko od 3. do 8. razreda, na klasičnih gimnazijah pa po tri ure od 1. do 8. razreda.⁵²

Nanizajmo ob zaključku tega orisa nekaj temeljnih značilnosti razvoja nemškega manjšinskega šolstva pri nas v obravnavanem obdobju. Videli smo, da je to šolstvo doživelo upadanje števila oddelkov in njihovo ukinjanje, hitreje na srednji počasneje na osnovni stopnji. (Vzporedno s številom učencev je padalo tudi število učiteljev in profesorjev nemške narodnosti, ki so se, v pretežni meri izselili v Avstrijo.)

Nemško manjšinsko šolstvo pri nas je bilo v znaku dveh pojmov: »zadostnega števila« učencev, pripadnikov manjšine ter »učencev pristne nemške narodnosti«. Ko tehtamo uveljavljanje teh dveh kriterijev za manjšinske šolske oddelke, moramo, kot že rečeno v začetku, imeti pred očmi znano dejstvo, da je bilo slovensko prebivalstvo v prejšnjem — avstro-ogrskem obdobju na lastnem ozemlju izpostavljeno močnim germanizacijskim in drugim potujočevalskim pritiskom vseh vrst. Ti pritiski so prihajali tako od avstrijskih javnih oblasti na različnih ravneh — državni, deželni, občinski, bili so povezani z nemško gospodarsko premočjo in z delovanjem nemških društev tipa Schulverein in Südmarcha. Močno so bili prisotni na šolskem področju in tako slovenski učenci ter dijaki pogosto niso bili deležni pouka v slovenščini, do česar bi glede na svoje število imeli vso pravico. Vsi ti pritiski so na Slovenskem nedvomno povzročili spremembe v narodnostni sliki in to v slovensko škodo.

Na postopke šolskih oblasti v novonastali jugoslovanski državi in še posebej v njenem slovenskem delu glede nemškega manjšinskega šolstva je mogoče gledati tudi v luči prizadevanj, da bi odstranili posledice nasilnega raznarodovanja iz časa Avstro-Ogrske. V zvezi s tem so tudi prizadevanja, ki jih nekateri nemški avtorji označujejo kot »slovenizacijo nemške manjšine«. Ugotoviti velja, da so bila usmerjena predvsem na mešane ter »sveže« ponemčene rodbine. V prvih letih nove jugoslovanske države je bil padec števila oddelkov z nemškim učnim jezikom povezan tudi z odhodom pripadnikov te manjšine iz države. Videli smo, da so večino manjšinskih oddelkov na osnovnih šolah ukinili v drugi polovici tridesetih let, to je v obdobju, ko so jugoslovanske osrednje oblasti vzdrževale prijateljske stike z nemško državo in so bili pripadniki nemške manjšine v Jugoslaviji deležni posebne zaščite (o čemer pričajo tudi že omenjene posebne komisije za vpis učencev v manjšinske šole), tako da najbrž težko govorimo o načrtni »slovenizaciji« pravih Nemcev. Nasprotno so obstajali celo primeri, da so Nemci na slovenskem ozemlju v starojugoslovanskem obdobju s svojo ekonomsko močjo ter politično-propagandnim vplivom na šolskem in drugih področjih celo krepili in ne izgubljali svojih pozicij. Tako so poleg manjšinskih šol v Prekmurju dosegli tudi otvoritev manjšinskih oddelkov na šolah v Travi in Dragi, tak oddelek pa so zahtevali celo v Čepljah, kjer ni bilo nemškega pouka niti v času Avstro-Ogrske.⁵³

Zusammenfassung

DEUTSCHES MINDERHEITSSCHULWESEN IN SLOWENIEN IN DER ZEIT DES ALTEN JUGOSLAWIEN

Andrej Vovko

Die Frage der Schulen für die deutsche Minderheit in Slowenien in der Zeit zwischen den beiden Kriegen reicht über den Rahmen einer Geschichte des Schulwesens hinaus. Sie läßt sich nicht erforschen ohne daß man gleichzeitig die Verhältnisse im Blick hat, die auf dem Gebiet des Schulwesens in den slowenischen

⁵² Programi i metodska uputstva za rad na srednjim školama, Beograd 1936, str. 30—32.

⁵³ (France Ostaneč), Ljudske šole na Kočevskem, Kočevski zbornik ..., str. 359—360.

Ländern in der letzten Periode Österreich-Ungarns herrschten, sowie auch die breiteren politischen, gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, kulturellen und anderen Umstände. Der Germanisierungsdruck und der Vorzug, den Vertreter der deutschen Minderheit in Österreich-Ungarn genossen, wirkten sich ohne Zweifel auf das Verhältnis der Behörden und der Mehrheitsbevölkerung des neuentstandenen jugoslawischen Staates seiner deutschen Minderheit gegenüber aus.

Der erste gesetzliche Akt, mit dem auf dem slowenischen Gebiet nach dem Zerfall Österreich-Ungarns die Frage der Minderheitsschulen geregelt wurde, war der Erlaß der Verordnung Nr. 109 am 16. 11. 1918 durch das Kommissariat für Unterricht und Kultus der Nationalen Regierung der SRS in Ljubljana. Dadurch wurden »bei genügender Zahl« Minderheitsschulen zugelassen, sowohl öffentliche als auch private mit dem Recht auf Öffentlichkeit. Als genügende Zahl wurden durch eine zweite Verordnung je 40 Kinder von Vertretern der deutschen Minderheit pro Klasse vorgeschrieben, in der dann das Deutsche Unterrichtssprache blieb und das Slowenische Pflichtfach wurde.

Die untere Grenze für die Eröffnung einer Minderheitsabteilung wurde im Jahre 1925 durch einen Erlaß des Bildungsministeriums auf 30 Schüler herabgesetzt, während das Gesetz über nationale Schulen aus dem Jahre 1929 ausnahmsweise auch nur 25 Schüler je Abteilung zuließ. In einer vertraulichen Verfügung des Bildungsministeriums vom 1. 9. 1930 wurde betont, daß Schüler für Minderheitsabteilungen auf Grund von Aussagen ihrer Eltern über deren Nationalität eingeschrieben werden. Die Einschreibung soll durch eine vierköpfige Kommission erfolgen, die von zwei Vertretern des Staates und zwei Vertretern der Minderheit gebildet wird. Als Kriterium für die Einschreibung wird die Abstammung und die zu Hause gesprochene Sprache angeführt.

Grundschulen, die Abteilungen mit Deutsch als Unterrichtssprache hatten, gab es in der Zeit des alten Jugoslawien in drei Gebieten Sloweniens: an der Nordgrenze in Stajersko und Prekmurje; in einigen größeren Städten und auf dem Gebiet der Gottschee. Die Zahl dieser Abteilungen an den Grundschulen schwankte, hauptsächlich aber ging sie zurück. Im Schuljahr 1924/25 gab es auf dem Gebiet des alten Jugoslawien an 36 Schulen 59 Abteilungen für die Schüler der deutschen Minderheit. Im Schuljahr 1930/31 hatten die Vertreter der deutschen Minderheit auf 36 Grundschulen 54 Abteilungen mit 1841 Schülern. Bis zum Ende der dreißiger Jahre wurden die meisten Minderheitsabteilungen in großen Städten (Ljubljana, Maribor) aufgelöst, so daß es im Schuljahr 1940/41 lediglich 18 solcher Abteilungen auf 14 Schulen mit 700 Schülern gab. Diese Schulen befanden sich vornehmlich im Bezirk Kočevje, außerdem noch im Bezirk Novo mesto (Črmošnjice und Poljane), in Maribor, im Bezirk Ljutomer (Apače und Stogovci) sowie in dem von Murska Sobota (Fikšinci und Kramarovci).

Auf Grund gesetzlicher Bestimmungen erfolgte der Unterricht in den Grundschulabteilungen für die deutsche Minderheit in den ersten vier Klassen auf deutsch, auf slowenisch wurden — neben Slowenisch als Pflichtfach — gewöhnlich noch Geographie, Geschichte, Gesang und Turnen erteilt. In den höheren Klassen von Minderheitsschulen bzw. -abteilungen erfolgte der Unterricht in der Regel in slowenischer Sprache, während das Deutsche Pflichtfach war. Das Verhältnis der beiden Unterrichtssprachen zueinander war von Schule zu Schule unterschiedlich.

Minderheitsabteilungen mit Deutsch als Unterrichtssprache gab es einige Zeit nach dem Jahr 1918 an Hauptschulen in Celje, Maribor und Ljubljana, an der Hauptschule in Krško war Deutsch Wahlfach, im Jahre 1925/26 dagegen bereits Pflichtfach.

Ähnlich existierten nach dem Jahr 1918 Abteilungen für die deutsche Minderheit auch an Gymnasien und Realschulen, die jedoch infolge »zu geringer Schülerzahl« stufenweise aufgelöst wurden. Deutsche Minderheitsabteilungen existierten z. B. einige Zeit am III. Gymnasium in Ljubljana, an der Realschule in Ljubljana, am Gymnasium Celje und Kočevje; ferner am Gymnasium in Maribor, das im November 1918 aufgeteilt wurde in einen deutschen und einen slowenischen Zweig, sowie noch an der Realschule in Maribor. Mit dem Schuljahr 1925/26 gab es an slowenischen Mittelschulen keine Abteilungen mit Deutsch als Unterrichtssprache mehr, dafür wurde das Deutsche neben dem Französischen die erste Fremdsprache.

O ČEM SMO PISALI...

... pred tremi desetletji?

»Trdni torej niso niti bibliografski podatki, niti povzetki vsebine. Našemu človeku more služiti delo le kot obvestilo, kje je kdo pisal o kakem vprašanju (še to ne vselej točno), da si potem to delo lahko poišče. Za to bi seveda zadoščala tudi mnogo, mnogo skromnejša publikacija. Prav tako bi mnogo skromnejša publikacija izpolnila tudi to, kar more dati knjiga tujcu: podatke o naših zgodovinarjih in o krogu njihovega dela. V nobenem primeu namreč delo ne izpolnjuje naloge, ki bi jo pri drugačni izdaji morda moglo, namreč da bi obveščalo naših jezikov nevedčega tujca o stališčih naših zgodovinarjev o raznih pomembnejših vprašanjih in o značaju zgodovinskega dela pri nas v desetletju po osvoboditvi. Pač pa knjiga prepričljivo dokazuje, da se pri takšnem delu ne more in ne sme improvizirati niti pri razporejanju gradiva niti pri izbiri sodelavcev.« (Bogo Grafenauer: ocena knjige Dix années d'historiographie Yougoslave 1945—1955, Ten Years of Yugoslav Historiography 1945—1955, ZČ 1956 — 57, str. 336)

... pred dvema desetletjema?

»Urbar za Prem iz leta 1498 pozna posebno, drugod neznano institucijo, ki jo označuje z izrazom Rit(t)ershuebe. Javnosti je to institucijo prvi odkril J. Kelemina, ki pa je stvar le mimogrede omenil v prilogah k svojim Staroslovenskim pravdam. V nadvse skopem komentarju pravi, da »posle, ki jih imajo vršiti kmečki vitezi, opravljajo drugod kosezi«. Obširneje obravnava viteške kmetije izdajatelj urbarja M. Kos, ki povzema osnovno misel Kelemine in zato trdi, da gre pri teh kmetijah »za posestva, ki so bila od starine last kosezov«. To razlago je, brez pridržkov sprejel tudi B. Grafenauer. Značilnosti viteških kmetij so, da njihovi imetniki plačujejo sorazmerno nizke dajatve in so največkrat prosti tlake, zato pa so dolžni nositi v deželi na Krasu pisma, zadevajoča deželnega gospoda, kamor jih pošlje oskrbnik, a najdalje do Ljubljane, ter iti, ko se naj kdo sodi, po krvnega sodnika in rablja ter peljati jetnike v grad. Vse te značilnosti pa še niso zadosten razlog za enačenje viteških kmetij s koseščinami.« (Samo Pahor: Rit(t)ershuebe, ZČ 1965—1966, str. 149)

... pred enim desetletjem?

»Dokumentacija, ki nam je na voljo, opozarja, da sta tudi v tem času imela Dunaj in Celovec na ureditev slovenskega vprašanja različne poglede. Tako vemo, da je skušal Dunaj vendarle (vsaj v določeni meri) prispevati k ureditvi slovenskega vprašanja, medtem ko je koroški nemški nacionalizem nastopal proti takšnim poskusom. Iz dokumentacije, objavljene v omenjeni knjigi Theodorja Veiterja, so vidna zadevna prizadevanja kanclerja Schuschnigga po zagotovitvi določene avtonomije za slovensko skupnost, zlasti pa še za ureditev koroškega šolskega vprašanja. V okviru teh prizadevanj je bil izdelan poseben zakonski osnutek; namenjen pospeševanju kulturnih »zadev« slovenske manjšine, ki ga je v okviru koroške deželne vlade pripravil deželni svetnik dr. Ratzer. Osnutek je predvideval ustanovitev posebnega sosveta za kulturne zadeve koroških Slovencev, njegov delokrog pa naj bi zajemal tako vprašanje slovenskega pouka kot tudi vzgojna in dobrodelna vprašanja. Po osnutku naj bi na utrakvističnih šolah poučevali izprašani iz slovenskega jezika.« (Tone Zorn: Poskusi ureditve položaja slovenske skupnosti na avstrijskem Koroškem v času avtoritarnega režima, ZČ 1976, str. 149)

* * *

To in še mnogo podobno zanimivega branja lahko poiščete v starejših letnikih Zgodovinskega časopisa, ki so na voljo na upravi ZČ.

Vasilij Melik

NEMCI IN VOLITVE V JUGOSLOVANSKI SLOVENIJI MED OBEMA VOJNAMA

Referat na simpoziju Nemci na Slovenskem v času narodnih gibanj in prve jugoslovanske države (1848—1941), Ljubljana 12.—13. aprila 1984.

V tem referatu bom na kratko govoril o udeležbi Nemcev na parlamentarnih volitvah v jugoslovanski Sloveniji v času od nastanka države do ukinitve ustave in proglasitve diktature 6. januarja 1929. Zakon o volitvah v ustavodajno skupščino, ki ga je sprejelo začasno narodno predstavništvo 2. septembra 1920,¹ je uvedel splošno moško volilno pravico od 21. leta starosti naprej, zahteval pa je pri tem šest mesecev stalnega bivanja v občini. Volilno pravico je dal državljanom kraljevine SHS. Za take je smatral vse, ki so bili 1. decembra 1918 državljani Srbije, Črne gore, Hrvatske in Slavonije itd., v Sloveniji posebej pa tiste, ki so imeli tedaj tu domovinsko pravico. Volilno pravico so dobili tudi »vsi oni Slovani po plemenu in jeziku, ki so se do začetka sestavljanja volilnih imenikov stalno naselili v kaki občini kraljevine SHS«.² S tem so bili mišljeni predvsem ruski emigranti. Oficirji in vojaki volilne pravice niso imeli. Volilni zakon ni štel za državljane »onih prebivalcev kraljevine SHS izven Srbije in Črne gore, ki imajo po mirovnih pogodbah z Nemčijo, Avstrijo in Madžarsko pravico opcije za svoje nacionalne države«.³ Nemcev torej niso vpisovali v volilne imenike. Kriteriji neupoštevanja so bili v posameznih krajih gotovo precej različni. V vsej Sloveniji je imelo volilno pravico 20 % prebivalcev, v Ljubljani 20,5 %. V Celju in Ptuju pa je bilo vpisanih v volilne imenike le 13 in pol odstotka prebivalcev, v Kočevju 13 %, v Mariboru 12 in pol odstotka.⁴

Dve leti pozneje so se zbrali zastopniki Nemcev iz vse države v Hatzfeldu (madž. Zsombolya, srb. Žombolja, rom. Jimbolea) v Banatu, v pretežno nemškem mestecu, ki je bilo naslednje leto odstopljeno Romuniji. Tu so 17. decembra 1922 sprejeli program, katerega osnovna točka se je glasila: »Nemci kraljevine SHS si prizadevajo, da bi jim bila s posebnim državnim temeljnim zakonom za vse čase zagotovljena pravica, da se za izpolnjevanje svojih posebnih kulturnih, nacionalnih in gospodarskih nalog lahko politično kot enotna narodnost (einheitliches Volkstum) svobodno organizirajo. Vsak državljan naj popolnoma svobodno sam določa svojo narodno pripadnost (völkische Zugehörigkeit)«.⁵

Od pol milijona Nemcev v Jugoslaviji med obema vojnama jih je nad polovico živelo v Vojvodini, v Sloveniji pa le slabih 8 % (39.631).⁶ Zato je bila tudi glavna politična moč jugoslovanskih Nemcev v Vojvodini. S svojimi kandidati so nastopili na vseh treh volitvah v narodno skupščino, ki so se zvrstile po sprejetju ustave: 18. marca 1923, 8. februarja 1925 in 11. septembra 1927. Tako v celotni Jugoslaviji kot v Sloveniji je pred vsakimi volitvami nastopilo vprašanje, ali iti na volitve samostojno ali v povezavi z drugimi strankami (na skupnih kandidatnih listah). Pred volitvami leta 1923 so bila obširna pogajanja s Pašićevo radikalno volilno vlado (drugih strank v vladi ni bilo) za skupen nastop. Ta pogajanja so zlasti ostro napadali slo-

¹ Enciklopedija Jugoslavije (4, 1960, str. 414) navaja napačno dan 3. septembra. Tega dne je bil zakon podpisan, objavljen pa je bil v 195. številki Službenih novin dne 6. septembra.

² 9. člen volilnega zakona.

³ Prav tako.

⁴ Glej tabelo na str. 51 v razpravi V. Melik: Izidi volitev v konstituanto leta 1920, izšli v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja 3, 1962.

⁵ Cillier Zeitung 4. 1. 1923.

⁶ Podatki o prebivalstvu po knjigi Prethodni rezultati popisa stanovništva u kraljevini SHS 31. januara 1921. godine, Sarajevo 1924.

venski liberalci, zbrani okrog Pribičeviča. Nazadnje je na vseh treh parlamentarnih volitvah v celi državi in na Slovenskem nastopila nemška stranka s samostojnimi kandidatnimi listami. Dosegla je leta 1923 osem, leta 1925 pet, leta 1927 pa šest mandatov. Volilni dogovori pa so se sklepali pri volitvah druge vrste: v Sloveniji so pri volitvah v oblastne skupščine leta 1927 in pri nekaterih občinskih volitvah tega časa nastopali skupaj Slovenska ljudska stranka, radikali in Nemška gospodarska stranka (Deutsche Wirtschaftspartei).

Ob vseh treh skupščinskih volitvah je bilo jugoslovansko ozemlje Slovenije razdeljeno v tri volilna okrožja. Poenostavljeno rečeno je eno okrožje obsegalo kranjsko, drugo štajersko ozemlje, mesto Ljubljana pa je volilo zase. Opozoriti je treba na to, da so se delili mandati za vsako volilno okrožje posebej. Število glasov, ki jih je kaka stranka dosegla v vsej državi, je bilo za dodeljevanje mandatov brez pomena. Vsako volilno okrožje je bila enota zase. Tudi strank volilna zakonodaja ni poznala. Zanjso so obstajale samo kandidatne liste, poimenovane po nosilcu. Praksa je seveda govorila o strankah; kandidati na nekaterih kandidatnih listah so pripadali različnim strankam, tako da lahko govorimo o koalicijskih kandidatnih listah.

Nemška lista je bila vložena pri vseh volitvah samo v štajerskem volilnem okrožju Maribor-Celje. Njen nosilec je bil leta 1923 in 1925 Franz Schauer, izdajatelj Cillier Zeitung, rojen 3. julija 1890 v Mooswaldu pri Kočevju,⁷ leta 1927 pa dr. Lothar Mühleisen, advokat v Mariboru. Naslednja tabela nam kaže število glasov, ki so ga dosegle najmočnejše stranke.⁸

		a	b	c	
1923	Korošec (Slov. ljudska stranka)	56.665	12	40 %	58 %
	Radić (kmečka stranka)	10.186	2	7 %	10 %
	Schauer (Nemci)	5.981	1	4 %	6 %
	Golouh (del socialistov in komunisti)	5.734		4 %	6 %
	Kukovec (liberalci)	5.160		4 %	5 %
	ostalih 5 list	13.749		10 %	14 %
	upravičencev: 140.115, udeležencev: 97.491 (70 %)				
1925	Korošec (Slov. ljudska stranka)	52.678	11	36 %	53 %
	Radić (kmečka stranka)	16.404	3	11 %	16 %
	Pivko (liberalci)	9.247	1	6 %	9 %
	Schauer (Nemci)	4.362		3 %	4 %
	Korun (del socialistov)	4.098		3 %	4 %
	ostalih 9 list	12.901		9 %	13 %
	upravičencev: 144.463, udeležencev: 99.696 (69 %)				
1927	Korošec (Slov. ljudska stranka)	54.297	12	37 %	58 %
	Pivko (liberalci)	12.720	2	9 %	13 %
	Petejan (del socialistov)	6.630	1	4 %	7 %
	Mühleisen (Nemci)	5.790		4 %	6 %
	Möderndorfer (del socialistov in komunisti)	5.117		3 %	5 %
	ostale tri liste	9.870		7 %	10 %
	upravičencev: 148.747, udeležencev: 94.426 (63 %)				

a: število mandatov; b: odstotek glasov od števila volilnih upravičencev; c: od števila volilnih udeležencev

Kakor vidimo, je dobila nemška lista leta 1923 5.981 glasov ali 6 % oddanih glasov. To je bil njen najboljši uspeh. Volitve leta 1925 so bile v času hudega pritiska in volilnega terorja Pašić-Pribičevičeve vlade in število glasov je padlo na 4.362. Leta 1927 se je število glasov vrnilo skoraj na višino izpred štirih let, na 5.790, tako da je bil ob sicer nižji volilni udeležbi delež oddanih glasov isti kot leta 1923. Manjkal pa je predvsem zunanji uspeh, to je, poslansko mesto. Volilni zakon je favoriziral večje stranke in je v ta namen uvedel tako imenovani eliminacijski količnik, ki ga je predstavljalo število oddanih glasov, deljeno s številom mandatov volilnega okrožja, povečanim za enega. V mariborsko-celjskem okrožju, ki je bilo

⁷ Cillier Zeitung 5. 4. 1923.

⁸ Uradni rezultati volitev so bili objavljeni v Uradnem listu pokrajinske uprave za Slovenijo (1923) oziroma v Uradnem listu ljubljanske in mariborske oblasti (1925 in 1927), zajemajo pa le skupne rezultate za posamezna volilna okrožja.

največje v vsej državi in je volilo 15 poslancev, je bil eliminacijski količnik število oddanih glasov, deljeno s 16. Nemška stranka tega količnika ni nikdar dosegla, zaostala pa je tako leta 1923 kot 1927 le malo pod njim, prvič za 111, drugič za 112 glasov. Kljub temu pa je leta 1923 dosegla poslansko mesto. Za največja volilna okrožja je namreč veljala dopolnilna določba, da dobi, če sta le dve listi presegli količnik, en mandat tudi tretja najmočnejša lista. Tako je bilo leta 1923: količnik sta presegli le dve stranki, nemška lista pa je bila po številu glasov tretja in njen nosilec Franz Schauer je dosegel poslansko mesto. Leta 1927 je bil položaj drugačen. Količnik so presegle tri stranke, nemška, ki je bila po številu glasov tokrat četrta, je ostala brez mandata.

V primerjavi s časom pred prvo svetovno vojno so taki rezultati seveda pomenili veliko spremembo, pa saj so se tudi spremenile država, vodilna plast, odločujoče uradništvo in še kaj. Deželna večina je postala narodna manjšina. Od devetih poslanskih mest Spodnje Štajerske v državnem zboru so jih imeli leta 1911 Slovenci 7, Nemci 2, nemške stranke pa so dobile skoraj 12.000 glasov ali eno petino (20 %) vseh glasov.⁹ Ta delež je precej presegel delež prebivalstva z nemškimi občevelnim jezikom, ki je znašal leta 1910 14 %. To nam potrjuje tudi drugod veljavno pravilo, da je bil vpliv močnejše nacionalne stranke pri volitvah še večji kakor pri ljudskih štetjih. Podatki izpred prve svetovne vojne niso povsem primerljivi z onimi po njej. Jugoslovanska Štajerska je bila nekoliko večja od predvojne Spodnje Štajerske, poleg nje pa sta bila v mariborsko-celjskem volilnem okrožju še del Koroške z Mežiško dolino in Dravogradom ter prej ogrsko Prekmurje. Na celotnem ozemlju tega volilnega okrožja so našli marca 1921 24.000 Nemcev ali 4 % prebivalstva. Kriterij materinskega jezika, ki je zdaj veljal, je (v kolikor je bil dosledno izveden) štel za Nemce samo tiste, ki so bili Nemci po svojih starših, ni pa priznaval tistih, ki so bili sicer sinovi slovenskih staršev, pa so se iz katerikoli razlogov odločili za nemško nacionalno in kulturno zavest. Slovenci so se prej v svojem boju za nacionalno enakopravnost in tudi zdaj opirali na materinski jezik kot odločilni kriterij narodnosti, Nemci na slovenskem ozemlju pa so (drugače kakor v Alzaciji) tako prej kakor zdaj zagovarjali stališče svobodne opredelitve. Vsaka stran se je pač posluževala načela, ki se je zdelo zanjo ugodnejše.

Število volilcev nemške stranke se je po vojni skršilo na več kot polovico. Odpadli so predvsem tisti, ki so prej zaradi pritiska ali koristolovja glasovali zanjo, vendar pa nam primerjava števil (4 % nemškega prebivalstva in 6 % volilcev nemške stranke) kaže, da nemška stranka, kakor je bila oslabljena, jedra svojih volilcev ni izgubila in je še vedno razpolagala s precejšnjo gospodarsko močjo in socialnim ugledom ter mogla imeti upoštevanja vreden vpliv. To še toliko bolj, ker moramo upoštevati, da je del Nemcev glasoval tudi za delavske stranke.

Slovenske stranke in politiki so gledali precej različno na nemško manjšino in njeno politično in kulturno udejstvovanje. Ideja maščevnosti za vse krivice izpred prve svetovne vojne, misel na potrebo pritiska in oviranja, strah pred tem, da bi nemška stranka utegnila močno ogroziti slovenske narodne interese — taki pogledi so bili neprestano v konfliktu z idejo zakonitosti in upoštevanja enakopravnosti.

Kakor je bilo število glasov za nemško stranko leta 1923 in 1927 skoraj enako, je bila vendar geografska razporeditev volilcev precej različna.¹⁰ Leta 1923 je bila stranka v marsikaterih svojih tradicionalnih postojankah še zelo močna, pri naslednjih dveh volitvah pa je utrpela hude izgube. Na drugi strani pa je začela pridobivati glasove v Prekmurju, ki jih je bilo sprva še bolj malo, do leta 1927 pa so narasli na preko 700. Večinoma absolutno večino je dobivala nemška stranka na voliščih v Apaški kotlini, edinem kosu sklenjenega nemškega narodnostnega ozemlja, ki ga

⁹ Stanje pred prvo svetovno vojno glej v knjigi V. Melik: Volitve na Slovenskem 1861—1918, Ljubljana 1965, 440 strani.

¹⁰ Rezultate po posameznih voliščih prinašajo Jutro, Slovenec, pa tudi drugo časopisje, od nemških časopisov Cillier Zeitung, medtem ko daje Marburger Zeitung zelo malo podatkov. Obseg posameznih volišč je bil objavljen v Uradnem listu (glej op. 8).

je mirovna pogodba dodelila Jugoslaviji. V primerjavi s časom pred prvo svetovno vojno je število nemških glasov v velikem delu tradicionalnih nemških postojank Spodnje Štajerske padlo nekako na polovico in nekdanja absolutna večina v njih je bila izgubljena. V okviru teh izgub je bila ponekod moč nemške stranke konstantna, tako npr. na Ptuj, kjer je imela relativno večino, pa tudi v Celju, Slovenjem Gradcu, Konjicah. Ponekod je glasove od volitev do volitev celo pridobivala, npr. v Šoštanju ali Lovrencu na Pohorju. Večinoma pa je bilo le značilno padanje glasov, tako npr. dokaj rahlo v mestu Maribor, od 960 na 860, mnogo bolj pa v okoliških občinah. Poleg krajev, kjer je nemška moč padla za polovico v primerjavi s predvojnimi časi, pa so bili tudi taki, kjer je padla še veliko bolj ali bila celo uničena, tako v Brežicah ali Laškem.

Zusammenfassung

DIE DEUTSCHEN UND DIE WAHLEN IM JUGOSLAWISCHEN SLOWENIEN IN DER ZEIT ZWISCHEN DEN KRIEGEN

Vasilij Melik

Für die Wahlen in die verfassungsgebende Nationalversammlung wurden die Deutschen nicht in die Wählerlisten aufgenommen, weil laut Wahlgesetz jene Bürger des Königreichs SHS, die nach dem Friedensvertrag mit Deutschland, Österreich und Ungarn das Recht zur Option für ihre nationalen Staaten hatten, nicht als Staatsbürger betrachtet wurden. Die Kriterien der Nichtzulassung waren sehr unterschiedlich. Im gesamten Slowenien hatten 20 % der Einwohner das Wahlrecht, in Celje und Ptuj nur 13,5 %, in Kočevje 13 %, in Maribor 12,5 %.

Bei allen drei darauffolgenden Wahlen in die Nationalversammlung stellten die Deutschen ihre Kandidaten auf und erhielten am 18. März 1923 8, am 8. Februar 1925 5, am 11. September 1927 6 Mandate. Von einer halben Million jugoslawischer Deutscher lebte mehr als die Hälfte von ihnen in der Vojvodina, in Slowenien waren nur etwa 8 % (39.631) ansässig. In Slowenien wurde bei allen drei Wahlen eine deutsche Wählerliste nur im steirischen Wahlkreis Maribor—Celje vorgelegt. Deren Träger war 1923 und 1925 Franz Schauer, der Herausgeber der Cillier Zeitung, im Jahre 1927 aber Dr. Lothar Mühleisen, Advokat aus Maribor. Aus der Tabelle auf S. 324 sind die Wahlergebnisse ersichtlich. Das beste Wahlergebnis im Jahre 1923 wurde mit 6 % der abgegebenen Stimmen und mit einem Abgeordneten erzielt. Im Jahre 1925 erhielt die deutsche Liste infolge starken Druckes durch die Regierung weniger Stimmen, im Jahre 1927 aber näherte sich die abgegebene Stimmenzahl stark dem Erfolg vom Jahre 1923 an, diesmal jedoch ohne Abgeordneten.

Vor dem Ersten Weltkrieg führten in der Untersteiermark 14 % der Einwohner Deutsch als Umgangssprache an. Bei den Wahlen in den Reichsrat aber erhielten die deutschen Parteien 20 % aller Stimmen. Auf dem Gebiet des Wahlkreises Maribor—Celje (etwas größer als Untersteiermark, es umfaßte noch Prekmurje, Teile Kärntens und der Mittelsteiermark) wurden im März 1921 4 % der Einwohner mit Deutsch als Muttersprache festgestellt. Der Anteil der für die deutsche Partei abgegebenen Stimmen ging auch jetzt über den Anteil der Einwohner mit Deutsch als Muttersprache hinaus.

IN MEMORIAM

JAROSLAV ŠIDAK

(Dunaj 4. I. 1903 — Zagreb 25. III. 1986)

Poslovilne besede na komemoraciji na Filozofski fakulteti v Zagrebu

3. marca 1986:

Le s kratkimi besedami se želim na tem Vašem spominskem zboru posloviti od pokojnega profesorja Jaroslava Šidaka v imenu Slovenske akademije znanosti in umetnosti, v kateri je bil od 1981 zunanji dopisni član, hkrati pa tudi v lastnem imenu spričo najinega dolgotrajnega ozkega sodelovanja.

Težko de človeku takšno slovo po skoraj štiridesetih letih skupnega dela, odkar sva se prvič srečala jeseni 1950 v koordinacijskem odboru naših republiških zgodovinskih društev, predniku pozneje Zveze zgodovinskih društev, ustanovljene na prvem kongresu zgodovinarjev Jugoslavije v Beogradu leta 1954. Tako je bil ta kongres kar v treh pogledih Šidakov. Pripravil ga je v štirih letih svojega dela omenjeni koordinacijski odbor pod Šidakovim predsedstvom. Seveda ga je zaradi tega tudi odprl s prvim govorom na prvem znanstvenem zboru zgodovinarjev nove Jugoslavije, v katerem je poleg pozdrava želel kratko ugotoviti tedanje stanje naše znanosti in organizacije. Poleg tega pa je dal v svojem referatu »Današnje stanje problema cerkve bosanske u nauci« nepozaben vzor znanstvenega poštenja: Od začetka njegovega znanstvenega dela je bila njegova osrednja tema problem bosanske cerkve, o kateri je branil mnenje, da gre za pravoverno krščansko cerkev sredi med katoliško na zahodu in pravoslavnimi na vzhodu; zadnjič je branil to stališče v bibliografiji o tem vprašanju, v prvi knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije, ki je izšla spomladi 1953; ko smo v ožji redakciji obravnavali to njegovo besedilo, sem izrazil sodbo, da bo moral svoje stališče umakniti in kot okvir reševanja bosanskega krivoverstva sprejeti teze Franje Račkega. In prav to je, storil v svojem navedenem referatu, ki mi ga je prav zaradi moje napovedi prebral že zjutraj istega dne, bolan in v postelji. Tako sem ob njegovi kongresni objavi mogel obrniti vso pozornost na odmev tega do skrajnosti poštenega in natančnega sprejema okvira Račkega, čeprav bo posamezna vprašanja v tem okviru treba reševati še naprej s podrobnim raziskovanjem. Predsedujoči Mihajlo Dinić, ki je ob Zgodovini narodov Jugoslavije večkrat načenjal kot Šidakov oponent ta vprašanja, je vidno pretresen pred začetkom diskusije izrazil Šidaku iskreno priznanje za njegov korak znanstvene poštenosti. Gotovo je bil to eden izmed vrhov tega kongresa, kot je bil drugi izmed vrhov tudi Šidakova diskusija o problematiki leta 1848 po referatu prof. Bogdanova.

Problem »bosanske cerkve« in oblik njenega patarenstva je ostal v središču Šidakovega dela še naprej: Pred desetimi leti je, že starejši od sedemdesetih let, objavil knjigo Studije o »crkvi bosanskoj« i bogumilstvu (1975), v kateri je nadaljeval svojo razpravo o tematiki, s katero je vstopil v znanstveno delo, prav do srede sedemdesetih let, ko je ta knjiga izšla.

Tudi sicer je bilo njegovo delo povezano z različnimi srednjeveškimi temami — iz bosanske in hrvaške zgodovine; to je bila tudi pot, ki ga je pripeljala v ožjo redakcijo prve knjige Zgodovine narodov Jugoslavije. Vendar pa kaže bibliografija njegovega dela; da se je po dokončanju pravkar omenjene naloge prestavilo Šidakovo glavno področje dela na poznejša razdobja — najprej na sintezo hrvaške zgodovine od konca 17. do konca 18. stoletja, pri čemer je bila politika prvič dopolnjena tudi z gospodarstvom, za drugo knjigo Zgodovine narodov Jugoslavije, nato pa zelo izrazito na zgodovino 19. stoletja — tako v zvezi z načrti za tretji del Zgodovine narodov Jugoslavije kot tudi v zvezi z načrtom posebne sinteze zgodovine Hrvatov. Mimo tega je treba poudariti njegovo edinstveno poznanje vsega, kar je bilo napisano o hrvaški zgodovini, čemur je posvečal že ves čas svojega znanstvenega dela značilne problemske razprave; znaten del tega je združil v svoji zadnji knjigi Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti. Danes v hrvatski historiografiji ne vidim človeka, ki bi mogel nadomestiti Jaroslava Šidaka pri nalogi, ki je že dolgo klicala po njem in o kateri sva večkrat govorila: kako dolgo bo še morala čakati zgodovina hrvaške historiografije, če je ne bo napisal on — in kdo se bo sploh v bližnji prihodnosti mogel lotiti tega dela. Če je res — kakor sem pravkar slišal — to nalogo v zadnjem času izpolnil, je uresničil eno izmed velikih nalog svojega življenja in velikega dela prav njegovega znanstvenega dela.

Rad bi podčrtal samo še eno dejstvo. Historijski zbornik, ki ga je začel izdajati Jaroslav Šidak 1948, je po Kukuljevičevem Arhivu prvi lastni zgodovinski časopis pri Hrvatih; vmes med obema so zgodovinarji gostovali pri različnih drugih glasilih — ali posebnih strok (arheologije in podobnih) ali specializiranih delov zgodovinskega pisja (npr. arhivistike). Že samo to dejstvo, ki sem ga prvič poudaril že ob desetletnici Historijskega zbornika, dovolj poudarja pogum Šidakovega koraka in njegov napor pri urejanju vseh dosedanjih letnikov od 1948 do 1984, se pravi 34 letnikov tega časopisa (kajti dvojnega zvezka 1976—77, ki je izšel kot Šidakov zbornik, seveda ni uredil sam). Še bolj poudarja pomen tega dela dejstvo, da je bil Historijski zbornik prostor šolanja za znanstveno delo vseh današnjih hrvaških zgodovinarjev. Vsak je hodil pri vstopanju v znanstveno delo vsaj nekaj časa še v šolo urednika Historijskega zbornika.

Za sklep bi se rad spomnil še tistega Šidaka, ki je bil med neslovenskimi zgodovinarji prav gotovo najboljši poznavalec vsega, kar je napisano o zgodovini Slovencev, in ki se je že proti koncu svojega gimnazijskega študija povezal s slovenskimi študentskimi kolegi, prav tako pa je tudi v zrelih letih navezoval znanstvene stike v našo stran — sam je sodeloval v naših časopisih in drugih publikacijah, prav tako pa je tudi za svoj Historijski zbornik našel slovenske sodelavce, pa tudi hrvaške zgodovinarje, ki so pisali o Slovencih. Za tem se skriva še obilo človeških stikov in pogovorov — in tudi zaradi teh se ob današnjem slovesu človeku trpko stiska srce.

* * *

Kot dokument dodajam k tem spominskim besedam še **predlog**, ki sem ga v imenu strokovne komisije napisal pred petimi leti, ko smo se dogovorili v prvem razredu SAZU, da predložimo Jaroslava Šidaka za **zunanjega dopisnega člana Slovenske akademije**. Šidakova bibliografija, ki je bila v kseroksu predlogu priložena, je bila izbor bibliografije, kot ga je objavila Mirjana Gros v Šidakovem zborniku 1977 (Historijski zbornik 29—30, 1976—77), str. 12—19.

»Jaroslav Šidak je bil rojen na Dunaju 4. januarja 1903 v češki družini, še kot predšolski otrok pa je prišel s starši v Zagreb in postal v resnici naturaliziran Hrvat, kar se kaže tudi v njegovih formulacijah v znanstvenem delu (o hrvaški zgodovini kot »naši« ipd.). V Zagrebu je od 1909 obiskoval osnovno šolo in klasično gimnazijo ter 1926 na filozofski fakulteti dokončal študij zgodovine in zemljepisa, prav tu pa si je pridobil 1935 tudi doktorat na podlagi disertacije »Problem bosanske crkve« u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca« (predložene 1934, objavljene v Radu JAZU 239, 1937, 37—182). Že od srede gimnazije pa do predložitve disertacije je po očetovi smrti moral precej bistveno pomagati pri vzdrževanju družine s igranjem klavirja, o ravni tega dela pa gotovo priča dejstvo, da je od 1923 do 1930 urejal mesečnik Jugoslavenski muzičar (oz. Muzičar), glasilo Saveza muzičara. Od 1934 do 1940 je bil srednješolski profesor v Senju, 1940/41 pa v Zagrebu; 1941 je bil na lastno prošnjo dodeljen kot član redakcije Hrvatske enciklopedije za sodelavca v Hrvatskem bibliografskem zavodu. Na podlagi predloga tedanjega dekana filozofske fakultete Ljudmila Hauptmanna je bil 1943 imenovan za docenta za hrvaško zgodovino, 1945 izvoljen za izrednega in 1953 za rednega profesorja za občo zgodovino novega veka na filozofski fakulteti v Zagrebu. Po smrti prof. Barade je prav tam prevzel 1958 katedro hrvaške zgodovine in ostal tu redni profesor do upokojitve leta 1973, v manjšem obsegu pa je predaval o zgodovini Hrvatov v 18. in 19. stoletju še do 1978 kot honorarni redni profesor.

Srečanje z deli Miroslava Krleže in Ivana Cankarja že v gimnazijskih letih ga je po koncu vojne pripeljalo na levo, tako da je še kot gimnazijec sodeloval v glasilu komunistične mladine Jugoslavije Crvena Zastava (Socijalna revolucija i revolucionarne klase, 17. XII. 1919) in se prav ob tem povezal z Dušanom Kermavnerjem v prijateljstvu, ki je ostalo trdno in neskaljeno do Kermavnerjeve smrti. Tudi pozneje je še parkrat posegel z aktualnimi članki v žgoča vprašanja pred drugo svetovno vojno (zlasti v Savremenuku 1937 in 1938), čeprav ga je od pripravljanja disertacije naprej vse močneje pritegovalo zgodovinarsko znanstveno delo.

Šidakovo zgodovinarsko objavljeno delo je izredno obsežno. V priloženi bibliografiji je izkazanih blizu 200 bibliografskih enot, v celoti pa znaša preko 500 bibliografskih enot (v izboru je izpuščenih preko 300 ocen, gesel v Hrvatski enciklopediji in Enciklopediji Jugoslavije in različnih zapiskov v Historijskem zborniku).

Težišče Šidakovega znanstvenega dela do srede petdesetih let je bil študij srednjeveškega bosanskega krivoverstva, ki mu je že do 1940 posvetil poleg disertacije še poskus monografske obdelave v celoti (»Crkva bosanska« i problem bogumilstva u Bosni, 1940). Izhajal je iz domneve, da gre za samostojno cerkev med katoliškim zahodom in pravoslavnim vzhodom, oprto na stare oblike cerkvenega življenja, izhajajočo iz dediščine Konstantina in Metoda; »bosenska cerkev« s svojimi redovniki-

»krstjani« naj bi se ločila od Rima v 30-ih letih 13. stoletja in je zaradi tega veljala kot krivska, zavračal pa je teorijo o njenem patarenstvu. Napredek raziskovanja doma in v tujini po 1945, pri katerem je tudi sam sodeloval, ga je nagnil k umiku te radikalne teorije in priznanju koncepcije Račkega o patarenstvu »bosenske cerkve« kot; nujnega **okvira** za bodoče raziskovanje (1954 na kongresu zgodovinarjev Jugoslavije), vendar s pridržkom, da je ob tem okviru še vedno odprtih mnogo posameznih vprašanj o svojskem razvoju ter cerkve in njenem položaju v srednjeveški Bosni. Zlasti je proučeval rokopise bosenske provenience, nekatere poglavitne vire za razvoj te cerkve (zlasti oporoko gosta Radina in franjevačka Dubia), pa tudi nekaj posebnih mest v zgodovinskem razvoju te cerkve (zlasti vprašanje njene ločitve od Rima 1232/33 ter postopnega omiljevanja patarenskih koncepcij ter v zvezi s tem mesto bosenske cerkve v srednjeveški bosenski družbi in državi). Čeprav se je od srede 50-ih let to vprašanje v Šidakovem delu umikalo pred vprašanji iz novejših zgodovine, se je občasno še vedno vračal k njemu in objavil še 1975 v obsežni knjigi Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu (Zagreb 1975) poleg 15 razprav, ki so nastale med 1950 in 1969 (izpopolnjene su predvsem v opombah), še obsežno kritično študijo Problem »Crkve bosanske« u poratnoj historiografiji (str. 297—377), ki seže prav do del iz leta 1974 in pomeni s kritično analizo skoraj vseh obravnavanih posameznih vprašanj trden temelj za bodoče raziskovalce vprašanja bosanskega patarenstva, ki spada brez dvoma med najpomembnejša in največ obravnavana vprašanja srednjeveške zgodovine jugoslovanskih narodov.

Razen vprašanj bosenske cerkve in bogumilstva so do konca 18. stoletja v Šidakovem znanstvenem delu vidnejša še nekatera druga vprašanja zgodovine srednjeveške Bosne, v 16. stoletju zlasti vprašanja hrvaško-slovenskega kmečkega upora 1573, v 17. stoletju delo Jurija Kržižanića in problematika Zrinsko-Frankopanske zarote, v 18. stoletju delo Krčelića, hrvaški »jakobinci« okrog Martinovića in razvoj zagrebske Kraljevske akademije. Vsa ta vprašanja je obravnaval delno v posebnih razpravah o posameznih vprašanjih, delno pa v svojih značilnih historiografskih študijah, v katerih je skušal zanesljivo odmeriti doseženo in zagotovljeno od vprašljivih ali dvomljivih teorij in ustvariti s tem temelj za nadaljnja raziskovanja.

Drugo poglavitno središče Šidakovega znanstvenega dela je študij hrvaške zgodovine v 19. stoletju. Večina razprav, ki so obravnavale to obdobje in so izhajale od 1947 naprej, izrazito prevladale pa v Šidakovem delu po letu 1959, je danes v dopolnjeni (zlasti glede obomb) obliki na razpolago v dveh knjigah — Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća (1973) in Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49 (1979). V prvi knjigi obravnava v treh razpravah vprašanje razvoja jugoslovanske ideje v hrvaški politiki od ilirskega gibanja do 1914, v šestih razpravah problematiko ilirskega gibanja samega, v štirih štiri pomembne osebnosti hrvaškega političnega življenja 19. stoletja (Drašković, Lj. Gaj, Kukuljević in Ivan Mažuranić), v zadnjih štirih pa še položaj na Hrvaškem od Bachovega absolutizma do Kvaternikovega upora v Rakovici; temu sledi še očit idejnega dozorevanja Stjepana Radića (objavljen 1940 v slovensčini v Sodobnosti). Tudi druga knjiga je sestavljena sicer iz enajstih razprav o posameznih vprašanjih, ki imajo pa gotovo ključni pomen za razumevanje leta revolucije na Hrvaškem (zlasti analiza »Narodnih zahtijevanj« z dne 25. marca in razprava o kmečkem vprašanju v hrvaški politiki 1848), sklepni historiografski pregled o obravnavanju hrvaškega gibanja 1848/49 pa vse razprave še posebej povezuje v celoto; polovica razprav je bila napisana posebej za to knjigo. Tako je delo v resnici bliže »historični monografiji kakor zbirki ločenih, čeprav tematsko povezanih razprav«, kot trdi avtor sam v uvodu v knjigo. V celoti pomeni to delo pomembno revizijo vse hrvaške problematike o letu marčne revolucije, ki je bila gotovo potrebna po novostih, ki jih je v pretirani obliki vnesel v ta vprašanja Vaso Bogdanov.

Vse Šidakovo znanstveno delo —tu omenjeno in tisto, ki je razsuto v njegove tako zelo številne ocene in leksikalne prispevke — dokazuje, kako vestno zasleduje vso jugoslovansko in tudi posebej slovensko zgodovinsko publicistiko. Upravičeno trdimo, da je od Šišićeve smrti naprej daleč najboljši poznavalec razvoja vsega hrvaškega in tudi eden izmed najboljših poznavalcev vsega sodobnega jugoslovanskega zgodovinopisja. Prav na tem področju bo težišče Šidakovih razprav, ki je pravkar pred izidom (Kroz pet stoljeća hrvatske povijesti); razprave so posvečene vprašanjem od hrvaško-slovenskega kmečkega upora 1573 do orisa razvoja in današnjega stanja hrvaškega zgodovinopisja, skoraj v celoti pa vseh 19 razprav povezuje prav kritični historiografski pregled obravnavanja teh vprašanj v zgodovinopisju s težiščem na pazljivem očrtu njihovega današnjega stanja. Razen dveh so nastale vse razprave od 1967 do 1979, v zadnjih dvanajstih letih. Polovica razprav je posvečena dobi do konca 18., druga polovica pa vprašanjem 19. in zadnje tudi našega stoletja.

To obsežno in tako vestno grajeno znanstveno raziskovalno delo je omogočilo Šidaku tudi pristop k izdelavi sintetičnega dela za velika obdobja hrvaške zgodovine. Za prvo knjigo Zgodovine narodov Jugoslavije je obdelal zgodovino Hrvatov od 1300 do 1526, zelo uporaben pregled virov in literature, usmerjen na poglavitna sporna

vprašanja, je izdelal v tej knjigi za hrvaško zgodovino v celoti in še za problematiko zgodovine Bosne v srednjem veku, obenem pa je bil še član ožje redakcije, ki je v večmesečnem delu knjigi dala njen končni obraz. Za drugo knjigo Zgodovine narodov Jugoslavije je prispeval v marsičem novo podobo hrvaške zgodovine od 1671 do 1792, ki prvič povezuje s politično tudi gospodarsko in družbeno zgodovino. V knjigi Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914 (Zagreb 1968) je razen zgodovine Istre po letu 1870 obdelal vso zgodovino Hrvatov do leta 1883, predvsem s stališča političnega razvoja. V to območje spada tudi vrsta Šidakovih obsežnih prispevkov v Hrvatski enciklopediji (zlasti zgodovina Bosne v srednjem veku) in Enciklopediji Jugoslavije (zlasti sintetični pregled zgodovine Hrvatov ter obravnava hrvaških politikov v 19. stoletju in hrvaških zgodovinarjev), pa tudi njegovo sodelovanje pri nastanku knjige prof. Zwitterja, Šidaka in Bogdanova Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji (v francoščini 1960, v slovenščini 1962), kjer je prispeval podlago za obravnavanje vprašanj Hrvatov, Čehov in Slovakov.

Izjemnega pomena za razvoj in stanje sodobnega hrvaškega zgodovinopisja v našem času pa je Šidakovo uredniško delo. Leta 1948 je ustanovil Historijski zbornik, glasilo Hrvatskog povjesnog društva, ki je po Kukuljevičevem Arhivu za povestnico jugoslavensku (1851—75) prvi hrvaški izrazilo historični časopis. Do danes je njegov glavni in odgovorni urednik in je uredil vse letnike razen dvojnega letnika 29—30 (1976—77), ki so mu ga sodelavci poklonili kot Šidakov zbornik ob urednikovi 75-letnici. Ta časopis je bil prostor, na katerem so se pod nadvse vestnim vodstvom urednika šolali skoraj vsi današnji delavci na zgodovinskem področju na Hrvaškem. Ta položaj, združen včasih tudi z mestom predsednika Povjesnog društva, je pripeljal Šidaka na čelo koordinacijskega odbora zgodovinskih društev Jugoslavije, ki je od 1950 do 1954 pripravil prvi kongres zgodovinarjev Jugoslavije in ustanovitev Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije (oboje v Beogradu 1954), za nekaj časa v uredništvo 1962 ustanovljenega Jugoslovanskega istoriskega časopisa (1962—1964) in kot sodelavca k pripravi dveh pregledov razvoja jugoslovanskega zgodovinopisja (1955—1965, 1965; 1965—1975, 1975) v francoščini in angleščini, namenjenih tujim zgodovinarjem.

Končno je treba še poudariti ozke Šidakove vezi s slovenskim zgodovinopisjem in zgodovino Slovencev. Zunaj kroga slovenskih zgodovinarjev je Šidak gotovo najboljši poznavalec zgodovine Slovencev, posebej če jo vzamemo kot celoto. V njenih zvezah s hrvaško zgodovino jo vselej upošteva v pravih merah v sintetičnih delih, nekaterih skupnih vprašanj pa se je dotikal tudi posebej (npr. hrvaško-slovenskega kmečkega upora, problematike v zvezi s Križanićem, Trdinovih spominskih spisov kot vira za hrvaško zgodovino), pri čemer je vselej upošteval tudi naša zgodovinska dela in jih večkrat v Historijskem zborniku tudi posebej ocenjeval. Sam je pritegnil kot sodelavce pri Historijskem zborniku tudi slovenske zgodovinarje (npr. Milka Kosa, Franca Zwitterja, Boga Grafenauerja in Dušana Kermavnerja) in enako je sam sodeloval tudi v slovenskih publikacijah (v Sodobnosti, v več letnikih Zgodovinskega časopisa, v Razpravah SAZU /v Hauptmannovem zborniku/, v razstavnem katalogu Napoleonove Ilirske province) in sodeloval z nami pri nastajanju Zgodovine narodov Jugoslavije I—II.

Šidak je že dolga desetletja po vsem svojem znanstvenem in uredniškem, posebej pa še vzgojnem delu pri dviganju mladih hrvaških zgodovinarjev brez dvoma osrednja postava sodobnega hrvaškega zgodovinopisja. Kot takega ga upoštevamo tudi v širokem krogu zgodovinarjev vse Jugoslavije. Brez dvoma ustreza tudi najstrožjim merilom pri izbiranju članov Akademije. Zaradi tega si štejemo v čast, da ga moremo predložiti za izvolitev za zunanjega dopisnega člana Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Predlog za izvolitev, ki nosi datum 15. 2. 1981, sta sopedpisala še akademik dr. Franc Zwitter in dopisni član dr. Sergij Vilfan.

Bogo Grafenauer

INSTITUCIJE

MUZEJSKA RAZSTAVA
»SLOVENCİ V ŠESTNAJSTEM STOLETJU«

Od konca junija pa do oktobra je v Narodnem muzeju v Ljubljani postavljena razstava Slovinci v šestnajstem stoletju. Posvečena sta ji tudi dva vodnika: v prvem je glavna organizatorica razstave Maja Žvanut ob reprodukcijah preko 80 razstavljenih predmetov (vseh je preko 600) poskusila v sklenjenem besedilu označiti vsebino in smisel te razstave, drugi del z večjim številom avtoric pa sestavlja katalog vsega razstavljenega gradiva. Gre za temeljno zgodovinsko razstavo slovenske zgodovine ob spominjanju na štiristoletnico Trubarjeve smrti, bolj ob spominjanju na reformacijo pri Slovencih in njen prelomni kulturni pomen, ki poteka letos že tretje leto — od štiristoletnice izida temeljne knjige ustalitve slovenskega knjižnega jezika, Dalmatinovega prevoda vse Biblije v slovenščino naprej pa vse do letos.

Muzejska razstava o Slovencih v šestnajstem stoletju je hkrati prvi kompleksni poskus uresničenja celovite »razstave zgodovine Slovencev«, ki jo štejemo za poglavito nalogo Narodnega muzeja v Ljubljani in njeno neuresničenje za eno izmed velikih napak in pomanjkljivosti slovenskega kulturnega življenja, če ne celo že za kulturno sramoto dejstva, da te celovite razstave slovenske narodne zgodovine še nimamo.

Sicer smo imeli v preteklosti že več razstav celo prav iz tega obdobja in problematike slovenskega šestnajstega stoletja. Mislim predvsem na muzejsko predstavitev turških vpadov in nato, na že bolj kompleksno muzejsko zgodovinsko razstavo kmečkih uporov na Slovenskem v letih 1973—1974, ki je obšla menda vsa pomembnejša slovenska kulturna središča, tudi za mejo. Medtem ko smo zgodovinarji že dolgo poprej zahtevali načrtno pripravo in uresničenje stalne muzejske razstave celotne zgodovine Slovencev kot ene izmed osrednjih nalog Narodnega muzeja, je prav razstava kmečkih uporov na Slovenskem sprožila to pobudo preko odbora za znanstveno proslavo petstoletnice začetka kmečkih uporov na Slovenskem in štiristoletnice hrvaško-slovenskega kmečkega upora tudi v širših krogih. Stvar se je menda ustavila predvsem zaradi vprašanja prostora — kje tako razstavo smotno in kot celoto postaviti? Leta 1979 je Narodni muzej predložil v javno razpravo dolgoročni načrt za tako zgodovinsko razstavo, kjer pa se je že ob začetku teh razpravljanih pokazalo, da se je treba o tem delu pogovoriti v krogu zastopnikov različnih znanstvenih disciplin in ne samo zgodovine. Tako je Slovenska matica 22. maja 1980 priredila prvo posvetovanje te vrste v svojih prostorih in je posvetila objavi te razprave tudi precejšen del IV. letnika svojega Glasnika (1980, str. 7—49). Razmnoženi predlog Narodnega muzeja je doživel različne pripombe prav v tem smislu, da ga je treba v smislu celotnosti slovenske zgodovine dopolniti tudi v nekaterih še ne upoštevanih smislih (glede vsakdanjega življenja, kulture in umetnosti), seveda pa obenem razumno omejiti v razmerju do različnih specializiranih raziskav (bodisi s področja predstavitve slovenske književnosti ali posameznih pisateljev, bodisi s področja etnologije itd.), toda vendar je bil v načelu predlog sprejet in potrjen, češ da je »stalna razstava slovenske zgodovine... ena izmed poglavitnih neuresničenih potreb slovenskega kulturnega življenja. Njeno glavno sporočilo naj bo vzgoja v zgodovinskem načinu mišljenja.« Načrt naj bi se uresničil »do leta 1989«. To temeljno potrditev načrta zgodovinske razstave, kakršne v tej širini nima še noben drug muzejski načrt pri Slovencih, je sicer nekoliko zavrla nenadna smrt tedanjega ravnatelja dr. Petra Petruja, vendar je bil prav pod perspektivo te družbeno potrjene naloge imenovan pred dvema letoma novi ravnatelj in je bilo nekoliko razširjeno tudi število zgodovinarjev med delavci Narodnega muzeja. Letos spomladi so se vnovič v ožjem krogu našli na Slovenski matici tudi muzejski in nekateri drugi delavci, da bi se vnovič pogovorili — ob upoštevanju rezultatov nekdanjega posvetovanja — o uresničenju načrta razstave slovenske zgodovine.

Prav v tem smislu sem zapisal, da je sedanja razstava prvi kompleksni poskus uresničenja načrta celovite razstave zgodovine Slovencev — se pravi ob upoštevanju načelnih sklepov, postavljenih pred šestimi leti. Poskus je uspel in pomeni zelo zanimivo in široko predstavitev dobe in njenih poglavitnih vprašanj: geografskega in političnega prostora sveta (odkritja!), Evrope in slovenskih dežel, organizacije oblasti, njenih nosilcev in sredstev (denar, zakoni oz. libeli, stanovske in meščanske pravice itd.), oblike življenja privilegiranih stanov, meščanov in kmetov do posode, pohištva

in tako naprej v vsakdanjem življenju in seveda tudi v vsakdanjem delu, preko sodstva in kaznovanja ter organizacije oblasti nad podeželjem po zemljiških gospodih, pa tudi po mestnih organih in mestni samoupravi. Ob različnih oblikah gospodarskega življenja se kažejo seveda že tudi različni konflikti — ne le med kmetom in graščakom, marveč tudi pri vprašanju trgovine na podeželju med kmetom in meščanom, pa med fevdalcem in meščanom že zaradi vprašanja načina življenja in oblačenja in še marsičesa. Se le na tej široki podlagi, ki seže od vsakdanjega dela vseh družbenih slojev do ženitnih prireditev, in takratnih ureditev premoženjskih razmerij, pa do urejanja dediščin ali do vprašanj hasnovanja kmečkega posestva ob menjavi gospodarja, se začenejo nato običajne zgodovinske stvari.

Turški vpadi in obramba, pa v zvezi z njo organizacija deželne vojske in določanja in pobiranja davkov, kmečki pusti — pa seveda tudi plemiško, graničarsko¹ (kje so avtorji katalogov le našli puristično ime »mejaški« oklep in še nekaj takih?!) in tudi kmečko — cerkvena organizacija in reformacija se vrstijo v razstavi drug za drugim. Reformacija in posebej slovénška knjiga 16. stoletja imata tokrat seveda večjo predstavitev kot je to v navadi sicer, pač tudi zaradi priložnostnega pomena razstave.

Moram reči, da je razstava v celoti precej uravnovešena, korekture (ali bolje dopolnitve) bi bile potrebne najbrže le v nekaterih pogledih (najbrže vendarle v nekoliko širšem upoštevanju kmečke puntarije, že zaradi njenega temeljnega pomena v celotnem mehanizmu življenja od 15. do 18. stoletja). Nazornost in najbrže je mogoče reči tudi zanimivost razstave sta v mnogočem zvezana tudi posebej s sestavinami vsakdanjega življenja — ne samo s podobami vsakdanjega dela, marveč tudi s plemiško, meščansko in kmečko sobo, pohištvo, posodjem in vsem podobnim, kar spada v nazorno zgodovinsko predstavo preteklih obdobij. To velja toliko bolj, ker prav različne sestavine iz dogodkovne zgodovine najlaže in najzanesljiveje zbujajo različne neresnične mite stare slave (prav nazoren primer te vrste je npr. v tem obdobju bitka pri Sisku, kjer naj bi zmagalo okr. 5.000 krščanskih vojakov nad 20.000—40.000 turškimi, turška poročila pa prav nasprotno kot krščanska govore o okrog 10.000 turških in do 40.000 krščanskih vojakih in je očitno, da zanesljiva niso ne ena ne druga poročila; vojaki iz slovenskih dežel so predstavljali le do ene četrtine krščanske vojske, ostalo pa Hrvti, uskoki in nemški vojaki — tako da je ta dokaz za slovenski značaj »antemurale christianitatis« kar zelo šibek; tudi poveljstvo Andreja Turjaškega je bilo omejeno le na majhen del krščanske vojske, njegove oklopnike, ki pa so res učinkovito posegli v bitko; kot na poveljnika pa v bitki in poročilih o njej naletimo kar na štiri različne osebe: poleg karlovskega generala Turjaškega še hrvaškega bana Tomaža Erdedijsa, slavonskega generala Štefana Grassweina in (od tedanjega regenta nadvojvode Ernesta imenovanega) vrhovnega poveljnika Ruprehta Eggenberga, tako da je tudi ta slovenski značaj boja zelo medel za proslavljanje te »slovenske« bitke, zmage in njene slave, ki se v naših časih vnovič vse bolj košati).

Ob tem uspešnem vnovičnem začetku pripravljanja razstave slovenske zgodovine pa je potrebno prav v našem času poudariti še neko pomembno dejstvo. Z ene strani je načrt take razstave dobil ustrezno družbeno potrditev, prav ta načrt je tisti, za katerega se že ves čas poteguje slovensko zgodovinsko oz. slovenska zgodovinska znanost. Ta načrt je tudi razumljiv, kajti celota slovenske zgodovine drugače pokaže tudi vsak njen posamezen del: celo pri izoblikovanju modernega slovenskega naroda v prejšnjem stoletju je kot bistvena sestavina tega procesa udeležen tudi zgodovinski mit, ki sega nazaj do slovenske zgodnj srednjeveške karantanske kneževine in do njenega edinstvenega obreda ustoličevanja koroškega vojvode. Prav tako spada med sestavine današnje slovenske zgodovine in zavesti tudi vedenje o naselitvi Slovencev in o srednjeveškem razvoju slovenskega etničnega ozemlja, dokler ga ni v 15. stoletju ostalo približno toliko, kolikor ga je še danes. Prav tako povezovanje Slovencev z ostalimi južnimi Slovani ni nekakšen čarovniški dogodek zgodovine našega stoletja, marveč rezultat zgodovinskega razvoja, ki se začneja že kar zgodaj v srednjem veku, pa je nato pretrgan in se postopno uveljavlja spet od preloma med 14. in 15. stoletjem naprej. Slovenska zgodovina 19. in 20. stoletja je torej neločljiv del celotne zgodovine in kot tako jo mora gledati naše zgodovinske in naš zgodovinski spomin.

Zaradi česa vse to govorim? Zaradi nenavadnih načrtov, ki so se brez vsakršne javne razprave začeli krasti v javno življenje po ljudeh, ki jim je Muzej narodne osvoboditve premalo pomemben in široko zastavljen, pa se hočejo razširiti kar na vso slovensko zgodovino od revolucije 1848/49 naprej! To se pravi, ali skrajšati slovensko zgodovino le na zadnjih 140 let — ali pa okrniti celovito zgodovinsko predstavitev zgodovine Slovencev za teh 140 let!

Eno in drugo je enako nesmiselno! Razumljivo je, da se kaka posebno pomembna zgodovinska doba predstavi v posebni zgodovinski razstavi in da se za njo poskrbe tudi kake začasne specialne zgodovinske in še druge muzejske razstave. To velja gotovo za našo dobo NOB. Toda povsem v nasprotju z zdravo pametjo pa je namera, da bi zaradi te posebne utemeljene potrebe zgodovino naenkrat presekali na dvoje

in celovito zgodovinsko razstavo slovenske zgodovine na ta način bistveno okrnili: slovenske zgodovine kot celote ne bi imeli potemtakem ne tu, ne tam. Taka stvar prihaja na misel lahko v resnici samo tistim in takim ljudem, ki postavljajo začetek slovenskega naroda in slovenske zgodovine nekam v najbližjo preteklost in s svojo delitvijo za NOB pomembnega in nepomembnega žele vse drugo poriniti kar v pozabo. Ti načrti so enako neutemeljeni, kot bi bil načrt, naj se z arhivom za zgodovino NOB, ki ga hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, začne arhivska zbirka od tod dalje segajoče moderne zgodovine, dosedanji Arhiv Slovenije pa naj bi ostal le zbirka arhivskega gradiva do 1941 (ali morda celo le do 1848, kot bi nepremišljeni in nespametni načrtovalci zbirke Muzeja narodne osvoboditve radi razširili svoj muzej v »Muzej moderne slovenske zgodovine« in zaradi tega razveljavili po zgodovinarjih sprejeti načrt celovite razstave zgodovine Slovencev). Koncipiranje širokih načrtov slovenske znanosti mora ostati stvar te znanosti same in ne zaprtih sej načrtovalcev različnih institucij, čeprav nosijo spoštovano ime NOB. Tudi tu je v bistvu samo birokratsko nasilje nad znanostjo in nad njenim zdravim življenjem. Muzej za zgodovino NOB da — in le v tistih merah, ki ga prav ta zgodovina potrebuje — koncipiranje razstave, ki bi razvrednotila muzejsko predstavitev zgodovine Slovencev in celo bistveno spremenila in okrnila zgodovinski spomin Slovencev kot celoto pa **nikakor ne!** Tudi to je bilo nujno potrebno povedati z vso jasnostjo ljudem, ki bi radi brez posvetovanja s slovensko zgodovinsko znanostjo v najširšem smislu kar sami metali njene dolgoročne načrte v kot — in to le zaradi namišljene veličine te ali druge (ne)znanstvene ustanove!

Bogo Grafenauer

BIBLIOGRAFIJA ČLANKOV O DELAVSKEM GIBANJU NA SLOVENSKEM V SLOVENSKIH ČASNIKIH IN ČASOPISIH OD LETA 1917 DO LETA 1941

Leta 1971 je Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani vključil v svoj raziskovalni načrt Zgodovina Slovencev 1918—1945 tudi strokovno raziskovalno delo: Bibliografijo člankov o delavskem gibanju na Slovenskem v slovenskih časnikih in časopisih v letih 1917—1941. Leta 1974 je izšla knjiga Bibliografija člankov 1917. Prvotni namen inštituta je bil, objavljati bibliografijo sproti kot bi nastajala, v zvezkih za posamezna leta. S tem bi bila prav vsem najlažje dostopna. Zanimanje zanjo je veliko, ne samo doma, ampak tudi v tujini, saj so prišla naročila za prvo izdano publikacijo tudi iz tujih znanstvenih institucij. Zaradi finančnih težav, pa je objavljanje obstalo na že omenjenem prvem zvezku.

Bibliografija je zdaj katalogizirana in je v kartotečni obliki v knjižnici Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, odprta in dostopna vsem raziskovalcem za njihove raziskave.

V uvodu prve objavljene knjige je takratni ravnatelj Inštituta dr. Tone Ferenc takole utemeljil potrebo po novem delu: »Inštitut se namreč zaveda, da mora poleg raziskovalnega dela opravljati tudi širše dokumentacijske naloge, ki jih ne more opravljati posameznik, temveč organizirana raziskovalna organizacija. Gre torej za nalogo, ki presega potrebe inštitutovih raziskovalcev in bodo njeni rezultati na voljo širšemu krogu uporabnikov. Poleg namena, da olajša raziskovalcem zamudno delo pregledovanja velikega števila časnikov in časopisov, je k odločitvi za sestavo take bibliografije pripomogla tudi ugotovitev inštitutovih raziskovalcev, da je arhivskega gradiva za preučevanje politične zgodovine slovenskega naroda v stari Jugoslaviji zelo malo, saj je neznana usoda gradiva večine političnih strank in organizacij. Zaradi tega je pomen časnikov in časopisov kot zgodovinskih virov večji kot bi bil drugače in s tem seveda tudi pomembnejša naloga sestaviti bibliografijo člankov iz navedenega razdobja«.

Avtorice: Sonja Reisp, Rezka Traven, Anka Vidovič-Miklavčič in Štefka Zadnik so v omenjeni publikaciji označile karakter bibliografije. Tako so pri bibliografski obdelavi časopisa upoštevali članki, ki obravnavajo ne le neposredno politično dejavnost delavcev, temveč tudi njihovo sindikalno, izobraževalno, kulturno in športno dejavnost. Zajeti so delavci v organizacijah komunistične, socialnodemokratske, krščanskosocialne in narodnosocialistične smeri in seveda tudi narodnoobrambno in ljudskofrontno gibanje. Pri pregledovanju meščanskega tiska so upoštevali članki, ki govorijo o delavstvu, polemike z delavskim tiskom, poglobljena vprašanja iz zgodovine meščanskih strank in meščanska gibanja. Tako so upoštevali vsi kongresi, občni zbori, programi, resolucije o pomembnih vprašanjih, sestava vodstev in podobno, ne glede

na idejno usmerjenost strank oziroma gibanj. Tako je snov zajeta širše, kot pove naslov bibliografije. Bibliografija je specialno-tematska. Taka bibliografija zahteva od bibliografa poleg poznavanja pravil bibliografske tehnike predvsem dobro poznavanje zgodovine obdobja, ki ga bibliografija zajema. Le tako je možno pravilno odbiranje, ocenjevanje, anotiranje in klasificiranje prispevkov. Bibliografske enote vsebujejo poleg osnovnega bibliografskega opisa člankov tudi anotacije. Te anotacije dopolnjujejo naslov, podajajo glavne značilnosti članka oziroma pojasnjujejo različne nejasnosti v zvezi z vsebino in obliko članka.

Bibliografija je razdeljena na 40 gesel — strokovnih skupin: agrarno vprašanje, biografski prispevki, delavske športne organizacije, delavska zaščitna zakonodaja in ustanove delavske zaščite, gibanje v Zvezi in v Društvih kmečkih fantov in deklet, gospodarstvo, jugoslovansko vprašanje, izobraževalne in kulturne organizacije in društva, izseljenišvo, Kominternina in Komunistična partija Jugoslavije, Komunistična partija v Sloveniji, Koroški Slovenci, krščanski socializem, literatura in spomini, mednarodno delavsko gibanje in Slovenci, meščanska gibanja, meščanske stranke, mezdna gibanja in stavke, narodnosocialistična stranka, narodno vprašanje, oblikovanje in razvoj Ljudske fronte na Slovenskem, oktobrska revolucija in Slovenci, o proletarski književnosti in umetnosti ter o marksističnih estetskih nazorih, pomen Ivana Cankarja za rast slovenske socialne, narodne in kulturne zavesti, pomen praznovanja 1. maja, SKOJ in mladinsko gibanje, Slovenci in Avstro-Ogrska, Slovenci pod Italijo, slovenska marksistična misel in publicistika, socialne razmere proletariata, socialno-demokratska stranka, strokovne organizacije — sindikati, Sokol, šolstvo, španska državljanska vojna in Slovenci, volitve, združništvo, žensko gibanje.

Bibliografija je torej urejena po omenjenih geslih — strokovnih skupinah. Vsaka bibliografska enota je razvrščena v eno samo strokovno skupino. Veliko člankov sega v razna področja oziroma obravnava več različnih vprašanj. Tak članek je uvrščen v tisto strokovno skupino, v katero po svoji vsebini in tehtnosti najbolj sodi. Znotraj skupine so bibliografske enote razvrščene po abecednem redu avtorjev in naslovov.

Lilijana Trampuž

NARODNI MUZEJ, Ljubljana, Prešernova 20, telefon (061) 218 876

Narodni muzej izdaja knjige s področja arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in muzeologije.

V seriji **Katalogi in monografije** so obdelana posamezna slovenska arheološka najdišča. Obsežne razprave, prav tako podkrepljene z gradivom so objavljene v **Situli**. V tej seriji so izšli doslej tudi trije zborniki (št. 13, 14/15 in 20/21). Revija **Argo** nadaljuje tradicijo publikacije izpred 1. svetovne vojne. Namenjena je predvsem popularizaciji muzeologije, spremlja novosti na tem področju v Sloveniji in izven nje. Je tudi osrednje glasilo muzealcev Slovenije, saj je njen soizdajatelj Muzejsko društvo.

Ob posameznih tematskih razstavah so bili objavljeni katalogi, v katerih so tudi tehtne razprave znanih slovenskih zgodovinarjev. Iz bogatega izbora del vam predstavljamo predvsem novejša in tista z zgodovinsko tematiko.

DRUŠTVENO ŽIVLJENJE, KONGRESI IN SIMPOZIJI

XI. JUGOSLOVANSKI SIMPOZIJ O POUKU ZGODOVINE

(Mavrovo, 28.—30. 8. 1985)

Zveza zgodovinskih društev Jugoslavije, Stalna komisija za pouk zgodovine Zveze zgodovinskih društev Jugoslavije in Zveza zgodovinskih društev Makedonije so že enajstič zapored organizirali odmeven in koristen simpozij o pouku zgodovine. To pot so izbrali temo: Znanstveni, idejni in metodološki problemi pouka zgodovine povojnega časa (1945 do danes). Tema ni bila izbrana po inerciji in tudi ni bila tema, ki »je bila pač na vrsti«, temveč so se organizatorji zavestno, lahko bi rekli, na »pritisk« učiteljev zgodovine, odločili za takšno temo. Problem poučevanja povojne zgodovine je namreč v šolah tako pereč, da se ni bilo moč več izogibati širše razprave. Zato tudi ni nenavadno, da se je v Mavrovu, ki leži nekoliko stran od prometnih poti in večjih mest, zbralo kar več kot dvesto udeležencev iz Jugoslavije. Dvorana je bila premajhna za vse. Simpozij je zasedal polna dva dneva od 8.30 do 20. ure, zadnji dan pa so organizatorji priredili zanimivo ekskurzijo v Debar, samostan Sveti Jovan Bigorski in nas do odhoda zadržali še na pikniku.

Najavljenih referentov je bilo deset, diskusije pa veliko. Naum Dimovski iz Skopja je referiral o temi Najpomembnejši sodobni družbeni problemi, ki jih je treba raziskovati pri pouku zgodovine. Njegov sicer dovolj skrbno pripravljen referat ni vzbudil večje razprave, saj je bil koncipiran deskriptivno in zato ni bilo »povoda« za konstruktivno izmenjavo mnenj ter razčiščevanje nejasnosti. Drugi referent Todor Krčič iz Pančeva je nazorno predstavil temo: Učbeniki, priročniki in očitelna sredstva kot vir znanja pri obdelavi vsebine povojnega časa. V trodelnem referatu je avtor analiziral učbenike za VIII. razred osnovne šole iz cele Jugoslavije in učbenike za II. razred skupnih osnov usmerjenega izobraževanja (razen za SR Slovenijo). Prav tako se je lotil obdelave zgodovinskih čitank iz BiH, Srbije, Hrvaške in Slovenije, pa tudi nekaterih drugih gradiv. Našel je veliko podobnosti pri obdelavi tem iz povojne zgodovine, vendar ugotavlja, da morajo učbeniki, čitanke in zgodovinska literatura tvoriti celoto pri kvalitetnem poučevanju povojne zgodovine. Sarajevski kolega Miralem Arslanagić je poročal o novejši znanstveni in publicistični literaturi o povojnem času s stališča uporabe v učnem procesu. Referat je bil pregleden, v njem navedena literatura pa vendarle nekoliko preozko zajeta, še posebej, če naj bi literatura v mnogočem nadomestila pomanjkljivo znanje učiteljev zgodovine v šolah. Ti za to po večini niso krivi, saj zgodovine tega časa praviloma niso poslušali na fakultetah in pedagoških akademijah.

Za njim sva nastopila oba najavljena referenta iz Slovenije. Sam sem napisal referat-razmišljanje na temo: Znanstveni in metodološki problemi proučevanja povojnega razdobja v SR Sloveniji, kolega Martin Ivanič pa je obdelal temo Nekatera idejna vprašanja povojnega zgodovinskega pisarstva v SR Sloveniji. Čeprav bo morda zvenelo kot samohvala, moram zapisati, da sta bila najina referata deležna največje pozornosti poslušalcev, pa četudi jih je del zapustil dvorano, ko je kolega Ivanič v slovenski bral svoj referat. Zanimanje za povedano se je pokazalo v diskusiji, zasebnih pomenkih in v sredstvih javnega obveščanja. Kljub temu, da sva bila oba kritična in samokritična do lastne vede in širšega družbenega okolja, mislim, da ni bilo udeležencev simpozija, ki bi bil nasprotnega mnenja od tistega, ki sva ga predstavila v referatih (oba referata je mogoče prebrati v Nastavi istorije 1—2, 1986). Tudi tretja referentka iz Slovenije, Marija Kremensšek, ki je v pripravljenem diskusijskem prispevku nanizala nekaj izkušenj pri pripravljanju učnega načrta na naslovno tematiko, je uspešno predstavila svojo temo. Tako je štiričlanska slovenska delegacija (v njej je bila še Pervenska Turk) lahko zadovoljna odšla iz Makedonije.

Referent iz Srbije, Milan Tripković je na simpoziju poročal o temi Metodološke posebnosti ure zgodovine z vsebinami iz povojnega časa. Na osnovi literature, diskusij na seminarjih in aktivih, z anketiranjem nekaj deset učiteljev zgodovine ter analiziranjem dela pri pouku zgodovine na 75-tih osnovnih šolah na področju podrinsko-kolubarske regije je v glavnem pokazal na velike težave, ki jih imajo učitelji pri poučevanju te tematike. Lahko trdim, da so bile prav težave, ki jih imajo učitelji zgodovine pri poučevanju tem iz povojnega časa, stalnica, tako v diskusiji kot v pogovorih. Vsi referati pa so bili usmerjeni k zmanjševanju teh težav.

Če je Tripković govoril o tematiki, ki je bila poslušalcem zelo blizu, pa se je Milutin Perović iz Beograda lotil teme, ki je zahtevala več pozornosti in bila bolj odda-

ljena od vsakdanjih skrbi učiteljev zgodovine. Njegov referat je nosil naslov: Novejše marksistično razumevanje kategorij v zgodovinski znanosti in možnosti njegove uporabe pri pouku. Reški zgodovinar Ivo Rendić-Miočević je bil tudi eden tistih, ki je zbudil široko diskusijo. Referatu je dal naslov: Problemski pouk in programirana gradiva za obdelavo zgodovinskih vsebin povojnega časa. Na prvi pogled zamotan in težko razumljiv naslov, gre pa za prikaz novih metodično-didaktičnih prijemov pri pouku zgodovine nasploh. Avtor je tematiko dolgo raziskoval in jo pripravil tudi kot doktorsko disertacijo. Zadnja dva referenta sta bila Vojo Kuševski iz Skopja s temo Zastopnost najnovejše zgodovine (obče in narodne) na fakultetah in visokih šolah v Jugoslaviji in Zoran Lakić iz Tifograda z referatom Sredstva javnega obveščanja (radio, tisk, TV in film) pri tretiranju sodobnih problemov in pouk zgodovine. Oba sta bila informativna.

XI. simpozij o pouku zgodovine v Mavrovu lahko ocenimo kot uspelega. Pisec teh vrstic je bil prvič na takem simpoziju in nehoti ga je primerjal z drugimi zgodovinskimi simpoziji. Po zainteresiranosti najširšega kroga publike, po aktivni udeležbi v diskusiji, po želji za izmenjavo mnenj in po odnosu do dela, ki ga opravljajo udeleženci, je prav gotovo prekašal marsikatero zborovanje slovenskih ali jugoslovanskih zgodovinarjev. Praktična uporabnost spoznanj tega simpozija bo prav gotovo velika in je zato koristnost in potrebnost takega simpozija nesporna. Žal je bilo mogoče med referenti in udeleženci na prste ene roke prešteti zgodovinarje z znanstvenimi naslovi. Naj mi bo oproščeno, če se motim, toda iz »univerzitetnih struktur« sva bila le Vojo Kuševski iz Skopja in jaz. Bojda je na drugih simpozijih o pouku zgodovine podobno. Prav je sicer, da si učitelji zgodovine povedo kaj o lastnih izkušnjah, prepričan pa sem, in dokaz sem dobil prav v zanimanju za slovenska referata na tem simpoziju, da jim imamo tudi raziskovalci in fakultetni učitelji marsikaj povedati, ne glede na razdobje, ki je trenutno tema simpozija.

Tudi to pot smo pogrešali udeležence iz Kosova. Menili smo, naj bi bilo tako zborovanje drugič kje bliže prometnim poteam, in odšli iz Mavrova zadovoljni tako po vsebinski kot tudi po organizacijsko-tehnični plati. Največji del referatov je objavljen v prej navedeni publikaciji.

Dušan Nećak

ZNANSTVENO ZBOROVANJE »VOJNE KRAJINE V JUGOSLOVANSKIH DEŽELAH V NOVEM VEKU DO KARLOVŠKEGA MIRU 1699. LETA«

(Beograd 24. in 25. aprila 1986)

Aprila 1983 je začel delovati medakademijski odbor za zgodovino vojnih krajin v jugoslovanskih deželah v novem veku. Iz pravilnika, ki je bil sprejet na prvem zasedanju, so razvidne naslednje naloge medakademijskega odbora: da proučuje vse vrste vojnih ureditev na mejah v naših deželah v novem veku, kot tudi vrste organizacij vojnih krajin, ne glede na to, v okviru katere države so bile; da evidentira in objavlja gradivo za zgodovino vojnih krajin, organizira znanstvena posvetovanja v zvezi s proučevanjem zgodovine vojnih krajin; da vzpostavlja stike z znanstvenimi ustanovami in organizacijami v Jugoslaviji in izven nje, ki se ukvarjajo s proučevanjem vojnih krajin; da koordinira in vzpodbuja delo komisij za vojne krajine pri posameznih akademijah znanosti v SFRJ.

V okviru petletnega načrta medakademijskega odbora je bilo sprejetih več konkretnih akcij, od katerih sta bili dve doslej že realizirani. 9. in 10. maja 1984 je bil posvet o virih in historiografiji proučevanja vojnih krajin v novem veku. Referenti so opozorili, da je v sedanjih fazi zelo težko dati za omenjeno problematiko celovit pregled virov in arhivov, ki te vire hranijo, kar še posebej velja za turško področje. Ugotovljeno je bilo, da še vedno nimamo celotne bibliografije o dosedanjem proučevanju vojnih krajin, čeprav je bilo za posamezna področja že dosti narejeno. To posvetovanje je žal samo odprlo mnoga nerešena vprašanja. Cilj, to se pravi, izdaja referatov v posebni akademijski publikaciji, ni bil realiziran.

Da je zanimanje za zgodovino vojnih krajin pri nas zelo veliko in stalno prisotno v naši zgodovinski znanosti, je dokazal simpozij ob stoletnici zedinjenja Vojne krajine s Hrvatsko leta 1881. Simpozij je bil v Zagrebu od 23. do 25. novembra ob udeležbi dveh referentov iz Slovenije (referati so izšli v publikaciji »Vojna krajina — povijesni pregled — historiografija — rasprave, Zagreb 1984, 476 str.). Razprava je pokazala, da se je zgodovina hrvatske vojne krajine proučevala nepovezano, posamezno in zato nepregledno.

Druga akcija medakademijskega odbora je imela za cilj vzpodbuditi raziskovanje celotnega kompleksa vojnih krajin na jugoslovanskem prostoru v novem veku. To naj bi zajelo turško vojno krajino (serhat), ki je bila organizirana konec 14. stoletja in se je premeščala v skladu s turškim prodiranjem proti zahodu. Sandžak, pozneje pašaluk Bosna, je obdržal značaj vojne krajine. Proučevanje naj bi zajelo nastanek in razvoj vojnih krajin na področju Hrvatske, izgradnjo obrambnih ukrepov proti turškim vpadom in sodelovanje slovenskih dežel pri izgradnji in obrambi hrvatske vojne krajine. V tem sklopu bi se obravnavali tudi obrambni ukrepi beneške republike v Dalmaciji pred turškimi vpadi. Pobuda medakademijskega odbora je bila deloma realizirana na znanstvenem posvetovanju, ki je bilo pod okriljem SANU v Beogradu 24. in 25. aprila 1986. Razpravljalci so obravnavali obdobje od prodora Turkov v Evropo sredi 14. stoletja, osvajanje Balkanskega polotoka in srednjega Podonavja do Dunajske vojne (1683—1699). Posvetovanje je bilo zamišljeno interdisciplinarno, saj so poleg zgodovinarjev sodelovali tudi predstavniki drugih strok.

Po pozdravnih besedah predstavnika SANU, akademika prof. dr. Radovana Samardžića je predsednik medakademijskega odbora akademik Vasu Čubrilović v uvodnem referatu podal historiat delovanja medakademijskega odbora in posvetil pozornost nekaterim bistvenim vprašanjem proučevanja vojnih krajin (vojaški organizaciji, družbenim in ekonomskim odnosom, etnografsko-demografskim premikom, migracijam).

V dveh dneh se je zvrstilo 23 referatov. Žal so nekatere zanimive teme zaradi odsotnosti referentov odpadle. Večino referatov lahko grupiramo z vidika sorodne tematike v posamezne zaokrožene sklope. Mehmed Begović je dal celovit pregled osmanske zakonodaje (šerijat, kanuni), s posebnim ozirom na vojne krajine. Sima Ćirković je obravnaval obrambo ogrske meje. Oprl se je na tri dokumente, ki dajejo vpogled v vojne sile Ogrske in njenih vazalov v obdobju od začetka 15. stoletja do Mohačke bitke. Čeprav je Miloš Blagojević ugotovil, da je zaradi pomanjkanja in fragmentarnosti virov težko dati popoln pregled krajin v obdobju Nemanjićev, mu je uspelo podati dokaj jasno sliko o krajinah v srednjeveški Srbiji od prodora Turkov do padca Despotovine. Pri tem je opozoril na vlogo vlaških katunov. Slavko Gavrilović je razpravljal o vlogi narodnih milic na ogrskem in slavonskem področju v času Dunajske vojne. Pri tem je poudaril, da razumemo s tem tiste vojaške formacije, ki so se borile proti Turkom in so bile dobro organizirane.

O vlogi hrvatskega sabora kot institucije plemstva pri obrambi pred turškimi napadi in o politiki hrvatskega sabora do vojne krajine v 16. stoletju je govoril Josip Adamček. Adamček je tudi menil, da se je fevdalna posest na področju Vojne krajine le delno militarizirala. Posebej je obravnaval položaj kmetov na področju pokupsko-banske krajine. Neven Budak se je zadržal na prikazu razvoja bihačke kapetanije. Ko je mesto priznalo oblast Habsburžanov in dobilo leta 1527 status kapetanije, je ugotovil določen napredek v razvoju. Šele ko je mesto izgubilo urbano funkcijo in se agrarna proizvodnja ni mogla več nemoteno opravljati, se je mesto 1592 predalo Turkom. O doselitvi vlahov Krmpotičev v ogulinsko polkovnijo je govoril Dragutin Pavličević, pri čemer je posebej opozoril na etnično in versko komponento. Primorsko krajino v 16. in 17. stoletju je v svojem referatu obdelal Drago Roksandić. Primorska krajina je bila v posebnem položaju, saj je morala vzdržati pritisk z dveh strani, na eni strani proti beneški posesti, na drugi strani proti turškemu ozemlju. Pri tem je bila vloga senjskih uskokov zelo velika, vendar izgubi po letu 1593 uskoški način vojevanja svoj pomen. Migracijske in kolonizacijske procese je obdelal na sodoben kompjuterski način.

Edini referent, ki se je dotaknil obrambe beneškega ozemlja v Dalmaciji, je bil Radovan Samardžić. Poseben problem predstavlja odnos Benečanov do turškega teritorija. Predvsem ga je zanimala beneška krajina v času Kretske vojne. Ugotovil je, da so Benečani bolje uspevali z denarjem in diplomacijo kot z vojaško silo. Pomembno vlogo pri obrambi meje so imeli morlaki, vendar Benečani tej domači vojski pri obrambi meje niso posvečali posebne pozornosti.

O odnosu slovenskih dežel do vojne krajine na Hrvatskem sta govorila dva referata. Ferdo Gestrin je razpravljal o gospodarstvu na Slovenskem in vojni krajini. Omejil se je na obdobje 16. in 17. stoletja, pri čemer je ugotovil tri različne faze razvoja gospodarstva v slovenskih deželah. Pri tem je imela tudi vojna krajina pomemben delež. Ugotovil je, da prispevek, določen za vzdrževanje vojne krajine, ni predstavljal prevelikega bremena za slovenske dežele, pri čemer je imel največ koristi fevdalni razred. Sergij Vilfan je v referatu navedel zanimive podatke o začetkih finansiranja Vojne krajine s strani notranjeavstrijskih dežel. Predvsem ga je zanimal razrez finančnih obveznosti med dežele Koroško, Kranjsko in Štajersko. Tudi on je ugotovil, da finansiranje vojne krajine ni predstavljal za slovenske dežele prevelikih obremenitev.

Pomemben prispevek k proučevanju vojnih krajin na turškem ozemlju so dali turkologi. O dedovanju posesti bosanskih graničarjev po sistemu odžakluka je go-

voril Avdo Sučeska.⁴ Na isti način kot timarsko posest, kar je specifičnost Bosne, so sinovi dedovali tudi plače in funkcije. Kapetanije so tako ostale v rokah istih rodbin, kar je posebej prišlo do izraza v 18. stoletju. Na vprašanje, zakaj je prišlo v Bosni do masovne islamizacije, v Srbiji pa ne, je skušala odgovoriti Dušanka Bojanić. Čeprav je podprla stališča Nedima Filipovića, ki je med glavnimi vzroki navedel eksponirano vlogo bosanskega krajišta, se z vsemi njegovimi stališči ni strinjala. Med kmeti je odkrila veliko število akindžij, kar opozarja na obstoj raznih načinov pridobivanja ljudi za islam. Konec 15. stoletja je obstajalo prepričanje, da so najboljši janičarji iz Bosne in Albanije, in to iz muslimanskih družin. Bosanski sandžak beg Husrev beg je celo ukazal, da se zbere 1000 muslimanskih otrok iz Bosne za janičarje. Krajiški islam (gazijski, derviški) se razlikuje od islama v notranjosti osmanske države. Odločbe v vlaškem zakoniku so zaprle srbsko vas. Edino smederevski vlahi so obdržali svojo strukturo in specifičen položaj. Posebne neregularne vojaške formacije v krajinah so predstavljali akindžije. Olga Zirojević je prikazala rezultate proučevanja njihove dejavnosti od drugega desetletja pa do osemdesetih let 16. stoletja. Samo v bosanskem vilajetu jih je našela okrog 1000. Ugotovila je tudi, da je bila akindžijska služba dedna in da so se v obdobju miru vključevali v obrtno proizvodnjo in poljedelstvo. Proti koncu 16. stoletja se je začel proces njihove likvidacije. Fehim Spaho je obravnaval organizacijo vojne krajine (serhat) v kliškem in krškem sandžaku v 17. stoletju ter opozoril na izredno veliko število trdnjav ob meji. Obravnaval je strukturo posadk in njihov položaj. Na podlagi novih turških virov je Nenad Moacanin skušal prikazati širjenje turške oblasti in oblikovanje turških upravnih enot v srednji Slavoniji od 1536 do 1541. Na primeru Požeškega sandžaka je opozoril na korekture dosedanjih stališč v literaturi. Položaj in vlogo beogradskega pašaluka v času Dunajske vojne in po njej je prikazala Radmila Tričković.

Posebno skupino so predstavljali trije referati, v katerih so referenti predstavili narodno tradicijo o Vojni krajini in duhovno pesniško ustvarjalnost. Marija Kleut je prikazala lik Iva Vlatkovića, senjskega vojvode (znanega kot Ivan Senjanin) v epski tradiciji. Pesmi o njem so nastale v raznih variantah na velikem prostoru od Senja do Srema brez neposrednega kontakta. Mirjana Stojanović je analizirala književno ustvarjalnost v vojni krajini v 18. stoletju. Stil meščanske poezije izpričuje starejše poreklo. Najstarejšo zbirko teh pesmi predstavlja stara mariborska pesmarica iz 1610 (v ČZN jo je objavil Franc Kovačič). Anđelko Mijatović je ugotovil, da so v narodnih pesmih zabeleženi pomembni dogodki in osebnosti iz turških vojn v 16. in 17. stoletju.

O utrjevanju in fortifikacijah v vojni krajini ali v zvezi z vojno krajino in turškimi vpadi so govorili trije referenti. Milan Kruhek se je v referatu omejil na izgradnjo obrambnih objektov v Slavoniji. Po padcu Beograda 1521 in po Mohački bitki 1526 je kriza v Slavoniji omogočila bliskovito napredovanje Turkov proti srednji Evropi. Kljub prizadevanju sabora ni bilo mogoče zgraditi enotnega obrambnega sistema. Šele sredi 16. stoletja se je oblikovala obrambna linija, ki je kljubovala turškim napadom. Do modernizacije obrambnega sistema po holandskih in nemških vzorih je prišlo šele v 17. stoletju. Posebno pozornost je vzbudil Peter Fister s prikazom protiturške obrambe na Slovenskem. Dal je celovit pregled tipologije kmečkih taborov in svoje zaključke ilustriral z izbranimi diapozitivi. Ignacij Voje je dal pregled utrjevanja slovenskih mest v zvezi z obrambo pred turškimi napadi.

Edini referent, ki je govoril o migracijskih procesih, je bil Vojin Dabić. Razpravljal je o migracijskih tokovih Srbov na področju varaždinskega in karlovskega generalata. Prikaz arhivskega gradiva za zgodovino vojne krajine v graškem arhivu je podal Milenko Pandžić. Informacija je bila zelo koristna, čeprav referat v programu ni bil predviden.

Znanstveno posvetovanje o vojni krajini v organizaciji medakademijskega odbora je pokazalo, da je nujno potrebno obravnavati zgodovino vojnih krajin kompleksno in da bo treba v raziskovanje odprtih vprašanj pritegniti nove, predvsem mlajše raziskovalce. Referati bodo tiskani v posebni publikaciji.

Ignacij Voje

XVIII. MEDNARODNI KULTURNOZGODOVINSKI SIMPOZIJ MODINCI

Celje, 30. 6.—4. 7. 1986

Zgodovinski časopis že kar dolgo ni poročal o kulturnozgodovinskih simpozijih, ki nosijo ime po kraju, ki si jih je zamislil in začel, Mogersdorfu (Modincih) na Gradiščanskem ob sedanji avstrijsko-madžarski meji. Zdaj sodelujejo na simpozijih avstrijski deželi Gradiščanska in Štajerska, madžarski komitat Vas, socialistični republiki Hrvaška in Slovenija. V Sloveniji je bila iniciativa in središče sodelovanja ves čas v Mariboru. Simpoziji so vsako leto v začetku julija; kot prireditelje pa se menjavajo dežele po določenem vrstnem redu. Letos je bila spet na vrsti Slovenija. 18. simpozij je bil v Celju. Tako se je dosedanjima slovenskima prizoriščema Mariboru in Radencem zdaj kot tretje pridružilo še Celje. Reči moramo, da prav uspešno. Prireditelj je bila univerza v Mariboru, na čelu organizacije je bil dr. Bruno Hartman, ravnatelj univerzitetne knjižnice v Mariboru, sam doma s celjskega področja, prostor sestankov pa je bil Narodni dom. Za letos izbrana tema je bila Vpliv in učinki tiskarstva in tiskov in panonskem prostoru do jožefinskih reform.

V ponedeljek 30. junija ob štirih popoldne je bila otvoritev likovne razstave Avgusta Lavrenčiča, ob petih pa se je začel simpozij. Otvoritveni govor je imel predsednik slovenskega izvršnega sveta Dušan Šinigoj, nato pa je imel profesor dr. Branko Berčič uvodni referat. Zvečer je priredil predsednik izvršnega sveta sprejem za udeležence v hotelu Evropa. V torek 1. julija so bili dopoldne trije referati, po kosilu pa ekskurzija na rimsko nekropolo v Šempetru, v bližnjo kraško jamo Pekel in na celjski stari grad. Zvečer je bil v dvorani glasbene šole koncert celjskega godalnega orkestra. V sredo 2. julija sta bila dopoldne dva, popoldne dva referata, zvečer pa, spet v dvorani glasbene šole, tradicionalni mednarodni glasbeni večer, na katerem so nastopili avstrijski baročni trio (iz Gradca), pevski zbor Johann Josef Fux iz Gleisdorfa, pevski zbor iz Szombathelyja, komorni orkester hrvaškega narodnega kazališta iz Splita ter komorni moški zbor iz Celja. V četrtek 3. julija sta bila dopoldne dva referata, ki jima je sledil izlet v Radmirje, v Logarsko dolino s slapom Rinke in v Velenje, zvečer pa je bil ogled muzeja skladateljev Ipavcev in družabni večer v Szentjurju. V petek 4. julija je bil še zadnji referat. Sledil mu je zaključek simpozija, ki so ga po tradicionalni navadi ocenili predstavniki vseh delegacij. Dodati je še, da so si udeleženci v teh dneh lahko pod vodstvom strokovnjakov ogledali tudi staro središče celjskega mesta, župno cerkev, knjižnico, pokrajinski muzej in muzej revolucije. Po seznamih, ki so jih dale v javnost posamezne delegacije, je dala Gradiščanska 21 udeležencev, Štajerska in Slovenija po 18, Hrvaška 15 in komitat Vas 13.

Referirali so: Franž Probst (Eisenstadt) o gradiščanskih tiskarskih središčih v 16. in 17. stoletju ter njihovem vplivu na panonsko kulturo, Theodor Graff (Gradec) o razvoju štajerskega tiska do konca 18. stoletja in njegovem vplivu v notranjeavstrijskem prostoru, Ilona Paveresic (Budimpešta) o tiskarstvu in založništvu v zahodnem Prekdonavju od začetkov do 1780, Aleksandar Stipčević (Zagreb) o tiskarstvu in knjigi v severni Hrvaški do konca 18. stoletja, Vesna Burić (Osijek) o tiskarstvu in knjigi v Slavoniji do konca 18. stoletja, Branko Berčič (Ljubljana) o uveljavljanju tiskane knjige in tiskarstva na Slovenskem; Christoph Binder (Gradec) o časnikih in časopisih v štajerskem prostoru od začetkov do konca 18. stoletja, Gedeon Borsa (Budimpešta); ker ni mogel priti na simpozij, so njegov referat prebrali) o panonskem tiskarju Mandelcu, Nikolaus Bencsics (Eisenstadt) o vplivih tiska na razvoj posebnosti gradiščanskih Hrvatov, Jaro Dolar (Ljubljana) o usodi in vplivu knjige na Slovenskem, Jože Mlinarič (Maribor) o knjižnicah starejših cerkvenih redov na Slovenskem.

Letošnja tema simpozija je bila dobro pretehtana in zelo primerna. Njena relativna ožina je povzročila večjo medsebojno povezanost referatov in večjo primerljivost izsledkov. Rekel bi, da bi bilo iz referatov kar mogoče sestaviti preglednico tiskov in zemljevid tiskarn za ves zajeti prostor. Že zdaj se lahko veselimo publikacije, ki bodo v njej zbrani vsi referati; želimo si, da bi res čimprej izšla. Med referenti so bili najboljši strokovnjaki sodelujočih dežel. Vsakodnevna diskusija k referatom je bila dovolj živahna in je dala precej dopolnil, pojasnil, pa tudi kritičnih pripomb. Seveda področje, ki je bilo letos zajeto, ni obdelano do kraja. Posvetili smo se bolj knjigam, nekoliko manj pa idejam, ki so jih prenašale; tako da nam ostaja še mnogo vabljivih tem. Naj omenim le razvoj znanosti ali pa vlogo jezikov v posameznih strokah in okoljih. Letošnje razpravljanje je zlasti pokazalo, da so bile v času reformacije in protireformacije meje držav in dežel za knjige in ideje zelo zabrisane in v Manliusu — Mandelcu lahko vidimo na nek način uresničeno povezavo vsega prostora, ki ga simpoziji zajemajo, saj je tiskal v latinščini, madžarščini, nemščini, hrvaščini in slovenščini, torej v prav vseh prizadetih jezikih. Udeležencem bo ostal celjski simpozij v lepem spominu tako po referatih in razpravljanju kot po drugih dejavnostih.

Vasilij Melik

Zveza zgodovinskih društev Slovenije je maja 1982 izdala kot posebno publikacijo razpravo, ki jo je za »Zgodovinski časopis 1-2/1981« pripravil **Franc Šebjanič**

SOLNIK IN DOMOLJUB ADAM FARKAS (1730—1786)

Publikacija o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmuršem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja je v manjšem številu izvodov še na voljo na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Cena knjižice znaša 80 din (za člane ZZDS 60 din, za študente 40 din).

ZGODOVINA LJUBLJANE

zbornik s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, ki je bilo v Ljubljani 16. in 17. novembra 1983. Zbornik v obsegu 595 strani je uredil prof. dr. Ferdo Gestrin, v njem pa objavlja 48 avtorjev, ki v svojih razpravah obravnavajo preteklost Ljubljane od najstarejših časov do sodobnih dni. Knjigo sta izdala »Kronika«, časopis za slovensko krajevno zgodovino in Zgodovinsko društvo Ljubljana. V prosti prodaji stane 1600 din, v Zgodovinskem arhivu Ljubljana (Mestni trg 27) in na Oddelku za zgodovino filozofske fakultete (Aškerčeva 12) pa jo je mogoče dobiti za 1100 din.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Ob uvajanju bralne značke Karla Prušnika-Gašperja v naše šole naj posebej opozorimo na bibliografijo tega koroškega partizana in borca za pravice koroških Slovencev ter na bibliografijo prvih petnajstih letnikov VKP; obe bibliografiji je pripravila Marija Suhodolčan, izšli pa sta kot posebna številka VKP.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123, p. p. 501.

OCENE IN POROČILA

Rajko Bratož, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. Ljubljana : Teološka fakulteta : Znanstveni inštitut filozofske fakultete, 1986. 395 strani. (Acta ecclesiastica Sloveniae : 8).

Se pred desetimi leti je med slovenskimi zgodovinarji prevladovalo mnenje, da se proučevanju naše starejše zgodovine obetajo slabi časi. Vzrokov za to pesimizem je bilo več. Med poglavitnimi bi omenili predvsem splošno družbeno klimo, neznanje jezikov in nenazadnje tudi zmanjšan interes med študenti zgodovine. Ta strah, ki je prevladoval skoraj ves povojni čas, pa se je v zadnjih letih pokazal za praznega. Zadnje trditve najbolj argumentira dejstvo, da so samo letos do avgusta izšle že tri monografije, ki obravnavajo starejšo zgodovino: Darja Mihelič, Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340; Andrej Pleterski, Zupa Bled, Nastanek, razvoj in prežitki; Rajko Bratož, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. O njihovi kvaliteti lahko mirno zapišemo, da presegajo slovenski prostor.

Rezultate zgodovinskih raziskovanj Rajka Bratoža spremljajo sami superlativi in skoraj bi lahko rekli, da je že bolj znan v tujini kot doma. K veliki mednarodni odmevnosti sicer res nekoliko prispevajo tudi objektivna dejstva (predmet njegovega raziskovanja je izrazito internacionalen in je blizu raziskovalcem tako v Španiji kot v ZDA), ki pa ne morejo prevagati kvalitete rezultatov. Bratož sicer ni prvi pri nas, ki je začel raziskovati to problematiko, jo je pa prvi zajel tako široko. Iz razmeroma obsežnega uvoda v njegovo knjigo je razvidno, da obstaja že večstoletna tradicija. Žal pa je večina teh člankov in razprav takih, da se je preko njih težko prikopati do jasne podobe. Zaradi dreves je težko videti gozd. Bratovževu delo pa nam za obravnavani čas te težave v veliki meri odpravlja.

Metodološko se je avtor lotil problema na način, ki po prvih straneh kaže, da bo ponovljena stara napaka. Kmalu pa bo bralec ugotovil, da je na dobri poti k sintetičnemu pregledu. Na podlagi temeljite analize virov in literature, od katere je nekaj stare že nekaj stoletij, analizira različne zgodovinske podatke, zlasti pa legende o prvih mučencih na naših tleh. Iz pogosto neskončno nelogičnih, običajno iz srednjega veka ohranjenih legend, lušči zgodovinsko jedro. Nekatere stvari so namreč tako zapletene, da njihovo »dešifriranje« spominja na kriminalne romane najboljših piscev teh zvrsti. Nekatere konstrukcije so na videz tako drzne, da jim bralec že težko verjame. Po premisleku, zlasti pa branju številnih in obširnih opomb, pa se lahko hitro prepričamo, da nimamo opraviti z nikakršno fantazijo ampak z izredno prodornostjo, ki sloni na temeljitem poznavanju antične zgodovine, zgodovine zgodnjega krščanstva v najširšem pomenu besede, tujih in klasičnih jezikov še posebej. K virom, ki so skoraj v celoti tiskani (žal je veliko teh objav zelo starih in so težko dostopne) in podatkom iz literature je pritegnil tudi rezultate arheologije in umetnostne zgodovine. Iz te komplementarne in interdisciplinarne uporabe virov in literature je nato, kot kak antični umetnik, sestavil »mozaik« prvih stoletij krščanstva. Seveda se ni mogel držati ne današnjih političnih, ne naših etničnih meja. Zato je v delu ogromno podatkov tudi za sosednjo Istro, Trst, dele Furlanije, Avstrijo in Koroško še posebej. Ob analizah o resničnosti življenja in dela sv. Mohorja in Fortunata, oglejskih devic, »istrskih mučencev«, tržaških mučencev, sv. Maksima, Hilarija in Tacijana, Servula, Germana, Pelagija, Maksimilijana in drugih, vse do Viktorina Ptujkega kot najpomembnejše osebnosti, je nanizal še vrsto drugih ugotovitev ali pa vsaj odprl probleme, ki se nanašajo na vprašanja od duhovnih centrov, ki so izžarevali v naš prostor (Aleksandrija v Egiptu), do tistih, ki se tičejo gospodarstva, zlasti pa prometnih (in z njimi povezanih duhovnih) povezav našega ozemlja s sredozemskim in evropskim prostorom. Presenetljiva je ugotovitev o vplivu Viktorinove teologije irske cerkve zgodnjega srednjega veka, ki prihaja do izraza celo v naših najstarejših obrazcih apostolske vere: Rateški rokopis, Starogorski rokopis, Trubarjev Katekizem, Alasijev obrazec iz leta 1607.

Ob vsem navdušenju, ki zajema bralece, ne le zaradi izredne in zanimive, na nekaterih mestih kar dramatične vsebine, ampak še posebej načina Bratoževega dela ter ogromnega znanja, na katerem to sloni, pa je le treba opozoriti, da so nekatera mesta za branje tudi dokaj težka, zlasti tam, kjer se dotika avtor raznih herezij in nekaterih notranjepolitičnih vprašanj. V konkretnem primeru to ne more biti očitek, potrebno pa bo na to misliti ob pripravi popularnejše verzije te knjige, ki je nadvse

potrebna. Kot je bilo pred kratkim mogoče prebrati, so skoraj končani dogovori o nemški izdaji knjige, slišati je tudi že predloge o italijanski. To je vse lepo in prav, toda ali ne bi tudi naši »navadni« ljudje zaslužili, da se seznaniijo z Bratovževimi ugotovitvami. Spomnimo se samo mnogih, še danes živih legend o sv. Feliksu, pa Florjanu, da o istrskem in tržaškem ljudskem izročilu niti ne govorimo! Izpustiti oziroma med tekst bi bilo potrebno vnesti del opomb, dostaviti nekaj podatkov o splošnem političnem in verskem razvoju v obravnavanem času in predati besedilo vsaj malo sposobni založbi. Uspeh ne bi izostal. Nenazadnje bi mnogi lahko ponovno odkrili naš »enotni« kulturni prostor.

V dodatku sta avtor in France Martin Dolinar objavila v prepisu in prevodu doslej praktično neznan spis o mučeništvu sv. Mohorja in Fortunata in legendo o sv. Florjanu. Originala sta bila nekdanj stiška last, danes pa sta na Dunaju, varienta prvega pa tudi v Ljubljani. Bralce je treba posebej opozoriti na precejšnjo tiskarski spodrsrljaj. Strani 268 bi morala slediti vsebina strani 271, 272, 269, 270, 273 in naslednje.

Knjiga, ki sta jo izdali teološka in filozofska fakulteta, preko Kulturne skupnosti Slovenije pa je to zelo dragoceno revijo prvič podprla tudi družba, je lepo opremljena in tudi ilustrirana. Zaključujejo jo angleški povzetek, seznama izbranih virov in literature ter stvarno in imensko kazalo.

Stane Granda

Nada Klaić, **Črtice o Vukovaru u srednjem vijeku**. Vukovar : Gradski muzej, 1983. 163 strani + karta Vukovske župe.

O Vukovarju in Vukovski župi obstaja dokaj obsežna literatura, vendar začelnjajo avtorji obravnavati to področje šele od 13. stoletja dalje. Eden od vzrokov je ta, da raziskovalci ne upoštevajo zgodovinskega razvoja Panonije med 8. in 10. stol. Pomanjkanje arhivskega gradiva je oviralo podrobnejše raziskave vukovske župe v tem obdobju. Delo S. Pavičića (Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća, I dio, JAZU, Hrvatska naselja, Knj. 1, Zagreb 1940) je doslej najobsežnejše in tudi najtemeljitejše delo o vukovski župi. Omeniti je treba še dve deli, na kateri se Pavičić naslanja. Gre za raziskave madžarskega zgodovinarja D. Csánkija (Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Budapest 1894), ki v svojem delu daje predvsem register obstoječega gradiva o slavonskih župah v času Hunjadijevcev, in hrvaškega zgodovinarja J. Bösendorferja, ki v svojih črticah iz slavonske zgodovine (Osijek 1910) prinaša sicer nekaj novega gradiva, vendar mnogi njegovi zaključki niso sprejemljivi. Nove poglede, ki jih N. Klaić sprejema in razvija dalje, prinaša V. Klaić v članku »Črtice o Vukovskoj županiji i Đakovu u srednjem vijeku. (Vjesnik zemaljskog arhiva II, 1900). Pomembno raziskovalno delo so v zadnjem času opravili arheologi (Z. Vinski). Čeprav se N. Klaić z vsemi njihovimi zaključki ne strinja, vseeno poudarja, da so dokazali, da tudi na področju vukovske župe obstaja kontinuirano življenje. To pa seveda niso edina strokovna in znanstvena dela, ki prikazujejo življenje na področju vukovske županije. Podatke najdemo v številnih splošnih delih o hrvatski zgodovini ali v posameznih specialnih razpravah in člankih. Področje vukovske župe (teritorij med Donavo in Savo) je predstavljalo pomemben člen v zgodovini Slavonije, Hrvatske in Ogrske. Leži namreč na skrajnem vzhodu Slavonije in je hkrati mejno področje (na vzhodu Srbija, na jugu Bosna). Tu so se odvijali usodni boji za oblast.

N. Klaić je do navedene literature zelo kritična. Zanimiva je njena metoda. Pričakovali bi iz naslova, da se bo v razpravi ukvarjala predvsem s krajevno zgodovino nakazanega področja. Toda ona preko lokalne zgodovine obdela nekatere ključne in usodne politične dogodke hrvatske in ogrske zgodovine v srednjem veku. Glede upora vranskega priorja Ivana Paližne in upora bratov Horvatov po Ludvikovi smrti postavlja popolnoma drugačne teze, kot jih zastopa hrvatsko zgodovinopisje. Popravlja tudi svoje poglede na določena vprašanja in priznava, da je bila preveč pod vplivom literature. Črtice o Vukovarju N. Klaić predstavljajo poskus, da se mesto Vukovar in vukovska županija postavijo v zgodovinski okvir in prostor srednjega veka. Usodo tega področja poveže z najbolj znanimi političnimi dogodki v soseščini od obrskoslovanske selitve do 15. stoletja.

Razpravo o Vukovarju razdeli N. Klaić na več časovnih obdobjih. V poglavju od gepidsko-langobardskih spopadov do naselitve Madžarov najprej ugotavlja, da je bila v času obrsko-bizantinskih bojev za Sirmij slovanska kolonizacija več kot verjetna. V zvezi z rešitvijo spornih vprašanj frankovske oblasti v Spodnji Panoniji se sklicuje na raziskave Lj. Hauptmanna. Posebej se zaustavlja ob vlogi kneza Pribine v tem

delu Slavonije. Od kralja Ludvika je dobil Pribina v popolno lastnino 100 hub ob reki Vuki. Pribinova posest je obsegala celotno področje ob Dravi in Savi, torej kasnejšo sremsko in vukovsko županijo. Pribinova posest je predstavljala pomembno strateško področje kot obrambni prostor pred napadi Bolgarov. N. Klaić postavlja v ospredje tudi vprašanje kolonizacije vukovskega področja med 9. in 13. stoletjem. Vprašuje se, ali lahko slutimo neko zvezo med Pribinovo kolonizacijsko dejavnostjo in omembo Nemcev v vukovskem naselju v 13. stoletju? Meni, da se je v Pribinovem času lahko začela frankovska ali nemška kolonizacija v podgradju vukovske trdnjave, kajti odličen položaj naselja na Donavi je dajal možnosti tudi za trgovino. Obstaja možnost, da je jedro vukovskega naselja nastalo sredi 9. stoletja.

Po Kocljevi smrti 874 so Bolgari za nekaj časa osvojili Srem in del Kocljeve Marke. Tedaj se začenja bizantinsko-bolgarska borba za to področje, v katero so se proti koncu 9. stoletja vmešali Madžari. Naselitev Ogrov v Podonavje ni pomenilo popolnega uničenja starejše slovanske politične in cerkvene organizacije. Za kraje okrog Vukovarja je pomembnejše, da je kralj Štefan I. organiziral venec krajiških mark po frankovsko-nemškem vzoru. Arapadoviči so imeli dovolj vzrokov, da so vukovsko trdnjavo in županijo vzdrževali kot stalno vojaško organizirano področje. Zato posveti avtorica posebno poglavje dvestoletnemu obdobju vladavine Arpadovičev na tem področju. Usodno za nadaljnji razvoj je bilo, da ogrski kralj Andrej II. ni pustil svojemu sinu hercegu Kolomanu, da samostojno razpolaga s kraljevim imetjem v Slavoniji. V času arpadovske oblasti se je tudi vukovska županija postopno spreminjala: kraljevska posest izginja, a na njen račun nastajajo velikaška cerkvena in plemiška gospostva. Pod kraljevo oblastjo in sodno oblastjo njegovega župana je ostala le vukovska trdnjava in člani njene posadke (svobodnjaki — *jobagiones castri*). Toda v dani situaciji je herceg Koloman posvečal več pozornosti mestnemu naselju kot vojakom v utrdbi. Zato doživijo stražarji utrdbe enega najtežjih udarcev leta 1231, ko se je Koloman odločil in naseljencem v podgradju podelil poseben privilegij: S tem jih je izločil kot posebno občino. N. Klaić ob tej ugotovitvi odklanja zastarelo mišljenje našega zgodovinskega pisca, da so naseljenci v novoustanovljenih mestih v Slavoniji izključno tuji (hospites). Delež domačinov je prav tako znaten.

Vukovski privilegij je prvi, ki ga je herceg Koloman podelil v Slavoniji. Podpiral je razvoj tistih naselij, ki so imela pomembno strateško nalogo v njegovem herceštvu. S privilegijem pa se začenja usodna odvisnost vukovskega podgradja od trdnjave na hribu. Zdi se, da niti eno slavonsko mesto ni tako drago plačalo kraljevske svobode. Vukovsko podgradje je bilo izvzeto izpod civilne županijske oblasti in podvrženo vojaškemu poveljniku. Vukovski privilegij pa je tudi povzročil, da se je v literaturi postavljalo vprašanje nacionalne pripadnosti meščanov. Koloman je namreč naslovil listino »Tevtoncem, Saksoncem, Ogrom in Slovanom«. N. Klaić meni, da naziv ni siguran znak razpoznavanja nacionalne pripadnosti. Těvtonec je bil v 13. stoletju, tudi naziv za prebivalca iz slovenskih dežel, čeprav niso govorili nemško. V podgradju Vukovarja se je oblikovalo več ločenih naselij, ki do izdaje privilegija 1231 niso imele enakega pravnega položaja. Vodilna »nacija« so bili Těvtonci in Saksonci, to pa zato, ker so prinesli s seboj posebno kolonizacijsko pravo. Slovani in Ogrji teh pravic niso uživali. Z izdajo privilegija je Koloman izenačil Ogre in Slovane s »tujci« (hospites). Pogradje predstavlja odslej eno občino, prebivalci imajo enake pravice ne glede na jezik, ki ga govorijo.

Posebej se N. Klaić zadrži ob imenu naselja Vukovar. Strinja se z razlago V. Klaića, da ime izhaja iz antike in da ni podlaga hrvatsko ime Vuk, kot sta mislila Pavičević in Bösendorfer. Slovanski naseljenci okrog reke, ki se je v rimski dobi imenovala Ulca ali Hiulca, so trdnjavo na tej reki imenovali Vukov. Kasneje so moški spol imena feminizirali v obliko Vuka. Kljub temu pa v 14. stoletju ni zmagala slovanska temveč madžarska oblika imena za trdnjavo in naselje: Walco-war, a to je dobesedni prevod Walco-trdnjava (*castrum*).

Posebno pozornost posveti N. Klaić anžuvinškemu obdobju, kajti prav področje vzhodnega dela Slavonije, kamor spada vukovska županija, postane področje borb med slavonskimi velikaši in žarišče upora proti budimskemu dvoru po Ludvikovi smrti. Karel I. iz dinastije Anžuvincev, ki je zavladal po izumrtju Arpadovičev, je bil takoj na začetku vladave postavljen pred enega najtežjih problemov, kako rešiti odnos do hrvatskih in slavonskih velikašev. Med njimi so bili posebno močni Bribirci in Babonci. Posebno težko je nastopal proti banu Henrikju Gisingovcu. Ker so imeli Gisingovci poleg južnoogrskih županij tudi tiste med Dravo in Savo, je vladar vodil z njim glavne borbe v požeški in vukovski županiji. Ko se je rešil Gisingovcev, se je Karel lažje spustil v borbo z Babonci, ki so se tudi polastili dedne slovanske banske časti. Šele ko je prišel l. 1325 za bana Slavonije Mikac Mihajlović, ogrski velikaš, se začenja utrjevanje kraljevske oblasti v Slavoniji. Čeprav je Mikac odvezl Gisingovcem najvažnejšo posest na področju vukovske in sremske županije, ni prišla ta pod njegovo bansko oblast. Glavni vzrok je ta, da je Pavao Gorjanski največ prispeval

na tem področju k obnovitvi kraljevske oblasti. Za nagrado je bil imenovan za mačvanskega bana in župana v omenjenih županijah. Tako je bila vukovska županija v drugem desetletju 14. stoletja pridružena banovini Mačva. Poslej so čast mačvanskega bana redno imeli velikaši iz vukovske županije. Stara arpádovska kraljevska vukovska županija postaja v 14. stoletju nova anžuvinska plemiška županija; postaja plemiška ustanova.

N. Klaić postavlja vprašanje, kako se je anžuvinska družbena reforma odražala na področju vukovske županije? Tudi na področju vukovske županije se na račun starih velikaških rodov dviga nova izbrana anžuvinska viteška družba, ki sodeluje pri izgradnji modernega sistema oblasti. Ko je kralj Ludvik I. leta 1358 poveril svojemu bratu Štefanu slavonsko vojvodino, ni imel nikakršne možnosti, da v bratovi deželi izvede svoje davčne reforme in ji vsili svoje davke. Slavonija ostaja pri stari davčni ureditvi (marturina ali kunovina). N. Klaić vidi v tem neuspelem Ludvikovem poskusu, da spremeni odnose v vojvodini, ki jo je upravljal njegov brat, enega od vzrokov, odločnega odpora proti budimskemu dvoru po Ludvikovi smrti.

Nada Klaić pripominja, da hrvaško zgodovinoisje ni odgovorilo na vprašanje, zakaj je žarišče gibanja proti budimskemu dvoru ali, kot ga F. Rački imenuje »gibanje na slovanskem jugu« prav v vzhodnem delu slavonske vojvodine, to je v sremski in vukovski županiji. Avtorica najprej prikaže v glavnih črtah usodo in vlogo glavnih fevdalnih rodbin na tem področju. Razpravlja o poreklu Gorjanskih, Korogov, Morovićev, Osl, Čak in Horvatov. Opozorila je na nekatere netočnosti, ki so se prikradle v hrvaško zgodovinoisje. Umestna je tudi pripomba N. Klaić, da je odveč postavljati vprašanje nacionalne pripadnosti velikašev v srednjem veku.

Gorjanski, ki so igrali zelo pomembno vlogo pod Anžuvinci, so tudi po Ludvikovi smrti obdržali palatinat in s tem najodličnejši položaj v ogrskem kraljestvu. Zato se je Nikola Gorjanski postavil na stran kraljice Elizabete. Med uporniki proti budimskemu dvoru pa se znajdejo bratje Horvati. Eden od vzrokov za njihovo uporniško razpoloženje je, da niso našli v pravem trenutku skupnega jezika niti z budimskim dvorom niti z velikaši, ki jih je dvor pošiljal v njihovo županijo. Drugi vzrok za upor je treba iskati v privrženosti Horvatov do cerkve oziroma cerkvenih ustanov. Vse kaže, da so Horvati imeli v zakupu posest redovne skupnosti Ivanovcev v vukovski in požeški županiji. Na ta način postanejo vazali vranskega priorja Ivana Paližne. Od takrat so bili Horvati v pristranih odnosih z Ivanom, do vranskega priorja pa jih veže tudi vojaška obveznost.

Ligi slavonskih in ogrskih velikašev proti »ženski vladi« je hrvaško zgodovinoisje po letu 1868 posvečalo posebno pozornost. V okviru tega vprašanja zavzema posebno mesto t. im. vranski upor priorja Ivana Paližne proti kraljicama Mariji in Elizabeti že leta 1383. N. Klaić je ponovno analizirala poročilo sodobnika, zadarskega kronista Pavla Pavlovića in ugotovila, da je treba iz zgodovinskih priročnikov črtati upor vranskega priorja Ivana. Vzroki in potek upora proti budimskemu dvoru, kot ga prikazuje tudi Zgodovina narodov. Jugoslavije, nima, kot pravi avtorica, sigurne opore v sodobnem arhivskem gradivu. N. Klaić postavlja tezo, da so člani lige bivši najvišji dvorjani, ki so v času anžuvinske vladavine izgubili položaj in pretrpeli žalitve, po Ludvikovi smrti pa so stremeli za tem, da si ponovno pridobijo izgubljene časti.

Dosedanje hrvaško zgodovinoisje je postavljalo kot edini cilj borbe upornikov odstranitev kraljic z oblasti. Ko N. Klaić analizira vire od Marijinega kronanja 1382 do požeškega sestanka 1385, se ji sama po sebi vsiljuje misel o nezakoniti vladavini Elizabete. V nobenem dokumentu ne priznava, da kot regentinja nastopa v imenu hčerke. Zdi se, da ima Marija v drugi polovici leta 1384 že okrog sebe velikaše, ki so kasneje odstranili Elizabeto. Marija se je skušala osvoboditi materinega varuštva. Elizabeta kmalu zve, da obstaja proti njej gibanje odpora. Čeprav je skušala najti oporo v nekaterih velikaših in je za slavonskega bana postavila Stjepana Lackovića, so prav ti kmalu začeli s pasivnim odporom. Zaradi neuspeha je Elizabeta sklicala sestanek s člani lige v Požegi 1385. Neposredni povod prvega odkritega nesporazuma z velikaši je bil Elizabetin odnos do bosanskega kralja in njenega bratranca Tvrtka I. Razgovore s Tvrtkom je vodil v Elizabetinem imenu Nikola Gorjanski, cilj pa je bil odstranitev Marije z oblasti. Drugi vzrok za sestanek v Požegi pa je bil Marijin zaročenec Sigmund. Člani lige so sicer popuščali zaradi skupne nevarnosti, toda do prave pomiritve ni prišlo. Kmalu je prišlo do novega političnega obrata, ki je prisilil zaročnike, da so spremenili svoj načrt. Bratje Horvati in njihovi privrženci so se odločili, da na ogrski prestol pripeljejo neapeljskega kralja Karla Dračkega. Čeprav jim je to uspelo in je bil Karel kronan s krono sv. Štefana, je vladal le 39 dni. Horvati in Lackovići so nato čakali na ugoden trenutek, da maščujejo nasilno smrt svojega kralja.

Ko sta se kraljici umaknili iz Budima in se zatekli v Slavonijo, so ju pri Gorjanu napadli bratje Horvati in Ivan Paližna. Kraljici sta bili ujeti in odpeljani v

Novigrad, kjer je bila Elizabeta umorjena. Pavel Horvat, zagrebški škof in Ivan Paližna sta odšla v Neapelj in se poklonila sinu Karla Dračkega, mlademu Ladislavu Neapeljskemu. Horvati in Paližna so bili na višku moči. Ivan Horvat, je prevzel bansko čast v vseh hrvatskih deželah. Njim se je pridružil tudi Hrvoje Vukčić Hrvatinić z bosansko vojsko. Kraljevska vojska je bila poražena, v roke upornikov je prišla vsa dežela južno od Drave, med drugim tudi vukovska županija. Medtem je Sigmund s pomočjo Benečanov rešil svojo zaročenko Marijo in prisilil ogrske velikaše, da so ga 31. III. 1387 kronali za ogrsko-hrvatskega kralja. To je povzročilo nove vojaške akcije upornikov na področju Slavonije. Skromni plemič Ivan iz vukovskih Horvatov je po mnogih žrtvah in nesrečah prišel do vrhunca v svoji politični karieri. Postal je glavni namestnik Ladislava Neapeljskega, vladarja, ki je v takratni politični situaciji kot Anžuvinec imel več pravic do ogrske krone kot Sigmund. Toda nenadna smrt Ivana Paližne in Tvrtka I. je bistveno vplivala na nadaljnji potek upora. Odločen udarec Ladislavovim pristašem, v prvi vrsti bratom Horvatom, je zadal Sigmund poleti 1393, ko se je v Požegi pogodil z bosanskim kraljem Dabišo. Vrste upornikov je zapustil tudi bosanski vojvoda Hrvoje. Poraz pri Doboru 1393 je pomenil konec prvega obdobja upora proti budimskemu dvoru, ki so ga vodili bratje Horvati.

Hrvatsko zgodovinopisje je po zaslugi F. Račkega dalo gibanju članov lige nacionalni predznak. N. Klaić postavlja vprašanje, kakšna je bila zgodovinska vloga lige, in odgovarja, da je v skrajni liniji imela izrazito negativne poteze in je ne moremo smatrati kot »hrvatsko gibanje«. Opozarja na dokaze o dinastičnem karakterju upora: Uporniki so zaradi lastnih interesov želeli spremembo na ogrskem prestolu.

To izredno zanimivo razdobje hrvatske preteklosti je dobilo v delu N. Klaića nove dimenzije. Posamezne dogodke postavlja v mnogo bolj realne okvire, pri čemer se skuša otresti ustaljenih stereotipnih rešitev. Žal daje avtorica poudarek politično zgodovinskemu razvoju, medtem ko ekonomskemu razvoju Vukovarja kot trgovskega središča ne posveča prav nobene pozornosti.

Ignacij Voje

Branislav M. Nedeljković, **Liber Viridis**. Beograd : Srpska akademija nauka i umjetnosti, 1984. XXXVI + 567 strani. (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. III odeljenje ; knj. XXIII)

Zanimanje za preteklost Dubrovniške republike in še posebej za njeno državno ureditev in pravo je zelo staro, pa tudi danes vzbuja veliko pozornost. Toda treba je priznati, da je ostala dubrovniška zakonodaja do najnovejšega časa dokaj neznana in slabo proučena, ker so nekateri zakonski zborniki ostali v rokopisu in niso bili tiskani. Povsem drugače je bilo s statuti naših primorskih mest. Ti so bili tiskani že zelo zgodaj in tako dostopni širši strokovni javnosti (Zadarski statut leta 1564, Kotorški 1616, Trogirski 1708 itd.).

Dejstvo je, da je dubrovniška zakonodaja zelo bogata. Do danes so se ohranili štirje zborniki zakonov. Osnova vsej dubrovniški zakonodaji je Liber statutorum civitatis Ragusii, ki je nastal 1272. leta. Temu sledijo še trije zborniki zakonov, in to: Liber omnium reformationum, Liber Viridis in Liber Croceus. Prva dva zbornika sta bila izdana na sodoben znanstveni način po letu 1900, medtem ko je tretji (Liber Viridis) izšel pred kratkim v redakciji B. M. Nedeljkovića.

Historiat izdajanja dubrovniške zakonodaje je precej zapleten in zato še posebej zanimiv. Niku Puciću, prvemu uredniku časopisa Dubrovnik, gre največ zaslug, da je širšo strokovno javnost seznanil z bogato dubrovniško zakonodajo. Smatral je, da je prav zakonodaja dokaz dubrovniške državne neodvisnosti in njene svobode. Vzpodbudil je V. Bogišića, da se je kot strokovnjak začel ukvarjati z dubrovniško zakonodajo. Prepisal je dubrovniški statut iz leta 1272 in knjigo vseh reformacij ter ju pripravil za tisk. Statut je ostal v rokopisu neobjavljen celih trideset let, rokopis prepisa knjige reformacij pa se je izgubil. Medtem je dobil Konstantin Jireček od JAZU nalogo, da izda dubrovniški statut. Opozoril je vodstvo Jugoslovanske akademije na že opravljeno delo V. Bogišića. Tako je bil kot rezultat sodelovanja med Jirečkom in Bogišićem tiskan dubrovniški statut leta 1904 v izdajah JAZU (serija MSJSJM). Drugi zakonski zbornik Liber omnium reformationum je bil objavljen šele leta 1936 v izdajah SANU. Izdajo je pripravil za tisk Aleksander Solovjev. V isti publikaciji je Solovjev objavil še Ordines Stagni (1333—1406), Mihajlo Peterković pa Statut Carinarnice. Na ta način so bili objavljeni vsi glavni zakoniki oziroma zborniki zakonov, ki so izšli do leta 1358, to je do konca beneške vrhovne oblasti. 80 let po izdaji dubrovniškega statuta in 48 let po izdaji njegovega nadaljevanja, knjige vseh reformacij, je izšel tretji zbornik zakonov Liber Viridis — Zelena knjiga. Ker vsebuje

zakone, ki so izšli po prenehanju beneške vrhovne oblasti, ima zbornik še poseben pomen.

B. M. Nedeljković v obsežnem uvodu opozori na specifičnost LV ter napravi tudi izčrpano analizo dubrovniške zakonodaje in še posebej objavljenega teksta. Ugotavlja, da je LV nastal v prvem desetletju 15. stoletja, najkasneje pa okrog leta 1409. Veliko oviro pri praktični uporabi v sodstvu in javnem življenju Dubrovnika na sploh je predstavljala raztresenost zakonov v številnih zapisnikih svetov — organov oblasti. V obdobju od 1358 do 1408 je nastalo okrog 20 knjig zapisnikov svetov ali, kot so to tudi imenovali, knjig reformacij. Vsakodnevna praksa je zahtevala, da je bil sprejet sklep o izdelavi novega zakonskega zbornika. Izbrana je bila komisija strokovnjakov iz vrst plemstva, ki naj bi pripravila izbor zakonov.

Zelena knjiga je kronološki zbornik zakonov. Nastajala je postopoma iz posameznih zvezkov. Ti zvezki so se ohranili v ovitku zelene barve — od tod tudi ime za zbornik. Kasneje (v 16. stol.) so zvezke zvezali v knjigo: V Zelene knjigi je zbranih 507 capitulov ali zakonov ter obsega 250 listov. Okrasitev teksta je skromna. Le prvi notarji so pisali naslove zakonov z rdečilom, inicialke pa so izdelane z zelo skromnimi ornamentami. Prvi vpisani zakoni v tem zborniku so iz leta 1358, LV pa je zaključen okrog leta 1470. Jezik, v katerem so pisani zakoni, vnešeni v LV, je bil v začetku latinski, nato pa italijanski, v dialektu notarja ali kancelerja, ki je pisal zakon. Ortografija posameznih notarjev je neizenačena. V tekstih najdemo tudi določeno število besed in terminov, prevzetih iz srbskega jezika. Prevzeti so tudi termini iz srbskega srednjeveškega prava. Redaktor, pravni zgodovinar B. M. Nedeljković, je pripravil za tisk tekst zakonika na podlagi originala, ki ga hranijo v Historijskem arhivu v Dubrovniku. Ker je tekst zakonov, ki ga najdemo v LV, dejansko prepis zakonov iz zapisnikov svetov (največ Velikega sveta, izjemoma pa tudi iz Sveta naprošenih in Malega sveta), je izdajatelj pod tekstom v opombah opozoril na variante med obema zapisoma. Lahko rečemo, da je redaktor opravil zelo zahtevno in zamudno delo.

Vsebina zakonov je zelo pestra in se nanaša na vse področje javnega in privatnega življenja srednjeveškega Dubrovnika. Pomembno mesto je dobilo v zborniku procesno pravo in organizacija sodišč. Urejen je apelacijski postopek. Najštevilnejši so zakoni, ki imajo ustavnopravni in administrativno-organizacijski značaj. Drugo veliko skupino predstavljajo finančni zakoni. Posebna skupina zakonov je posvečena cerkvenim vprašanjem. Upoštevani so še zakoni v zvezi s kovnico denarja, tkalsko dejavnostjo, proizvodnjo in trgovino s soljo, trgovino z žitom in proizvodnjo vina. Nadalje so vpisani zakoni, ki urejajo položaj notarjev in kancelarjev ter razne komunalne probleme (nočna straža, požarna obramba, gradbeni normativi itd.). Skupina zakonov se nanaša tudi na izvenmestne teritorije — comitate (Ston, Pelješac, Konavle) in na razne pravne norme običajnega prava (vražda, porota, baštinsko-agrarni odnosi). Nekaj zakonov se ukvarja z zunanjepolitičnimi odnosi s sosednjimi državami. Iz naštetega sledi, da so objavljeni zakoni v LV zelo pomemben vir tudi za zgodovinarje in predstavljajo važno dopolnilo pri njihovem znanstvenem delu.

B. M. Nedeljković je pri pripravi izdaje LV odstopil od dosedanje prakse. V izdajo namreč ni vključil repertorijev, indeksov in registrov, ki so jih prepisovalci-notarji izdelali za svojo privatno prakso. Tudi ni upošteval dela znamenitega dubrovniškega pravnega teoretika Frana Gundulića pri obdelavi LV. Vse to je predstavljalo pomembno pomožno sredstvo, namenjeno praktikom, služilo pa je tudi kot priročnik pri šolanju mladih plemičev. Zato imajo ti repertoriji pretežno kulturno zgodovinsko vrednost. B. M. Nedeljković je namreč sam izdelal zelo izčrpen imenski in stvarni register, ki je mnogo bolj uporaben kot zastareli repertoriji.

Ignacij Voje

A na Lavrič, Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579, Istriae visitatio apostolica 1579, Visitatio Iustinopolitana Augustini Valerii. Ljubljana : ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta. 1986. 201 str.

Knjiga je izjemno ličen primer v sodobni tehniki razmnoženega tipkopisa. Skromnost objave pa je v nasprotju z bogastvom njene vsebine. Kot pove že naslov, prinaša knjiga objavo vira — poročila veronskega škofa Agostina Valiera, ki je februarja 1580 obiskal koprsko škofijo in opisal stanje v njej. Prej je vizitiral poreško, puljsko in novigrajsko, kasneje pa tržaško škofijo.¹

¹ Studijo o Valierovi vizitaciji tržaške škofije sta objavila L. in M. M. Tacchella, *Il cardinale Agostino Valier e la riforma tridentina nella diocesi di Trieste, Centro studi storico-cristiani del Friuli — Venezia Giulia, Udine 1974.*

Publikacija je bila prvotno zamišljena predvsem kot delovni pripomoček za raziskovanje (umetnostno) zgodovinske preteklosti severozahodnega dela Istre. Vestni pristop avtorice k objavi pa je presegel prvotni cilj: pred nami je publikacija, ki vsebuje vse sestavne dele in značilnosti znanstveno-kritične objave vira. Sestavljajo jo kazalo vsebine, uvod, ki se deli v vsebinski oris in tehnično, vodilo uporabniku, dalje seznam okrajšav v prepisu izvirnika; sledi prepis vira: izvirnega kazala vsebine in samega poročila o vizitaciji. Avtoričine opombe so razvrščene na koncu prepisa. Delo je opremljeno s seznamami oseb, krajev, in cerkvenih ustanov, medtem ko splošnega stvarnega seznama in slovarčka ne vsebuje.

Valierovo vizitacijsko poročilo je kot vir vsekakor vredno objave. Njegov pomen za umetnostnozgodovinske raziskave je sicer nekoliko manjši, kot je bilo sprva pričakovati. Valier sicer našteva številne cerkvene objekte in njihov bogati inventar, vendar pa ne nudi podrobnejših umetnostnozgodovinskih opisov. Pač pa vsebuje poročilo vrsto drugih zanimivih podatkov, ki razkrivajo tako osebnost samega Valiera, kot tudi okolje, takratne okoliščine in samo življenje prebivalcev koprške škofije.

Vizitacijsko poročilo v prvem delu omenja način škofovega potovanja v nekatere kraje (Valier je prispel v Piran iz Umaga s troveslačo; Izolo je obiskal na konju; v Koper je spet krenil po morju); opisuje zemljepisni položaj, lego in izgled vizitiranih krajev; navaja svoja opažanja o gospodarskih pogojih tamkajšnjega življenja, o številu, dejavnosti, premoženjskem stanju prebivalcev; omenja, kdo načeluje kraju; imenuje župno cerkev ter opiše številčno stanje duhovščine in cerkvene dohodke. Svoja opažanja spremlja tudi z zapisi pričevanj uglednih domačinov o razmerah v njihovem kraju. Odgovarjali so na vprašanja o stanju v cerkvi, o številu duš, o dohodkih cerkve, pa tudi o življenju krajanov: o navadah, (ne)poštenosti, prešuštvu, hazardiranju. V primerih priležnosti in drugih prekrškov poročilo poimensko navaja grešnike. Valier se je zanimal tudi za primere herezije in židovstva. Stanje cerkvenih objektov, na kakršnega je naletel, ga je včasih spodbudilo, da je pristojnim svetoval predelave teh zgradb (koprska ženska samostana naj bi obvarovala svojo čednost z novimi železnimi rešetkami po veronskem vzoru) ali celo novogradnje (piranska cerkev sv. Jurija je bila menda že tako dotrajana, da bi jo bilo treba postaviti na novo). V obiskanih krajih je imel vizitator tudi mašo s pridigo, večkrat pa je razreševal tudi sporna vprašanja.

Zlasti za Koper je Valier zelo podroben in zanimiv tako v opisu življenja duhovščine in spoštovanja cerkvenih običajev, kot v predstavitvi stanja v tamkajšnjih cerkvenih ustanovah: v ženskem samostanu sv. Klare (ki je bil včasih na dvomljivem glasu!) je imela vsaka redovnica svoje ležišče, spale pa so v skupnem prostoru. V samostanu sv. Blaža, ki je s slovel po poštem in svetem življenju, pa so se po dve ali tri stiskale na enem ležišču (v spalnicah pa sta bili po dve ležišči).

Poročilo v drugem delu navaja popis številnih cerkvenih objektov koprške škofije in po bolj ali manj ustaljenem zaporedju omenja njihove oltarje in popisuje njihovo imetje. V cerkvi sv. Križa v Marezigah omenja med inventarjem tudi obredno knjigo v »lingua Illyrica«. Za boljše razumevanje teh obsežnih inventarnih popisov bi imela stvarni seznam in slovarček v objavi zelo hvaležni pomagali. Popise cerkva spremlja ponekod tudi pričevanje krajanov o stanju in življenju v cerkvi in okolišču.

Tretji del poročila omenja objavljane in izvajanje cerkvenih odredb in ukrepov v vizitiranih krajih, našteva bratovščine, hospice in šole v Kopru, Izoli in Piranu, v zaključku pa opisuje nekatere pravde, ki jih je Valier razrešil v času svojega obiska. Najobsežnejša — pa tudi najbolj življenjska — med njimi zadeva izolskega duhovnika Janeza Dominika de Cleris, ki je imel pregrešne odnose s Florenovello, ženo Tomazina Andriola. Potem ko je zaslišal številne priče, ga je Valier obsodil na izgnanstvo. Če bi ga ujeli znotraj istrske dežele, bi globa vsakokrat znašala 50 liber in enomesečni zapor.

Iz povedanega je razvidno, da je Valierovo poročilo izredno zanimivo branje. Prepis vira je opravljen zelo vestno, včasih že s kar preveč strogimi merili (za vire iz tega časa): dolgi je prepisan v j, pisanje črk u in v se ravna po izvirniku ne glede na njuno glasovno vrednost itd. Tekoče razumevanje besedila nekoliko motijo številne okrajšave, ki se pojavljajo v viru in jih objava povzema. Edini očitke avtorici bi lahko bil, da je v uvodnem delu preveč kratkobesedna; upajmo, da bo to popravila z obsežnejšo samostojno predstavitvijo vsebinske plati objavljenega vira.

Darja Mihelič

Slomškov simpozij v Rimu. Rim : Slovenska bogoslovna akademija, 1983. 224 strani.

Septembra 1983 je Slovenska bogoslovna akademija v Rimu organizirala interdisciplinaren simpozij o Slomšku. Na njem je bilo 18 referatov. Prevladovali so teološki različnih področij, med strokami pa so bile zastopane tudi umetnostna zgodovina, psihologija in muzikologija. Vsi referenti so bili Slovenci, pa vendar iz različnih držav, skoraj vsi taki, ki so tako ali drugače povezani s proučevanjem ali nadaljevanjem Slomškovega dela.

Po uvodnem prispevku Franceta Martina Dolinarja, ki opisuje Slomška in njegovo dobo, sledi zanimiv članek Antona Trstenjaka, ki na podlagi grafoloških analiz opisuje Slomškovo osebnost. Za primerjavo je pritegnil še pisave škofov Barage, Stepišnika, Missie, Napotnika in Jegliča. Poleg presenetljive ugotovitve, da je Slomškova pisava podobna Goethejevi, ni našel nikakršnih »pikantnosti«. Ugotavlja, da gre za izjemnega in harmoničnega, skoraj idealnega človeka, ki se je v ljubezni do ljudi in zlasti do naroda izčrpal pred dosegom povprečne življenjske dobe. Nadvse zanimive so njegove ugotovitve o Missii, ki kličejo po preverjanju nekaterih današnjih ocen o našem prvem kardinalu. Za Stepišnika pa npr. ugotavlja »krčevito, že prisiljeno, nenaravno prizadevanje za zatiranje notranje sproščenosti, prvinskosti in veselja do življenja«. Nekaj pikrih oznak najde še za nekatere druge škofo. Gotovo bi bilo zanimivo s pomočjo tovrstnih analiz analizirati še nekatere naše »zgodovinske« osebnosti.

Franc Kramberger, Slomškov naslednik in eden boljših njegovih poznavalcev, je prispeval enega dragocenejših člankov v zborniku. V članku »Viri in struktura Slomškove duhovnosti« opisuje njegov človeški in poklicni razvoj. Z izbranimi besedami in velikim občudovanjem opisuje njegovo otroštvo in opozarja zlasti na mater ter dobrotnike in učitelje, ki so jo skušali nadomestiti. Zeleli bi le, da bi, če je mogoče, bolj analiziral vpliv Janeza Antona Župančiča, ki mu je vcepil ljubezen do slovenskega jezika. Ob tem možu načenja dejansko nerazčiščeno vprašanje, zakaj je bila nacionalna zavest na Štajerskem v tem času in kasneje veliko bolj živa kot na Kranjskem. Kaj je vplivalo na Slomška, da je pesem Govorjenje na godovanje našiga dobrega učenika Janeza Küttelna na lastno pobudo in z »v tistem času precej poguma« povedal v slovenščini?

France Oražem v članku Slomšek in evharistija v njem ni mogel odkriti kakšnega »vznemirljivega« teologa, poudarja pa njegovo studioznost ter teoretično in praktično nasprotovanje nekaterim tedaj prevladujočim nazorom. Jošt Martelanc s prispevkom »Slomškovo prizadevanje za preobrazbo škofijskih duhovnikov« analizira škofa zlasti v obdobju po letu 1848. Iz njega izvem precej o tedanjih cerkvenih razmerah, s katerimi kot duhovnik in kot škof ni mogel biti zadovoljen. Lepo ga dopolnjujeta tudi Viktor Papež in Avgušтина Zore, ki opisujeta njegov odnos do redovništva. Janez Ambrožič ga opisuje kot »sociologa družine« tiste dobe; s tem prispeva k poznavanju družinskih razmer v tistem času. Valentin Inzko opisuje Slomškove zasluge za ustanovitev družbe sv. Mohorja. V nekaterih detaljih zelo ilustrativen članek presega koncept simpozija in knjige.

Anton Ožinger v opisovanju Slomškovega odnosa do Rima ni mogel najti kakšnih osupljivih dejstev, ker Slomšek pač ni bil Strossmayer. Slomšek je bil v tem pogledu papežu popolnoma zvest, celo osebno prizadet zaradi postopkov z njim. Ožingerja dopolnjuje France Perko s prispevkom o Ciril-Metodovem gibanju. Slomšek, ki je prvi Slovencem v njihovem jeziku razlagal zgodovino verskega razkola, je bil zaradi shizme prizadet. Edino rešitev pa je videl le v strnitvi okoli papeža in vključitvi v katoliško cerkev. Peter Pavel Klasinc daje nekaj osnovnih informacij o arhivskih virih (tri objavlja tudi v prepisu), ki se nanašajo na Slomškovo delovanje in so v Vatikanskem arhivu. Iz njih žal ni razvidno, ali je ohranjena tudi dokumentacija v zvezi z njegovim imenovanjem za škofa. Durazzo (str. 156) je Drač in ne Krk (Veglija). Vsekakor bi bilo začeto delo dobro dokončati. Nadvse zanimiv je tudi članek Eda Škulja o Slomšku v glasbi. Ugotavlja njegovo veliko ljubezen do glasbe, prizadevanja za izboljšanje njene kvalitete v cerkvah, posluh za ljudsko petje. Kot komponist seveda ni pomemben, pač pa predvsem kot prireditelj besedil in urednik pesmaric. Škulj ugotavlja podobnost Slomškovih stališč in dejanj s tistimi, ki jih je zastopal in uveljavil Gregor Rihar na Kranjskem.

Miloš Rybář detaljno opisuje škandalozno početje nemških okupacijskih oblasti s Slomškovim truplom ter njegov ponovni pokop v mariborsko stolnico 1982. Tone Zrnec in Andrej Pirš vzporejata Barago in Slomška. Ugotavljata precej podobnosti (enako na podlagi grafologije ugotavlja tudi Trstenjak), čeprav drug na drugega nista vplivala. Oba sta bila resnično globoko verna, z velikim čutom za socialna vprašanja, velika borca in tudi praktična delavca na področju uveljavljanja jezikov in kultur zatiranih narodov. Zanimiva je Slomškova filozofska utemeljitev lastnih prizadevanj za slovenski jezik (glej str. 70 v Martelančevem članku). Ker smo Slovenci po božji

volji, smo dolžni skrbeti za svoj jezik in svojo kulturo. Zato je odpad od naroda nespoštovanje božje volje in prelom z vero. Iz tega je izpeljal, da je jezik tudi varuh vere. Opozoriti je treba na Zrnčevo trditev, da je v washingtonskem državnem arhivu na stotine pisem, ki tožijo Barago pred oblastmi zaradi njegovega odnosa do Indijancev. Mirko Rijavec v prispevku o odnosu med Slomškom in Kocijančičem opozarja na zasluge slednjega pri poimenovanju Mohorjeve družbe po tem svetniku in ne po sv. Modestu, sicer pa govori predvsem o Goriški Mohorjevi družbi. Referata Romanca Tominca o upodobitvah Antona Martina Slomška zaradi dragih reprodukcij niso mogli objaviti, ampak so ga nadomestili s štirimi portreti.

Iz vsega povedanega sledi, da so na simpoziju obravnavali Slomška predvsem kot duhovnika in škofa, manj pa kot eno osrednjih oseb v naši politični zgodovini 19. stoletja. To dejstvo moramo obžalovati, ker lavantinski škof še zdaleč ni dokončno obdelan v tem pogledu. Posebej nam mora biti žal še zato, ker strokovnjaki za ta vprašanja obstajajo in to celo v Mariboru (Viktor Vrtnjak). Trstenjak je v svojem članku zapisal: »Vsak pravi preroditelj (reformator) mora biti predvsem daljnoviden, če to ni, je samo narodni vzvodnik.« (str. 30). Slomšek je reformator nedvomno bil. Prav bi bilo, da bi ga tudi v tem pogledu spoštovali. Slomšek namreč ni ločeval med svojim služenjem Cerkvi in narodu. Morali bi se bolj dotakniti že omenjenega Slomškovega filozofskega odnosa do Slovencev in njihove kulture, še zlasti, ker so bili nekateri njegovi sodobniki — škofje, kot tudi njegov neposredni naslednik, zelo gluhi za taka stališča. Res je, da je pri večini ocen Slomška v našem zgodovinopisju zelo prisotna, zadrega zaradi nepoznavanja njegovih možnosti ter kompetenc kot duhovnika in škofa. Vprašanje je namreč, če ga škofovstvo pri borbi za slovenske narodne pravice ni bolj oviralo kot mu dajalo proste roke. Ne glede na to sta prinesla simpozij in knjiga nova spoznanja in odprla nekatere nove probleme.

Stane Granda

Trinkov simpozij v Rimu. Rim : Slovenska bogoslovna akademija, 1985. 166 strani.

Od 5. do 10. septembra 1983 je Slovenska bogoslovna akademija v Rimu organizirala simpozij o Ivanu Trinku. K temu jo je vzpodbudil uspeh, ki ga je dosegel Slomškov simpozij v Rimu leta 1982 v njeni organizaciji. V zborniku, ki je izšel iz letnice izida 1985, je napisal uvod Maksimiljan Jezernik. Opisal je organizacijo simpozija, predstavil predavatelje in njihove teme ter vzdušje, v katerem je simpozij potekal. Okvir drugim referatom je podal Franc Kralj z razpravo Beneški Slovenci, kratek zgodovinski oris. Kratko in pregledno je opisal dogajanje v Beneški Sloveniji, od problematike samega imena, do zgodovinskega dogajanja. Zgodovinski del je začel s predslavanskim obdobjem, nadaljeval z naselitvijo in pokristjanjevanjem Slovencev, govoril o življenju pod vlado Beneške republike, kjer je poudaril posebnosti, ki so se razvile v upravi in življenju tega področja. Francoska in avstrijska oblast, ki sta v začetku 19. stoletja druga za drugo prevzeli to ozemlje, za te posebnosti nista imeli razumevanja in sta — kot vsaka nova in tuja oblast — vsiljevali svoje zahteve. Tak odnos je med prebivalstvom sprožil negativno reakcijo in navdušenje za Italijo, ki pa se je pleglo, ko je dežela res prišla v okvir italijanske države. Tudi ta ni imela več razumevanja za njene posebnosti, začel se je italijanski pritisk na slovensko prebivalstvo, ki se je z leti le stopnjeval. V času druge svetovne vojne je bila narodna neprebuženost med prebivalstvom Beneške Slovenije še precejšnja in tudi slovenski partizani niso izbrali najprimernejših prijemov, da bi si pridobili domače prebivalstvo. Od konca druge svetovne vojne pa do danes se morajo Beneški Slovenci še vedno boriti za svoje osnovne narodne pravice.

Temu okvirnemu referatu je sledilo delo Irene Lupinc-Košuta, ki govori o Trinkovi življenjski poti. Najprej nam na kratko predstavi Trinkov življenjepis, nato pa se podrobneje ustavi ob pomembnejših dogodkih. Ob tem, kako se je seznanil s slovensko pisano besedo, se pravzaprav naučil slovenščine in začel tudi sam ustvarjati. Spregovori o njegovem pesniškem in pisateljem delovanju, o delu na področju filozofije, prevajanja in glasbe. Poleg tega pa predstavi Trinka tudi kot upodabljajočega umetnika, znanstvenika in politika.

Anton Trstenjak je v delu Podoba Trinkove osebnosti na podlagi karakterološko grafološke analize predstavil Trinka na osnovi njegove pisave. Analiziral je bogat material Trinkovih rokopisov, kar je nadomestilo možnost primerjalne študije Trinkove pisave s pisavo drugih osebnosti, ki bi bile z njim v poklicni in časovno-zgodovinski zvezi. Mario Qualizza je govoril o Trinku filozofu in tako dopolnil Trinkov življenjepis. Martin Jevnikar je govoril o Trinku kot prevajalcu in posredniku med slovansko in latinsko kulturo. Trinko je prevajal v italijanščino ne le slovenske

avtorje, pač pa tudi dela iz hrvaščine, poljščine, češčine in ruščine. Izbiral si je take avtorje, s katerimi je italijanskemu občinstvu lahko prikazal zgodovino in kulturno dejavnost ter kulturno raven posameznih slovanskih narodov. O njegovem jeziku, o razvoju jezika in posebnostih je govorila Fedora Ferluga-Petronio. Pavle Merku je predstavil Trinkovo obsežno glasbeno dejavnost, tako ustvarjalno kot tudi pustovarjalno. Referatu je dodan seznam Trinkovih skladb, ki pa, kot pravi avtor sam, ni popoln.

Tomaž Pavšič je izčrpno predstavil Ivana Trinka kot pesnika Beneške Slovenije. Govoril je o njegovem pesniškem razvoju in zorenju in o ostri kritiki, ki so je bile deležne njegove pesmi s strani kranjskih kritikov. Ti niso bili pripravljeni upoštevati tega, da je pesnik živel in pesnil odmaknjeno od takratnih literarnih krogov, ki so vladali na Kranjskem. Vsebina večine pesmi je narodno prebudna; upa na povezavo z vso Slovenijo na kulturnem in narodnem področju, zavzema se za razumevanje in strpnost med narodi in za sožitje vseh ljudi. Pomembno je pri tem tudi to, da je Trinko pisal pesmi v slovenskem jeziku in ne v narečju, ker je hotel tako Beneške Slovence približati drugim Slovencem. O Ivanu Trinku kot ravnatelju Zavoda Ubogih sester v Vidmu je spregovorila sr. Rosalia Olanda Miazzo. Viljem Černo pa je opisal Trinka kot simbol Beneške Slovenije. Bil je človek, ki se je zavedal svoje vloge, možnosti in dolžnosti, ki jih je imel kot izobraženec med domačim prebivalstvom, da ga dvigne iz otopesti in navduši za slovenstvo. Skušal je doseči razumevanje tudi na italijanski strani, napisal je slovnico za Italijane, da bi ti spoznali svoje sosede. Razkrinkaval je laži in podtikanja, ki so se širile o Beneških Slovencih. Njegovo delo na tem področju je le polagoma dalo rezultate in jih daje prāvzaprav še danes.

Eva Holz

Arnold Suppan, **Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert.** Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1983. 263 strani + 3 zvd.

Skoraj hkrati (čeprav z za leto starejšo časovno označbo) kot poluradna knjiga treh avtorjev, o kateri je izšla ocena že v 37. letniku Zgodovinskega časopisa (1983, str. 307–338), je docent dunajske univerze dr. Arnold Suppan, ki je po rodu Korošec jezikovno mešanega rodu (sam omenja slovenskega deda; zrasel je v Št. Vidu ob Glini / St. Veit a. d. Glan — do 1518 koroškem glavnem deželnem mestu, ki je že ob koncu srednjeveške germanizacije ostalo na nemški strani, severno od tedanje narodnostne meje, ki je tekla ob Krnskem gradu in Gospej Sveti), napisal in objavil knjigo, ki jo ocenjujem. Posvečena ni samo koroškim Slovencem, marveč štirim glavnim manjšinskim narodnostim — dunajskim Čehom (Slovakov jezikovna štetja niso ločila od njih), gradiščanskim Madžarom in Hrvatom ter koroškim Slovencem (le na enem mestu so obravnavani tudi štajerski). Koroški Slovenci so poglavitni predmet knjige — najbrž ne le zaradi avtorjeve intimnejše zveze z njimi, marveč je izhodišče tega pač tudi dejstvo, da gre le pri njih za nosilce najstarejšega še živega jezika ne le na Koroškem, marveč na večjem delu današnjega avstrijskega ozemlja (izjema so Tirolsko, del Salzburškega ter zahodni del Zgornje Avstrije), medtem ko so druge tri skupine sestavni del mlajših kolonizacijskih tokov (mlajših tudi od bavarsko-nemškega in ne le slovenskega oz. »alpsko-slovanskega«). Tudi v svoji oceni se bom v bistvu zadržal le pri »slovenskem« delu knjige, se pravi pri tistih nekaj preko 100 straneh, ki obravnavajo koroške (v skromnem delu tudi štajerske) Slovence. V tem pogledu je knjiga posebej zanimiva, ker je za koroške Slovence prvo delo, ki skuša do našega časa nadaljevati analizo Zwitterjevega Koroškega vprašanja (1937), ki jo za zadnje desetletje z uporabo podatkov štetja 1981 (Suppan jih še ni imel na razpolago, Unkart pa tudi le globalne številke za sodne okraje) skuša še podaljšati Albert Reiterer (v knjigi Doktor und Bauer; Ethnischer Konflikt und sozialer Wandel: Die Sozialstruktur der slowenischen Minderheit in Kärnten, Drava / Slovenski znanstveni inštitut, Celovec 1986, uvod podpisan decembra 1985, 183 str.).

Obravnava Slovencev na Štajerskem je omejena le na število Slovencev po štetjih 1910, 1939 in 1971 (str. 61–66), medtem ko je za štetje 1934 naveden le skupni podatek za vso deželo in enako tudi za »štetje posebne vrste« 1976; za 1923 in 1961 podatka o številu Slovencev v tej deželi sploh ni na razpolago (»nicht ausgewertet« na statističnem uradu), za 1951 pa je očitno nepopoln (le del kombinacij s slovenskim jezikom). Za leto 1910 se poleg tega podrobnejša preglednica (str. 62) razlikuje od sumarne (str. 18), ker sega preko državne meje 1919 na jug. Najbrže bi bilo tudi prav, če bi Suppan do 1910 razmejil svoje preglednice do preglednic in števil Matjaža

Klemenčiča (ČZN 49 /n. v. 14/, 1978, posebej str. 146 sl. in str. 136 sl. in 140), za štetja od 1939 naprej pa do tega, kar je pisal o Slovencih na Štajerskem v več svojih razpravah pokojni Tone Zorn: Ker tega ni storil, so seveda nekatera vprašanja ostala odprta ali vsaj bolj odprta, kot je potrebno. Razlike so ob različnih kriterijih gotovo nujne — Suppan se drži uradnih podatkov statistike (ki niso v vsem zanesljivi) za »domačine« po kriteriju državljanstva, ne stalnega prebivanja; Klemenčič pri svoji vsoti za 1910 (drugače kot v tabeli str. 146 sl.) uporablja najvišjo odstotno mero po krajih iz časa 1880—1910, kar je gotovo problematično (str. 136), pri tabeli se pa drži dosledno sedanje državne meje. K sumarni številki slovenskega prebivalstva iz diplomatskih spopadov po letu 1945 (okrog 6.000 Slovencev na obmejnem pasu z okrog 10.000 prebivalci), ki odmeva včasih tudi v sodobni publicistiki (bodisi s številko 6.000 bodisi 10.000 Slovencev v obmejnem pasu), je treba reči, da so to pač diplomatske številke in ne številke štetij: od 1910 je bilo v obmejnem pasu Slovencev med avstrijskimi državljani največ 3.327 leta 1900 (1910 pa 2.634), k temu še nekaj preko 400 priseljenih »ogrskih državljanov«, prekmurskih slovenskih priseljencev (1910 okrog 470). Diplomacija je pač v korist svoje zahteve postavila tezo o večini slovensko govorečega prebivalstva na zahtevanem ozemlju le kot trditev, brez dokazovanja s pomočjo statistike. Zagotovitev varstva za Slovence v obmejnem pasu (v bistvu gre — po obsegu jugoslovanske zahteve iz leta 1947 — za Radgonski kot, Lučane z najbližjo okolico in za Slovence v najjužnejšem delu občine Sobota) seveda res ni bila naključna, kot po pravici priznava Suppan, čeprav je obseg tega vprašanja v publicistiki pogosto res predimenzioniran.

Vsekakor pa je treba popraviti Suppanovo trditev, da »južnoštajerski Slovenci« (očitno so mišljeni domačini, ki niso bili priseljeni šele po 1918!) »niso bili prizadeti« po masovnem izseljevanju po aprilu 1941. Pri tej trditvi je avtor (str. 63 sl.) očitno nekomu nasledel (ali Štefanu Karnerju, ki ga v zvezi s tem navaja?), iz obsežne Ferencve monografije (Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968) in objave originalnih virov za ista vprašanja (Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalisierungspolitik in Slowenien 1941—1945, Maribor 1980 — tudi opombe so v nemščini!), bi seveda izvedel, da so bili od vsega začetka ne glede na izvor določeni za izselitev vsi narodno zavedni Slovenci (po prvih elaboratih so nacistične institucije računale pri tem na eno tretjino slovenskega prebivalstva, se pravi na okrog 200.000 ljudi); že izselitev okr. »6000 glav« slovenske inteligence je upoštevala le politično in narodnostno kulturno aktivnost in v nobenem pogledu izvora iz Štajerske ali od drugod iz Slovenije. Suppan navaja le povzetek Ferencvih dognanj v predavanju o »izseljevanju iz Jugoslavije« (str. 64, op. 73), a to ne zmanjšuje pomena napake same na sebi — razlaga le njen postanek.

Pri obravnavanju koroških Slovencev te vrste »kratkih stikov« po nasledanju kakemu drugemu avtorju ni. Z obeh strani bi bilo vendar prav razčistiti že star nesporazum. Število 120.000 koroških Slovencev v jugoslovanskem memorandumu 1947 (str. 56 Suppanove knjige) se tudi teoretično ne nanaša na položaj 1947, marveč na položaj pred začetkom druge svetovne vojne (to je razvidno tudi iz etničnega aneksa k memorandumu). Ta številka poleg tega ni izšla iz znanstvene analize etničnega stanja na Koroškem: moja razprava v Koroškem zborniku jasno kaže, da je bilo za trideseta leta po različnih statističnih virih (delež slovenskih otrok v šoli, cerkvena statistika glede na jezikovni značaj župnij, privatna slovenska statistika in še kaj podobnega) mogoče dokazovati na slovenskem in mešanem ozemlju z okrog 100.000 prebivalci na južnem Koroškem (približno v obsegu ozemlja dvojezičnih šol iz leta 1945) okrog 80.000 slovensko govorečih ljudi; z domnevo — ki se je tudi dala podpreti z nekaterimi (vendar manj dokazljivimi) podatki — da je bilo zunaj tega ozemlja na Koroškem še okrog 10.000 Slovencev, se je dala postaviti hipoteza o obstoju okrog 90.000 Slovencev na Koroškem v celoti. Številko 120.000 je postavil že v poletju 1945 Aleš Bebler pri nekem intervjuju v Londonu, ker je po izračunavanju »etničnega ravnotežja« manjšin na obeh straneh meje z Italijo, ki se je pokazalo kot pomemben dejavnik reševanja vprašanja bodoče razmejčitve, na vprašanje angleškega novinarja po številu Slovencev na Koroškem hitro izračunal, kolikšno število Slovencev na Koroškem potrebuje za »ravnotežnostne račune« te vrste. Že ko me je jeseni 1945 — ob mojem prvem kratkem obisku v Beogradu — vprašal, na koliko Slovencev računam na Koroškem in sem mu odgovoril, da na 80.000, v skrajnem primeru bi se dalo dokazovati število 90.000, je kratko odvrnil, da bomo morali dokazovati število 120.000, ter razložil tudi zakaj. Odstavek o tej številki je bil poslej dodan v vsa naša razpravljanja o etničnem stanju na Koroškem, čeprav se v besedilu pač čuti različni način obravnavanja pri teh dodatkih (Koroški zbornik, 1946, str. 216, 231, 245), na katerega je prof. Zwitter v svoji oceni (Zgodovinski časopis 1, 1947, str. 197) tudi namenoma opozoril. Država hoče imeti pri svojih izjavah pač svoj »prav« in ga je v času diplomatskega boja zahtevala pri vseh publikacijah, ki so bile za ta boj pomembne. Prav nekaj razlik med besedilom Koroškega zbornika in uradnimi stališči je bilo v ozadju

dejstva, da zbornik, ki je bil že preveden v angleščino, ni bil objavljen tudi v tem prevodu.

Etnični razvoj Slovencev na Koroškem (str. 42—61) je avtor razdelil na štiri dele. V prvem obravnava njihovo statistično nazadovanje od 1880 do 1910 (tu do neke mere povzema svojo podrobnejšo razpravo *Zwischen Assimilation und nationalpolitischer Emazipation, Österreichische Osthefte* 20, 1978, 292—328) ter nenadni presejnetljivo globoki padec ob štetju 1923, v drugem oddelku »razlikujoče se statistike« štetja 1923 in 1934, v tretjem položaj koroških Slovencev v tretjem rajhu in v četrtem »jezikovne kombinacije in asimilacijo po 1945« ob položaju v drugi avstrijski republiki. Za prvo obdobje (1880—1910) tabele manjkajo; do neke mere zamenjuje njihovo vlogo le zemljevid str. 263 sl. s podatki o deležu Slovencev po občinah za leto 1910. Pri tem oddelku gre seveda predvsem za povzemanje stvari, ki so mnogo podrobneje obravnavane že drugje (do 1934 v *Koroškem zborniku* 1946, za štetja 1939 do 1961 v različnih Veiterjevih razpravah, še zlasti pri Pleterskem in v različnih Zornovih obravnavah; posebej za 1951 tudi pri Klemenčiču, vendar s premalo težnje po povzetku globalnega položaja koroških Slovencev v korist gole minianalize brez prave sinteze; za stanje okrog 1970 pa je največ podrobnejših podatkov v knjigi Unkarta, Glantschniga in Ogrisa). Suppanovo obravnavanje ni pomembno v tem delu zaradi konkretnih podob, marveč bolj zaradi vprašanja, v katerih smereh sluti rešitve pri odgovarjanju na temeljne vzroke po postopnem statističnem nazadovanju Slovencev.

Marsikaj povzema seveda tudi v teh pogledih po dosednji literaturi — nemško-avstrijski, pa tudi po naši. Ponekod se vendarle postavljajo kaka vprašanja. V zvezi s koroškimi štetji do 1910 navaja Suppan Brixovo predavanje iz plebiscitnega simpozija v Celovcu, vendar je metodološka vprašanja štetij 1880 do 1910 Emil Brix mnogo obsežneje in bolj dokumentirano obdelal v svoji knjigi *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation*, Wien, 1982, metodološko v vsej knjigi, konkretno pa zlasti str. 152—224 (tudi za ocenjevanje manipulacij prijav za nemški in slovenski jezik v različnih deželah!). Vprašanje Moritscheve gospodarske razlage glasovanja pri plebiscitu (Kärnten — Volksabstimmung 1920 — Voraussetzungen · Verlauf · Folgen, Wien 1981, str. 99—116 in 3 zemljevidi), češ da so glasovali zoper Jugoslavijo tudi tržno usmerjeni slovenski kmetje, medtem ko so tudi nemški delavci zaradi boljšega tržnega prostora za industrijsko blago glasovali zoper Avstrijo, ni še toliko trdno, kot se zdi Moritschu in Suppanu, marveč bi bilo treba preiskati še različne strani te hipoteze (ne zadošča relativno primerjanje jezikovnega razmerja in razmerja glasov ob plebiscitu, marveč bi bilo treba pregledati, kaj pomenijo spremembe po občinah v absolutnih številkah; splošen agrarni značaj občine še ne velja za vse ljudi — že Zwitter je opozoril na pomen poljedelskega delavstva v koroških hribovskih predelih; pri primerjanju navedenih razmerij se mi zdi, da gre še za drugačno razmerje: več »nemških« glasov za Jugoslavijo je v občinah, v katerih je prišlo po letu 1890 oz. 1900 do izjemno visokih padcev slovensko govorečih in do skokov števila nemško govorečih, do več »slovenskih« glasov za Avstrijo pa v občinah brez takšnih nenormalnih sprememb, v katerih je bilo število Slovencev zelo visoko; postavlja se vprašanje, ali ne izražajo »nenormalnosti« pri plebiscitu prav že nastajajočih sprememb jezikovne strukture — bodisi v umetnem pospeševanju prijav nemškega jezika ali pa v uspešnem preprečevanju takšnih prijav?; da pri takih obratih ne gre le za tržno usmerjene kmete, marveč tudi za drugačne vplive bojev za slovensko-nemško mejo na Koroškem, kaže marsikje štetje 1923, pomislimo le na Št. Stefan ob Zilji).

Wuttejeva razlaga padca števila slovensko govorečih na Koroškem med 1910 in 1923 z izseljevanjem velikega števila Slovencev, ki jo Suppan sprejema, čeprav opozarja na moj ugovor, je neutemeljena; resnična slovenska emigracija je znašala le 600 do 700 ljudi, Wutte pa pri svoji razlagi ni upošteval niti, da je bila le približno tretjina priseljencev s Štajerskega iz slovenskega dela te dežele, drugi pa iz nemškega, niti da je le okrog polovica slovenskih priseljencev s Štajerskega in Kranjskega 1910 prijavila slovenski občevalni jezik, niti da kažejo podatki iz leta 1934, da se je komajkdo od teh priseljencev po 1920 izselil s Koroškega (prim. Koroški zbornik, 213—215). Na str. 54 bi bilo seveda pomembno navesti obseg »izseljevalnega ozemlja« za Slovence 1942 (kar navaja Ferenc v svoji objavi virov!), kajti tega, da bi šlo pri načrtu izseljevanja 50.000 Slovencev iz »južne Koroške« samo za staro Koroško (pred 1941) iz virov ni mogoče neposredno dokazati, čeprav ni izključeno. Za vzroke znižanja slovensko govorečih med leti 1951 in 1961 v knjigi v bistvu ni pravega odgovora. Za štetje »posebne vrste« 1976 Suppan po pravici navaja svoje dvome o njegovi uporabnosti, za kar je sicer res požel Ogrisovo kritiko v Cariniji 174, 1984, str. 496, češ da »njegovo dalekosežno pravilnost potrjujejo rezultati štetja prebivalstva 1981«; neutemeljenost te kritične pripombe kaže račun, da je bilo 1981 naštetih »slovensko« govorečih (14.078, z vindišarsko govorečimi 16.421) 3,57-krat (oz. 4,16-krat) več kot ljudi s slovensko materinščino 1976 (3.941) na Koroškem. Vendar

se račun urada koroške deželne vlade iz leta 1979 na število 15.000 do 17.000 Korošcev, ki se prištevajo k slovenski narodnostni skupnosti, ne opira na štetje »posebne vrste«, kot je mislil Suppan (str. 61), marveč na rezultate štetja prebivalstva iz leta 1971 (danes jih šteje dokumentacija istega urada: Angaben über die Slowenen in Kärnten. Der Fragebogen des Europarates, Klagenfurt, 1985, str. 26, oz. 2 fotokopije originalnega odgovora, ca. 14.500 — po štetju 1981).

Pomembnejši del Suppanove knjige za razumevanje slovenskega položaja na Koroškem je v drugem osrednjem delu knjige, ki je posvečen »avstrijskim narodnostnim skupinam v družbenih spremembah po 1910: integracijski in asimilacijski vplivi« (o koroških Slovencih od str. 136 do 212). Šele tu je resnična podoba o germanizacijskih vplivih, čeprav se mi zdi, da je prva republika vendarle obravnavana s precejšnjim prizanašanjem. Problemi gospodarskega življenja, družbenih struktur, stopnje izobrazbe in še kaj so konkretno analizirani in ponazorjeni s statističnimi podatki do 1971. O prvi republiki in tudi o dobi hitlerjevskega tretjega rajha bi se dale tu ali tam še dopolniti ali popraviti kake posameznosti, ki pa vendarle niso posebno bistvene. Prav to je tisti del, kjer se nadaljuje nekdanja Zwitterjeva preiskava in tudi dopolnjuje z novimi statističnimi rezultati, s tem pa tudi kaže spremenjeni položaj koroških Slovencev — v nekaterih stvareh na bolje (zlasti glede izobrazbe mladih), v drugih pa tudi na slabše (glede usihanja slovenstva množice prebivalcev). Suppan pač prvo močneje podčrta kot drugo; nekateri nemški avstrijski publicisti so v tem pogledu gotovo ostrejši (npr. Gero Fischer ali Albert Reiterer). Seveda je te stvari težko zamerjati, dokler je temeljna drža raziskovalca v bistvu poštena — in to pri Suppanu gotovo je. Obstaja pa vendar pri marsikaterem njegovem izvajanju metodološko vprašanje: vse socialne, izobrazbene in podobne strukture koroških Slovencev izvaja od njihovih 100 %, ter to na istem temelju primerja z nemškimi strukturami v deželi. Rezultati so torej povezani in pogojeni z nezanesljivim jezikovnim štetjem prebivalstva. Ob drugačnem številu 100 % Slovencev na Koroškem bi bile drugačne tudi njihove strukture glede izobrazbe, gospodarstva, družbenih skupin, vsakdanje poti na posel itd. Ob tem razmišljanju se trdnost marsikaterega sklepa mame, vendar najbrže tega vprašanja ni mogoče v obstoječih razmerah na noben način premagati. Navajam ga zaradi tega, da se zavedamo negotovosti tudi pri poštenih in temeljitih znanstvenih naporih za razreševanje problemov te vrste.

Bogo Grafenauer

Borivoj Lah-Boris, Artilerija 9. korpusa. Ljubljana : Partizanska knjiga, 1985. 352 strani.

Slovensko zgodovino pisane narodnosvobodilne vojne se zdaj, ko so svoje monografije dobile že skoraj vse partizanske enote, loteva monografskih obdelav raznih partizanskih posebnih dejavnosti. Tako je nekdanji aktivni poročnik starojugoslovanske vojske, partizanski in poveljni topniški oficir in nato profesor na ekonomski fakulteti v Ljubljani Borivoj Lah-Boris napisal monografijo artilerije 9. korpusa in s tem izpopolnil vrzel pri prikazovanju te, za partizanski način vojskovanja sicer netipične, toda zelo pomembne vrste oborožitve.

Zbral je vse, kar je bilo o artileriji 9. korpusa že napisano, pisne sestavke in ustna sporočila borcev ter arhivske vire. Svoje pregledno in poljudno pisano delo, ki pa je sicer opremljeno s kritičnim aparatom in na neoporečni znanstveni višini, je razdelil v več poglavij, od katerih prva prikazujejo razvoj artilerijske dejavnosti partizanskih enot na Primorskem takoj po kapitulaciji Italije, na tako imenovani goriški fronti, v veliki nemški ofenzivi in ob napadih na sovražne postojanke še pred 14. junijem 1944, ko je bila v Gornjem Lokavcu ustanovljena artilerija 9. korpusa. V naslednjih poglavjih je temeljito prikazano delovanje artilerije 9. korpusa v napadih na komunikacije v Baški grapi, v bojih in uničenju domobranske postojanke na Črnem vrhu, napadih na Železnike, Gorénjo vas, Trnovo, Sv. Križ, delovanje topništva v nemških ofenzivah, zaplembe in izgube topov. Posebna pozornost je posvečena delovanju artilerije 9. korpusa v zaključnih operacijah za osvoboditev Trsta in Slovenskega primorja.

Omenjenim kronološkim prikazom delovanja topništva sledi sintetični del, v katerem avtor prikazuje delovanje različnih dejavnosti in služb artilerije 9. korpusa. Tako oriše politično delo in življenje, kulturno-prosvetno in psihološko-propagandno dejavnost, pravosodne službe, sestavo moštva, tehnično službo in oborožitev, službo za zveze, sanitetno, veterinarsko, intendantsko in administrativno službo.

Delo je bogato opremljeno s številnimi skicami bojev, v katerih je sodelovalo partizansko topništvo na Primorskem, s preglednimi tabelami, številnimi čisto zelo zanimivimi in še neznanimi fotografijami. Žal se je ob razvijanju po koncu vojne v Sovjetski zvezi »izgubil« film Cora Škodlarja o partizanskem napadu na Črni vrh, ki bi bil nedvomno izreden zgodovinski vir, tudi za uporabo partizanskega topništva, ki je kot znano odločilno prispevalo k padcu te sovražne postojanke. Delo zaključujejo seznam borcev artilerije 9. korpusa NOV, seznam padlih in poveljniškega kadra, kazalo krajevnih imen; osebnih imen, vojaških enot, ustanov in orožja ter skic in slik.

Avtor je obnovil delovanje artilerije 9. korpusa; ga tudi kritično in pregledno ovrednotil, naglasil njen pomen, opozoril na napake, do katerih je prihajalo ob njeni uporabi in tudi na težave, ki so izvirale iz omejitev, ki jih je za uporabo artilerije prinašal partizanski način vojskovanja. Vse te kritične analize dajejo knjigi o delovanju artilerije 9. korpusa še dodatno težo.

Andrej Vovko

Velimir Vulikić, Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985. 399 strani. (Knjižnica NOV in POS ; 47).

Z monografijo dr. Velimirja Vulikića smo dobili vpogled v delovanje zobozdravstva v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Po kratkem uvodu, ki skuša podati okvirno stanje zobozdravstva med obema vojnama, sledi prvi del knjige, ki ga avtor deli na dve obdobji. V prvem obdobju osvetli čas od ustanovitve prve zobne ekipe (pisec vseskozi uporablja ta termin, ker so to bile gibljive ekipe zobozdravstvenih delavcev), od junija 1942 do jeseni 1943, za katerega je značilno, da se sicer posveča precejšnji skrb organiziranju vsaj najnujnejše zobozdravstvene pomoči, da pa so do kapitulacije Italije na slovenskem ozemlju delovale le tri ekipe, od teh dve le krajši čas. Drugo obdobje delovanja partizanskega zobozdravstva začneja jeseni 1943 in se konča z osvoboditvijo maja 1945. V tem času se je zobozdravstvo kadrovsko in organizacijsko krepilo vse do konca vojne. V okviru sanitetnega oddelka je bila kmalu po kapitulaciji Italije ustanovljena tudi sekcija za zobozdravstvo.

Natančno in podkrepjeno z objavo okrožnic, obrazcev, poročil ter pravilnikov je pisec obdelal razvoj in organizacijo zobozdravstva v enotah NOV in PO Slovenije in v zaledju. Problematiko zobozdravstva med NOB je skušal čimbolje osvetliti, zato je obširno spregovoril o stalnem prizadevanju za kadre, o usposabljanju zobozdravstvenih delavcev, o preskrbi in zagotovitvi zobozdravstvenih potrebščin, za kar je bilo potrebno precej iznajdljivosti in domiselnosti; natančno so opisani ročni vrtnalni stroji, ki so jih dostikrat sestavili kar zobozdravstveni delavci sami, navedene pa so tudi količine zobozdravstvenih potrebščin, ki so jih ekipe dobile v letih 1944–45. Že konec leta 1944 je bil pripravljen koncept načrta za povojno organizacijo civilne zobozdravstvene službe.

Pozornosti in pohvale vredno je tudi zajetno drugo poglavje knjige, kjer je dr. Vulikić zbral podatke o ustanovitvi in delovanju zobnih ekip v Sloveniji po korpusih, divizijah, brigadah, odredih, bolnicah, nekaterih okrožjih, vojnih področjih, komandah mest (Trst, Gorica), v prekomorskih enotah in v ambulanti baze NOVJ v Bariju. Objavil je tudi 34 ohranjenih tabel, ki so mesečno nastajale in ki ponazarjajo resno delo zobozdravstvenega osebja v posebnih pogojih, v katerih je delovalo. Pri opisovanju dela zobozdravstvenih ekip pa je avtor vzporedno, večkrat preobširno, navajal gibanje in boje posameznih partizanskih enot v Sloveniji in se tako nehotе oddaljil od osnovne teme.

V tretjem delu knjige je pisec spregovoril o zobnih in ustnih boleznih in njihovem zdravljenju. Zaradi neustrezne prehrane in zobne higiene so bile razne bolezni zob in ustne votline pogost in boleč spremljevalec borcev. Zelo zanimivo so prikazani posegi zobozdravstvenih delavcev in trud, da bi s sredstvi, ki so jim bila na razpolago, pomagali obolelim.

Objavi virov in opomb slede priloge. Tu je avtor skrbno zbral krajše življenjepise in slike zobozdravstvenih delavcev in žrtev vojne, z zobozdravniki, dentisti, zobnimi tehniki, zobnimi asistentkami in laiki-borci, ki so bili dodeljeni zobni ekipi, in sicer v Sloveniji ter Slovence, ki so sodelovali v enotah po Jugoslaviji in v NOVJ v južni Italiji. Na koncu je dodan seznam uporabljenih kratic ter kazalo osebnih in krajevnih imen ter enot.

Pričujoča knjiga je sad več kot desetletnega dela avtorja, ki je pred tem objavil že vrsto razprav o zobozdravstvu med NOB. Poleg pregleda razvoja zobozdravstva je dr. Vulikić navedel tudi vrsto podatkov o razvoju in delovanju partizanskega zdravstva, saj sta bili obe panogi kar najtesneje povezani. Opiral se je predvsem na gradivo partizanske sanitete, ki se hrani v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, ustne vire, poznana pa mu je dobro tudi že objavljena literatura o par-

tizanski saniteti. Dr. Velimir Vulikić je zelo skrbno pregledal in zbral podatke in zapise o zobozdravstvu v Sloveniji med NOB in njegova knjiga predstavlja še en pomemben prispevek pri spoznavanju delovanja partizanskega zdravstva v izjemnih pogojih med drugo svetovno vojno.

Metka Gombač

Anton Ikovic, Marjan Linasi, **Koroško partizansko zdravstvo (na Koroškem in Solčavskem)**. Ljubljana, Partizanska knjiga, 1985. 397 strani. (Knjižnica NOV in POS 51)

Knjiga o koroškem partizanskem zdravstvu teritorialno zajema takojmenovano južno Koroško (Zilja na zahodu, Rož v srednjem delu, Podjuna na vzhodnem delu), Mežiško dolino in Solčavsko. Posega torej na jugoslovansko in avstrijsko ozemlje. Avtorja že v uvodu poudarjata, da je pisanih virov za to področje manj, zato pa sta se trudila, da sta zbrala čimveč živih pričevanj in oblikovala zanimivo pripoved o nastanku in razvoju koroškega partizanskega zdravstva v posebnih pogojih, v katerih je delovalo na tem ozemlju, in dopolnila tako vedenje o dejavnosti partizanske sanitete v Sloveniji. Knjigo poleg uvoda in zaključka sestavlja sedem poglavij.

V prvem poglavju se je avtorjema zdelo potrebno podati kratek pregled narodno-osvobodilnega boja na Koroškem in Solčavskem.

Drugo poglavje obravnava značilnosti obdobja in zdravljenja ranjencev od začetkov do februarja 1944. Razvoj partizanskega zdravstva še ni bil tak, da bi pričeli graditi partizanske bolnišnice, in so ranjence skrivali pri kmetih, v zasilnih bunkerjih, zbirali sanitetni material in imeli stike z zdravniki. Opisane so pretresljive usode mnogih ranjenih borcev in političnih delavcev, ki nam kažejo težave partizanskega bojevanja in zdravstva v začetnem obdobju in vse do februarja 1944.

Razvoj NOB na Koroškem in Solčavskem pa je v letih 1944 in 1945 zahteval nov pristop k reševanju problema zdravljenja ranjencev, posebno po prihodu 14. divizije. Sanitetni odsek pri štabu 4. operativne cone je izdal ukaz o graditvi sanitetnih postojank ter druge odlöke, ki so urejali organizacijo partizanskega zdravstva. Prve bolnišnice so bile zgrajene na Solčavskem (tretje poglavje) in so delovale od konca februarja 1944 do januarja 1945. Prva bolnica je bila ob potoku Ručniku v Matkovem kotu. Sledile so bolnišnice: Slovenska vojno-partizanska bolnišnica — severozahodni center v Matkovem kotu, bolnišnica pri Knezovi električni centrali v Robanovem kotu, Slovenska vojno-partizanska bolnišnica — severozahodni center I in II v Robanovem kotu, delovala pa je tudi premična bolnica za lažje ranjence. Bolnišnice so delovale v izredno težkih pogojih, primanjkovalo je opreme, bile pa so usposobljene le za lažje operativne posege. Premalo je bilo tudi medicinskega osebja. Dobro je bila organizirana obveščevalna in intendantska služba.

V četrtem poglavju je opisano partizansko zdravstvo na Koroškem južno od Drave od februarja 1944 do konca vojne. Tu so delovale štiri partizanske bolnice: bolnišnica B-11 v Bistri pri Črni na Koroškem, vojno-partizanska bolnišnica »Krtina«, vojno-partizanska bolnišnica Za mlino, vojno-partizanska bolnišnica Amerika, prehodna partizanska bolnišnica Mirta in sanitetni bunkerji na Obirskem. Tudi tu so podrobno opisane gradnje objektov, razmere, življenje in oskrba v bolnišnicah. Vendar ni za vse bolnišnice ohranjenih poročil, opisov ranitev (največ za bolnišnico B-11), zato tudi ne vemo za točno število zdravljenih v teh bolnišnicah.

V naslednjem poglavju sta avtorja obdelala pogoje bojevanja in organiziranje partizanskega zdravstva severno od Drave. Opisani so številni primeri zdravljenja hujših in lažjih ranjencev. Bolnišnic tu ni bilo in so bili ranjenci odvisni od domačinov, ki so jih negovali, preskrbeli zdravniško pomoč in skrbeli, da jih ne bi zajeli Nemci.

Sanitetna dejavnost v koroških partizanskih enotah v času od februarja 1944 do konca vojne je predstavljena v šestem poglavju, kjer je opisana preskrba s hrano, obleko in obutvijo, skrb za higieno v enotah. Na kratko je obdelano tudi splošno zdravstveno stanje v enotah in organizacija sanitetne službe v enotah.

V sedmem poglavju spregovorita avtorja o vlogi in pomenu sanitetnih in nesanitetnih ustanov, ki sicer niso spadale v teritorialni in časovni okvir, ki ga upošteva knjiga, ki pa so imele stike z bolničarji in ranjenci ter ustanovami iz Koroške. Oporozim naj še na prikaz pomena in dela vojne bolnišnice JA v Celovcu po končani vojni, ki je zahvaljujoč ohranjenim pisanim dokumentom podrobno predstavljen. Na koncu knjige so med prilogi objavljene štirje sezname ranjencev in sanitetnega osebja z osnovnimi podatki.

Osnova za nastanek knjige so spominska pričevanja ranjencev, bolničarjev, zdravnikov in drugih sodelavcev, saj se je zaradi težkih pogojev bojevanja na Koroškem ohranilo manj pisanih virov o partizanski dejavnosti kot za druge predele

Slovenije. V veliko pomoč je bilo ohranjeno gradivo iz partizanskih bolnišnic na Solčavskem, ki ga hrani bolničar in kurir, eden od avtorjev knjige Anton Iković. Dopolnjuje ga šifrirani dnevnik Anice in Petra Tomazina. Ravno pomanjkanje dokumentov, poudarjata avtorja, je vzrok, da je precej problemov ostalo še nerazsvetljenih ter da so pregledi bolnikov in ranjencev nepopolni. Tekst dopolnjuje tudi skrbno zbrano fotografsko gradivo.

Metka Gombač

35 godina Istorijeskog instituta 1948—1983. Pripremila za štampu Anica Lolić. Beograd: Istorijски institut, 1984. 289 strani.

'Istorijски institut,' ki ga je 15. avgusta 1947 ustanovila Srpska akademija nauka, da bi raziskoval »ekonomsko, socialno, politično in kulturno zgodovino srbskega naroda in njegove zveze z južnoslovanskimi in ostalimi balkanskimi narodi« ter obenem razvijal vse veje zgodovinske znanosti, je začel s prvim delom sredi naslednjega leta 1948 ter dopolnil leta 1983 prvih 35 let svojega delovanja. Ta jubilej je med drugim proslavil na zelo moder in koristen način, z izdajo pretežno bibliografske knjige o preteklih 35 letih. Za tisk jo je pripravila višja bibliotekarka inštituta Anica Lolić in je izšla leta 1984.

Na skromnih osmih uvodnih straneh je direktorica Danica Milić orisala razvoj inštituta. Navedla je glavne reorganizacije, ki jih seveda ni bilo malo in med katerimi naj tu omenimo le, da se je Istorijски institut 1961 oddvojil od akademije, opisala je glavne kadrovske spremembe, rast knjižnice, delovne načrte in delovne uspehe. Knjiga ima dva glavna sestavna dela: bibliografijo del, ki jih je inštitut izdal, in bibliografije inštitutovih sodelavcev. Bibliografija 'izdaj Istorijškega instituta (str. 13—93) začenja z Istorijским časopisom, glasilom inštituta, ki mu je prva knjiga (za leto 1948) izšla leta 1949. Praviloma izide ena knjiga na leto, do leta 1983 pa je izšlo 30 knjig. Bibliografija člankov Istorijškega časopisa je razdeljena v razdelke: stari vek, srednji vek, novi vek (do 1918), sodobna zgodovina (po 1918), polemike in zapiski, prikazi in ocene del jugoslovanskih piscev, prikazi in ocene del tujih piscev, prikazi časopisov in zbornikov, poročila o znanstveno-raziskovalnem delu, znanstvena zbiranja, ustanove, bibliografije, nekrologi, razno. Bibliografija člankov obsega 968 enot. Med sodelavci Istorijškega časopisa je tudi nekaj slovenskih zgodovinarjev. Največ med njimi (4 razprave) je objavil profesor starejše jugoslovanske zgodovine na ljubljanski filozofski fakulteti Ignacij Voje. Bibliografiji Istorijškega časopisa sledi bibliografija drugih izdaj inštituta. Tu je 21 knjig serije Posebna izdanja, 2 knjigi serije Jugoslovanske zemlje u XIX veku, 4 knjige serije Jugoslovanske zemlje u XX veku, 26 knjig serije Grada (med njimi je 13 knjig, ki so posvečene vsaka svojemu problemu, 13 pa knjig s serijskim naslovom »Mešovita grada — Miscellanea« in posebno tekočo numeracijo), 2 knjigi serije Zbornik za istočnjačku, istorijsku i književnu građu (turški viri), 2 knjigi serije Zbornici radova (referati s simpozijev). Sledijo še dela, ki jih je izdal inštitut skupaj z drugimi ustanovami, dela izven serij (eno samo) in dela v pripravi. Listanje po bibliografiji navda bralca s prijetnim spoznanjem, da je Istorijски institut opravil veliko in dragoceno delo, ki je nanj po pravici lahko ponosen.

Delovna skupnost Istorijškega instituta je štela ob tiskanju naše knjige 7 znanstvenih svetnikov; 5 znanstvenih sodelavcev, 2 strokovna svetnika, 2 višja strokovna sodelavca, 7 asistentov, 2 asistenta-pripravnika, 2 bibliotekarja in 3 delavce v skupnih službah (str. 159—160). Drugi del knjige obsega kratke življenjepisne podatke in bibliografije vseh sedanjih in nekdanjih delavcev inštituta (str. 95—221), kratke podatke o zunanjih sodelavcih ter seznam drugih dolgoletnih sodelavcev. Honorarni znanstveni sodelavec v letih 1948—1952 je bil tudi etnolog Niko Županič, med dolgoletnimi sodelavci pa je naveden profesor Ignacij Voje.

Ena interesantnih značilnosti Istorijškega instituta so predavanja ob četrtkih. V letih 1948—1959 in 1972—1984 se jih je zvrstilo 571. Večinoma so bila objavljena v inštitutskih publikacijah. Govorili so domači in tuji znanstveniki. Med drugimi so v zadnjih letih predavali tudi Ignacij Voje o turških vpadih na slovensko ozemlje in obrambi pred njimi (1978), o kartah in načrtih arhiva v Karlsruheu o Srbiji in srbskih mestih (1982), o prebivalstvu srbskih mest po dubrovniškem gradivu (1984), Ferdo Gestrin o slovanskih migracijah v Italijo (1982), o razvoju zgodnjega kapitalizma v Sloveniji (1984), Vasilij Melik o Slovencih v 19. stoletju (1978, 1983). Seznam vseh predavanj je objavljen v knjigi na str. 233—258. Sledijo mu še seznam disertacij in magistrskih del inštitutskih delavcev (str. 259—263), načrt dela za petletje 1981—1985 (str. 265—270) in na koncu za lažje iskanje dobrodošla pomagala: abecedni seznam oseb.

Knjiga je skrbno in pregledno sestavljena. Vsakomur, ki ga zanima srbska zgodovina in delo Istorijskega instituta, bo zelo dobrodošla kot informacija o življenju ustanove, kot bibliografija njenega dela in kot biografsko-bibliografska predstavitev njenih nekdanjih in sedanjih delavcev, kot pomemben prispevek k sliki sedanjega srbskega zgodovinopisja.

Vasilij Melik

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 7. »Bleiweisov zbornik«. Ljubljana : Slovenska matica, 1983. 297 strani.

V dneh pred simpozijem o Bleiweisu, ki je bil 17. marca 1982 v prostorih Slovenske matice, je bilo po Ljubljani moč slišati, da pripravlja skupina ljudi pod okriljem te ustanove rehabilitacijo »očeta slovenskega naroda«. Glede na etikete, ki so jih temu možu prilepili, ne moremo spregledati zlonamernosti večine raznašalcev teh vesti, ki nimajo ne z znanostjo, ne s kulturo in še manj z resničoljubnostjo nobene zveze. Kljub takemu značaju govoric pa je treba priznati, da so imeli delno prav. V bistvu je bil namreč simpozij organiziran zato, da bi na konkretnem primeru pokazali, da za ocenjevanje delovanja nekega človeka ne more biti pglavitni kriterij dejavnost na literarnem področju oziroma odnos do različnih literarnih zvrsti. Neposredno pobudo za ta simpozij so dali prirodoslovci, zlasti veterinarji. Ti so namreč ugotavljali nelogičnost med lastnimi spoznanji o Bleiweisu in splošno »veljavno« družbeno oceno njegove osebnosti. Pobudo je Slovenska matica sprejela. K sodelovanju so bile povabljene tudi nekatere druge znanstvene discipline.

Zgodovinarje so zastopali Vasilij Melik, ki je ocenil njegovo vlogo v slovenski politiki, Peter Vodopivec, ki je predstavil njegove gospodarske in socialne nazore, Franc Rozman, ki je opisal odnos Novic do delavskega gibanja, Stane Granda, ki je govoril o Bleiweisovi kulturnoorganizacijski dejavnosti, ter Bojan Štih, ki je prispeval »Heretični kenotaf nekemu idejno zgodovinskemu vrednotenju«. Melikove ugotovitve, med katerimi bi posebej opozorili na tiste, kjer govori o nekaterih karakternih lastnostih Bleiweisa, ter o kriterijih, ki jih je moral izpolnjevati takratni »voditelj slovenskega naroda«, bi strnili v misel, da se »Bleiweis ni zapiral pred napredkom in velik del njegovega izobraževanja je bil prav boj proti primitivnosti in patriarhalnosti, dviganje kmeta in obrtnika v gospodarsko sposobnega, nacionalno osveščenega in politično trdnega človeka«. Sad njegovega izobraževanja je bil večji kot od »strastnega vika in krika okrog oportunistične politike« in od »takih in drugačnih resolucij«. Bilo je to »na daljši čas premišljeno drobno delo, ki je pokazalo svoje sadove čez desetletja«. Evidentno je, da slovenski klerikalizem ni idejni naslednik Bleiweisovih političnih nazorov.

Vodopivec ugotavlja, da bi ekonomski in socialni nazori dolgoletnega urednika »Novic« zaslužili veliko kompleksnejšo obravnavo, kot jo je mogel dati zaradi omejenega časa in kasneje prostora. Ob temeljni ugotovitvi, da Bleiweis ni bil teoretik ampak praktik, mu priznava zlasti »konkretna in stvarna stališča o možnostih in razvojnih perspektivah slovenskega prostora«. Njegovo praktično delovanje na ekonomskem področju ocenjuje kot »pomembno in realno vzpodbudo najširšim plastem slovenskega prebivalstva«. V njem vidi enega redkih naših politikov, »ki je poizkušal videti slovenskega človeka in slovenske narodne razmere v resnično življenjskih, širših gospodarskih in družbenih razsežnostih«. Rozman razen spoznanja, da je bilo pri Bleiweisu delavsko vprašanje sestavni del njegovih nazorov o socialni pravičnosti, ni mogel najti veliko gradiva za svoj referat. Če je na eni strani vpletanje Füstera v obravnavano problematiko popolnoma nepotrebno, pa je izredno pomembna njegovi ugotovitvi, da Bleiweis delavskega gibanja ni vnaprej zavračal, bil je le proti nekaterim njegovim radikalnejšim oblikam. Granda se pridružuje tistim, ki zavračajo ekskluzivnost literarnoestetskih kriterijev. Funkcije, časti in vpliv, ki jih je imel na obravnavanem področju, niso izhajale iz njegove egocentričnosti in želje po oblasti, ampak iz uspešnega dela in realnosti načrtov.

H gornjemu sklopu obravnavanih vprašanj je treba dodati tudi ugotovitve iz razprave Štefana Barbariča; ki v članku Zasnovi Bleiweisovega narodnokulturnega delovanja na podlagi pisanja Novic, pa tudi urednikovanja in pisanja letopisov, beril in koledarčkov, pobija trditve, da je bil čuvár slovenske zaostalosti. Argumentirano se ne strinja tudi z veljavno enostransko oceno o njegovih literarno estetskih kriterijih. Slaviste zastopata v zborniku še Martina Orožen in Velimir Gjurin. Prva v razpravi, ki je v zborniku najboljše, temeljito analizira poglede Bleiweisovega kroga na slovenski knjižni jezik. Ob opozarjanju na njegovo zavračanje ilirizma, kjer je najdoslednejši zastopnik tudi Prešernovih(!) idej, večji kot večina takratnih literatov skupaj, mu ob priznanju za uspehe v borbi za individualnost slovenskega knjižnega jezika postavlja najlepši spomenik. Glede na naše današnje razmere so te ugotovitve

še kako aktualne. Ocene literarnih zgodovinarjev še najbolj spreminja Gjurin, ki ob analizi Bleiweisovega poljudnostrokovnega jezika pripisuje Bleiweisu zasluge pri nastajanju naše pripovedne proze in raznih časopisnih zvrsti.

K tem, kritičnim, vendar v glavnem pozitivnim ocenam, je treba dodati tudi nekoliko »disharmonično« mnenje Dušana Moravca. To na podlagi svojih kriterijev, ob preskromnem upoštevanju takratnega časa in prostora, pri analizi Bleiweisovega odnosa do gledališča ni mogel najti pozitivnih ocen. Problem je namreč v tem, da je »oče slovenskega naroda« gledal na vse člane »svoje družine«, temeljito je poznal potrebe čitalnic in se ni mogel ozirati na maloštevilčno toda glasno, že delno slovensko(!) šolano duhovno elito, ki se je trudila kar najhitreje pozabiti svoje kmečko poreklo in je s prezirom gledala na velike materialne in skromne ter nezahtevne duševne potrebe svojih kmečkih staršev. Ker Bleiweis ni bil fantazist, tudi ni mogel podpreti Kordeševih idej o delniški družbi, ki bi financirala slovensko gledališče.

Strokovno in znanstveno oceno dr. Janeza Bleiweisa kot kmetijca, veterinarja in zdravnika so prispevali France Adamič, ki je ocenil njegovo prizadevanja za napredek kranjskega kmetijstva, Srdjan Bavdek njegovo prizadevanje za napredek živinoreje in živinozdravništva, Milan Dolenc prizadevanja za veterinarsko šolstvo, Janez Batis strokovna in znanstvena dela, Peter Borisov pa ga je ocenil kot zdravnika (zlasti v organizacijskem pogledu) in zdravstvenega prosvetitelja. Njihova skupna ocena, kljub rahlo navzoči zadržki pri nekaterih (zaradi uradne družbenopolitične karakteristike obravnavane osebe), je pozitivna, pa naj bo to v strokovnem, znanstvenem, organizacijskem ali celo strokovno terminološkem pogledu. K Bavdkovi razpravi bi radi dodali le željo, da bi ob kakšni drugi priliki, če je to seveda mogoče, podal kvantitativno oceno prizadevanj Kmetijske družbe za izboljšavo živinoreje.

Omeniti je še članek Mirka Kambiča o upodobitvah (fotografijah) dr. Janeza Bleiweisa ter njegovo bibliografijo, ki jo je zbral dr. Milan Dolenc. Ob vsem tem trudu referentov na simpoziju in ob matičnih stroških ob izdaji zbornika se samo po sebi postavlja vprašanje, ali je Bleiweis sedaj dokončno »obdelan« in kdaj bo zavzel mesto, ki mu v naši zgodovini pripada. Kljub temu, da živimo v »najbolj dinamični družbi«, se skoraj gotovo še dolgo ne bo nič spremenilo. Do sprememb bo verjetno prišlo šele takrat, ko ga bodo začele na podlagi tu objavljenih ugotovitev študirati tiste stroke, ki so ga najbolj omadeževale! Da je to možno in potrebno, so dokazali Orožnova, Gjurin, Barbarič in ne nazadnje tudi Moravec.

Kako trdovratne so nekatere laži, najbolj zgovorno kaže že nekaj časa znano in večkrat objavljeno dejstvo, da Levstik ni izgubil tajniške službe v Slovenski matici zaradi Bleiweisa in Coste, ampak zaradi varčnosti oziroma poslovnosti štajerskih mladostencev. Tudi v ozadje neokusne Costove izjave o Levstiku bo treba ob kakšni priliki temeljito pogledati. Posebej bi se veljalo ustaviti še ob Bleiweisovi aktualizaciji, ki jo je naredil Bojan Stih v svojem heretičnem kenotafu, vendar bi to presleglo okvire in namen tega poročila. V našo ekonomsko situacijo najbolj sodi ugotovitev, da Bleiweis ne bi kupil Körtinga. Mogoče tudi zato še dolgo ne bo »rehabilitiran«.

Stane Granda

Goriški letnik, 11. Nova Gorica : Goriški muzej, 1984. 246 strani:

Zadnje čase smo se že nekoliko navadili, da nam Zbornik Goriškega muzeja v vsaki številki postreže s kakšnim presenečenjem. Najnovejša številka te revije za preteklost goriškega, tolminskega, ajdovskega in sežanskega področja pomeni tokrat praktično dva zaključena tematska sklopa. Prvi del je v bistvu zbornik predavanj s simpozija ob 200-letnici rojstva kmetijskega veččaka in narodnega buditelja Matije Vertovca (1784—1851), drugi del pa je nekoliko pomanjšan običajni Goriški letnik.

Strokovno srečanje v čast Vertovca so pripravili 18. maja 1984 na dvorcu Zemono pri Vipavi. Enajst predavateljev je z najrazličnejših zornih kotov osvetlilo to enciklopedično osebnost. Najnovejša številka Goriškega letnika objavlja deset prispevkov s srečanja, pogrēšamo le prispevek dr. Aleksandre Kornhauser o kemijskem izobraževanju nekoč in danes z naglašeno Vertovčevo vlogo pri poznavanju kemije pri Slovencih. France Kralj, profesor na vipavskem Malem semenišču, predstavlja biografske podatke o Matiji Vertovcu, posebej njegovo človeško in duhovniško podobo, upokojeni univerzitetni profesor dr. France Adamič pa vpliv evropskega kmetijstva na Kranjsko v Vertovčevih časih, predvsem najvidnejše domače in tuje strokovnjake na tem področju. Prispevek upokojenega univerzitetnega profesorja dr. Lojzeta Hrčka govori o Vertovcu kot učitelju slovenskih vinogradnikov in enem najplodovitejših slovenskih strokovnih piscev 19. stoletja. Dr. Dušan Terčelj s Kmetijskega inštituta Slovenije prikazuje Vertovčeve poglede na kletarstvo, predvsem na dejavnost na Primorskem. O značilnostih Vertovčevih cerkvenih govorov piše univerzitetni profe-

sor dr. Jože Koruza in med drugim naglašja njegovo poudarjanje povsem praktičnih in vsakdanjih zadev. Dr. Bogo Grafenauer predstavlja Vertovca kot zgodovinopisca obče zgodovine, predvsem kot avtorja (skupaj z Miho Vernetom) dela Občna povestnica ali zgodovina celega sveta. Vertovčev del je izšel leta 1853 kot priloga »Novic«, kot knjiga pa leta 1863 v Ljubljani. Poleg razdelitve snovi avtor prikaže tudi Vertovčeve koncepte zgodovine. Mag. Stane Granda prikazuje kmetijske razmere v Vipavski dolini v prvi polovici 19. stoletja in med drugim tudi s tabelami pojasnjuje način izrabe zemljišč, stalež živine in posestne razmere. Upokojeni univerzitetni profesor dr. Franjo Dominko naglašja Vertovčeve sestavke iz astronomije v letniku 1847 »Kmetijskih in rokodelskih novic«. Profesor iz italijanskega Vidma in po lastnih besedah »daljnji, nečak« Marino Vertovec objavlja nekaj razmišljanj o rodu Matije Vertovca, Hilarij Kosta s Kmetijskega zavoda v Novi Gorici pa kratko predstavlja primorski vinorodni rajon.

Goriški letnik v tradicionalni zasnovi začenja prispevek kustosa-arheologa Goriškega muzeja Beatrice Žbona-Trkman o arheološkem najdišču Pavlini v vasi Loka na pobočju hriba Sv. Daniela, ki predstavlja prazgodovinsko najdišče in območje rimske poselitve. Student arheologije Jernej Zavratnik prikazuje poznoantično grobišče pri Kosovelih, ki so ga našli po naključju in ga je izkopal Stipe Štekar, pri čemer je bilo treba korigirati njegovo lokacijo najdišča in celo letnico izkopavanja. Asistent ljubljanske filozofske fakultete Peter Stih na podlagi urbarja iz leta 1598 predstavlja značilnosti tolminskega gospostva ob njegovem prehodu v roke nadvojvode Ferdinanda II. Delo lepo dopolnjujejo pregledne tabele.

Upokojeni polkovnik dr. Petko Luković objavlja drugi del razprave o borbi primorskih Slovencev proti italijanskim iredentističnim težnjam po slovenskem ozemlju leta 1878 in odnevu te borbe pri Srbih v Srbiji in Vojvodini. Pavel Budin z novogoriškega Temeljnega sodišča nadaljuje svoj prikaz delovanja Hranilnice in posojilnice v Mirnu, njene pravne ureditve in njenega poslovanja. Asistent SAZU Borut Uršič objavlja obsežen in temeljit katalog rezljanih oltarjev 17. stoletja v Goriških Brdih.

Tudi v rubriki Zapiski naletimo na mnogo zanimivih in pogosto še neznanih podatkov. Tako piše Branimir Renar o mlinih na potoku Raši, Janez Dolenc o motivu vedomcev v Posočju, Pavel Medvešek o pastirskih igrah iz Zarsčine, Leopold Jurca o molitveniku istrskega škofa dr. Juraja Dobrile »Oče budi volja tvoja«, Edvin Pervanje o akciji pripadnikov narodnorevolucionarne organizacije TIGR na Šentviški planoti od 1930 do 1932 in o revolucionarju Stefanu Rijevcu, komunistu in pripadniku TIGR-a, Slavko Rejec o partizanski šoli v Podmelcu in njenih podružnicah ter Marko Vuk o življenjskih jubilejih goriških slikarjev Vladimirja Hmeljaka in Rafaela Nemca.

V rubriki nekrologov piše Branko Marušič o Arduinu Cremonesiju (1912–1983), sodelavcu Goriškega letnika z one strani meje in o bivšem ravnatelju Goriškega muzeja Rudiju Hönnu (1915–1984), Marijan Breclj pa o vidnem goriškem zgodovinarju Camillu Medeotu (1900–1983). V rubriki ocen in poročil naletimo kar na 33 prispevkov, ki nam predstavljajo 15 revij s te in one strani meje.

Tudi najnovejša številka Goriškega letnika prinaša mnogo novih spoznanj o preteklosti področja, ki ga pokriva, in tako v marsičem bogati naše znanje o njem.

Andrej Vovko

Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete, 18. Ljubljana : Slovenski šolski muzej, 1985. 236 strani.

Revija treh jugoslovanskih šolsko-pedagoških muzejev (v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu) nikakor ni »ograjene« vrste, saj se na njenih straneh pojavlja lepo število avtorjev, ki niso delavci teh ustanov, tudi piscev iz tistih republik in pokrajin, ki (še) nimajo svojih tovrstnih muzejev. Mimogrede bodi rečeno, da so se po dolgi »nosečnosti« stvari nekoliko premaknile v Sarajevu in da bodo po zagrebškem; ustanovljen leta 1901, ti jugoslovanski muzeji dobili novega družinskega člana.

Osemnajsta številka revije pomeni delno nadaljevanje prejšnje, posvečene vprašanjem predšolske vzgoje na jugoslovanskem ozemlju. Tej temi so posvečeni prvi trije prispevki. Redni profesor beograjske filozofske fakultete dr. Vladeta Tešić predstavlja predšolsko vzgojo in vzgojne zavode v Srbiji do leta 1914, ustrezno šolsko zakonodajo, tako Zakon o narodnih šolah iz leta 1898, ki je prvič pravno uredil položaj »zabavišč«, poglede vidnih pedagogov in javnih delavcev na ta vprašanja ter napore za popularizacijo otroških vrtcev v Srbiji. Dr. Nikola Petranov s skopske filozofske fakultete piše o razvoju predšolske vzgoje in izobraževanja v SR Makedoniji. Uvodoma na kratko predstavi razvoj na tem področju pred letom 1945, tako prvi ma-

kedonski vrtec iz šestdesetih let 19. stoletja, ki ga je v Solunu ustanovila učiteljica Slavka Dimkova. Članek je preveč teoretske narave, pogrešamo konkretnih podatkov in tabel o razvoju makedonskih vzgojno-varstvenih ustanov. Ravnateljica sarajevskega VVZ »8. mart« Ninka Drašković v svojem prispevku o razvoju predšolskih ustanov v Sarajevu ne dela zgornjih napak. Njen prispevek je bogat konkretnih podatkov o razvoju teh ustanov od leta 1882, ko so začele pripadnice katoliških verskih redov odpirati svoje otroške vrtce. Svoj prispevek je razdelila na več značilnih obdobjih razvoja, ki ga pripelje prav do leta 1985.

Ostale razprave v najnovejši številki Zbornika so zunaj predšolskega sklopa. Beograjski pedagoški svetnik Nikodije Trujić predstavlja napredno srednješolsko gibanje v Beogradu med obema vojnima, njegovo publicistično dejavnost, povezanost s KPJ in neuspešne napore prosvetnega ministrstva, da bi ustavilo širjenje komunističnih idej med dijaki. Tesno povezavo s KPJ in še prej s socialističnimi silami so imele tudi otroške skupine »Budućnost«, ki so jih začeli ustanavljati malo pred začetkom I. svetovne vojne ter po njej. O njihovem delovanju piše upokojeni redni profesor beograjske filozofske fakultete dr. Mihajlo Ogrizović. Zelo zanimivo zgodovino gimnazije na Reki predstavlja dr. Mihajlo Čop z reške pedagoške fakultete; opisuje jo vse od njene ustanovitve kot jezuitske gimnazije leta 1627 do njene nasilne selitve preko Rječine na Sušak ob koncu I. svetovne vojne. Kustos Hrvaškega šolskega muzeja Ivan Vavra se vključuje v diskusijo o tem, kdo je napisal prvi hrvaški učbenik pedagogike — Stjepan Ilijašević (1814—1903) ali Stjepan Novotni (1833—1867). Spor, ki se o tem vprašanju vleče že od prejšnjega stoletja, sta s svojima prispevkoma v Zbornikih 15 in 16 »pogrela« Ivan Dumbović in dr. Dragutin Franković. Višji kustos Slovenskega šolskega muzeja mag. Andrej Vovko je prispeval predstavitve leta 1885 ustanovljene šolske narodnoobrambene organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda, še posebej pa razmer ob njenem nastanku, njenih prvih korakov ter delovanja njenih šolskih ustanov.

Zelo pestra je tokrat rubrika manjših prispevkov in gradiva. Profesor zgodovine v Zagrebu Josip Čiković piše o delovanju okrajne učiteljske knjižnice v Kastvu, ustanovljene vsaj leta 1875, ki je delovala vse do leta 1921. Upokojeni beograjski profesor Milan Čordašić predstavlja trnov pot »Čitalnice« v Požarevcu, ustanovljene leta 1847, ki je bila povsem uničena v I. svetovni vojni. Iz njene tradicije je nastala biblioteka, ki danes uspešno deluje. Bibliotekarski svetovalec v Slovenskem šolskem muzeju Tatjana Hojan nas seznaja z revijo »Meščanska šola«, ki jo je od leta 1924 do leta 1941 izdajala Zveza učiteljev in učiteljic meščanskih šol, ustanovljena leta 1921. Dr. Ivan Kovačević piše o etnologiji in geografiji v prvih učbenikih geografije v Srbiji, natisnjenih leta 1832 in 1845 ter še nekaterih poznejših. Banjaluški profesor Halid Ademović predstavlja delovanje Vase Pelagića v zvezi z ustanovitvijo srbske pravoslavne bogoslovne šole v Banjaluki, odprte 1866. Cetinjski učitelj Marko Marković piše o prvih pravilih za izdajanje učbenikov v Črni gori iz konca 19. in začetka 20. stoletja. Upokojeni beograjski profesor Radoš Trebešanin nas seznaja s prvimi osnovnimi šolami za deklice v Srbiji, dr. Ante Zaninović z zadarske filozofske fakultete pa (kot že v precej prejšnjih številkah Zbornika) s šolstvom v Zadru in okolici, tokrat na zadrskih otokih (Molatu, Istu, Olibu, Silbi in Premudi) od 1941 do 1945. Upokojeni cetinjski profesor mag. Novak Jovanović prikazuje delovanje državne šole v Njeguših od 1870 do 1914, upokojeni beograjski pedagoški svetnik Rade Vuković pa življenje in delo pedagoga, pedagoškega in mladinskega pisca ter raziskovalca preteklosti Vitomirja Radovanovića (1902—1983). V delu je prikazana tudi Radovanovićeve bibliografije.

V rubriki knjižnih ocen in poročil objavljajo svoje prispevke Slavica Pavlič, dr. Dragutin Franković, Tatjana Hojan in Milan Čordašić, France Ostanek in dr. Franković pa se spominjata nekdanjega ravnatelja beograjskega Pedagoškega muzeja Borivoja Aksentijevića, ki je umrl leta 1985.

V rubriki Iz dela šolsko-pedagoških muzejev predstavlja ravnateljica Slovenskega šolskega muzeja prostorsko problematiko te ustanove, predvsem njene številne selitve do najnovejše (upajmo, da poslednje) na Plečnikov trg. Kustos beograjskega Pedagoškega muzeja Maja Nikolova piše o razstavi o šolstvu in prosveti v Srbiji od 1900 do 1918, ki jo je ta muzej pripravil leta 1984. Kustos Ivan Vavra ter višji kustos Ksenija Simić poročata o razstavah Hrvaškega šolskega muzeja Šolstvo Banije v NOB in Zagreb v svobodi, ravnatelj beograjskega Pedagoškega muzeja Svetomir Gačić pa o ustanovitvi odbora za proučevanje zgodovine učiteljstva v Srbiji in o spominskem sestanku v čast staroste srbskih učiteljev Miloša Jankovića. Zvezek zaključuje prispevek k bibliografiji del o organizatorju naprednega hrvaškega učiteljstva Ivanu Filipoviću, ki ga je pripravil mag. Emer Munjiza.

Pred nami je po vsem sodeč zelo raznovrstna in pisana številka revije za zgodovino jugoslovanskega šolstva in pedagogike, ki bo vsekakor prispevala k poglobitvi našega znanja na tem sicer še precej nepreoranem področju.

Andrej Vovko

UDK 92 BLAZNIK P.

GRAFENAUER Bogo, dr., univerzitetni profesor v pokoju,
YU-61000 Ljubljana, Murnikova 18

Pavle Blaznik in pomen njegovega dela

Bibliografija dr. Pavleta Blaznika

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 1-2, s. 145-151, cit. 0

Sn. (Sn., En.)

Pavle Blaznik (28. 6. 1903 Skofja Loka - 13. 6. 1984 Ljubljana) je velik del svoje pozornosti usmeril v raziskave zgodovine loškega ozemlja, ki prav po njegovi zaslugi spada med zgodovinsko najbolj raziskane predele Slovenije. Kot raziskovalec agrarne zgodovine je objavil freisinške urbarje za slovensko ozemlje. Po njegovi zaslugi pa je tudi skoraj dokončano delo na gradivu za historično topografijo Štajerske.

P. Stih

Avtorski izveček

UDK 656.62 (282.243.743) "17"

UMEK Ema, arhivski svetnik, Arhiv SR Slovenije, YU-61000 Ljubljana,
Zvezdarska 1

Plovba po Savi v 18. stoletju

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 233-268, cit. 231

Sn. (De., Sn., En.)

Z mirom v Požarevcu 1718 je Avstrija pridobila Banat, Malo Vlaško in Srbijo do Timoka. Najbolj primerna pot do novih pokrajin sta bili Sava in Ljubljanka, kjer je regulacijska dela opravljala 1736 ustanovljena navigacijska komisija. 1766 je bil s posebnim patentom urejen promet po Savi, ki je do 1776 naraščal, nato pa padel, tako da je bil 1778 ukinjen dotedanji režim plovbe. To in nova ekonomska politika Jožefa II. sta vzrok ukinitve navigacijske direkcije 1781.

Avtorski izveček

UDK 807.33-311 (436.5 Regnum Carantanum)

STIH Peter, asistent, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta,
YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

Regnum Carantanum

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 215-231, cit. 151

Sn. (De., Sn., En.)

Po uvodnem pregledu literature in diskusije, ki ni pripeljala do enotnega rezultata se ob analizi izraza Carantania - Carantani in regnum - riči ugotavlja, da izraz regnum Carantanum, ki se omenja v petih listinah (888, 891/93, 896, 963, 980) pomeni podobno kot regio Carantana, partes Carantanie, provincia Kareniana. Zavrata se enačenje regnum Arnulfi z regnum Carantanum, kajti v regnum Arnulfi moramo na nek način videti tudi Bavarsko in ne samo Karantanije.

Avtorski izveček

UDK 378.18 (436=863) "1848/1918"

MELIK Vasilij, dr., univerzitetni profesor, Univerza Edvarda Kardelja
v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Askerčeva 12

VODOPIVEC Peter, dr., izredni univerzitetni profesor, Univerza
Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana,
Askerčeva 12

Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848-1918

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 269-282, cit. 36

Sn. (De., Sn., En.)

Na podlagi podatkov, objavljenih v Statistisches Jahrbuch in Österreichische Statistik v študentskih revijah in koledarčkih, v spominih in drugih delih razpravlja avtorja o številu slovenskih študentov na avstrijskih visokih šolah, njihovem materialnem položaju, podpornih društvih in ustanovah, študentskih društvih, odnosih do profesorjev itd.

Avtorski izveček

STIH Peter, Assistant, University of Edvard Kardelj, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Regnum Carantanum

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 215—231, 151 notes

Sn. (De., Sn., En.)

After the introductory survey of the literature and discussion, which didn't lead to the unit result, the author, analysing the expressions Carantania — Carantani and regnum — rich, states that the expression regnum Carantanum, which has been mentioned in five documents (888, 891/93, 898, 953, 980), has a similar meaning as regio Carantania, partes Karantanie, provincia Karantania. He rejects equalisation of the expressions regnum Arnulf and regnum Carantanum, because regnum Arnulf in a way comprises also Bavaria and not only Carantania.

Author's Abstract

UDC 378.18 (436=863) "1848/1918"

MELAK Vasilij, Dr., University Professor, University of Edvard Kardelj in Ljubljana, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

VODOPIVEC Peter, Dr., Assistant University Professor, University of Edvard Kardelj in Ljubljana, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Slovene Intellectuals and Austrian Colleges 1848—1918

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 263—282, 36 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of data, published in the »Statistisches Jahrbuch« and »Osterreichische Statistik«, student periodicals and pocket calendars, memories and other works the authors deal with the number of Slovene students at the Austrian colleges, their material conditions, relief societies and institutions, student societies, their relations to professors etc.

Author's Abstract

GRAFENAUER Bogoj, Dr., Retired University Professor, YU-61000 Ljubljana, Murnikova 18

Pavle Blaznik and the Importance of his Work Bibliography of Dr. Pavle Blaznik

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 1—2, pp. 145—151, 0 notes

Sn. (Sn., En.)

Pavle Blaznik (June 28th, 1903, in Skofja Loka — June 13th, 1984, in Ljubljana) aimed a great deal of his attention at the researches of the history of the Loka region, which is thanks to him one of the most researched parts of Slovenia — from the historical point of view. As researcher of the agrarian history he published land registers of the Diocese Freising for the Slovene territory. Owing to him also the work on the material concerning the historical topography for Styria is nerally finished.

P. Stih

UDC 656.62 (282.243.743) "17"

UMEK Ema, Archive Councllor, Record Office of the SR of Slovenia, YU-61000 Ljubljana, Zvezdarska 1

Navigation by the River Sava in the 18th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 233—268, 231 notes

Sn. (De., Sn., En.)

With conclusion of peace in Požarevac in 1718 Austria won Banat, Mala Vlasika and Serbia as far as Timok. The most convenient way of reaching the new territories were the rivers Sava and Ljubljanska where the regulation works were conducted by the commission, formed in 1736. In 1786 a special patent regulated the traffic by the river Sava, which increased until 1776, but then decreased, so that the up till then navigation regime was abolished in 1778. This and the new economic policy of Joseph II led to abolishment of the navigation direction in 1781.

Author's Abstract

UDK 791.45 (497.12 Ljubljana) "1896/1900"

KNEZEVIC Srdan, mag., YU-11000 Beograd, Generala Ždanova 12

Prva kinematografska prikazivanja u Ljubljani (1896—1900)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 283—290, cit. 56

Sh. (De., Sn., En.)

V letih 1896—1900 je bilo v Ljubljani 11 gostovanih potujočih lastnikov kinematografskih aparatov. Po aparaturah, ki so jih imeli ti lastniki, filmskih posnetkih in trajanju gostovanja je stala Ljubljana ob boku večjih evropskih mest. Prebivalci Ljubljane so se lahko seznanili z zanimivostmi iz Evrope, pojavili pa so se že tudi posamezni posnetki, ki so nastali na jugoslovanskih tleh.

Peter Stih

UDK 329.14 (497.12 Celje) "1896/1918"

ROZMAN Franc, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Socialna demokracija na slovenskem Staletskem in problem

nacionalne razdelitve

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 291—297, cit. 16

Sp. (De., Sn., En.)

Članek na podlagi sodasnih časopisnih poročil prikazuje boj JSDS za svoje organizacije na splošno in slovenskem, posebno še v celjskem okrožju. Nasprotno staletsko deželno organizacije je trajalo od 1896 do 1911, ko je JSDS vendar uspela organizirati svoje organizacije v celjskem okrožju, ne pa severneje, vendar pa je nemški organizacijam v Celju ostala možnost, da so spadale direktno pod Gradec. Program brnskega kongresa o preseganju kronovinskih meja na tem področju v praksi ni mogel zaživeti.

Avtorski izveček

UDK 323.1 (497.12) "1900/1914"

GANTAR-GODINA Irena, mag., strokovna sodelavka, Markistični center filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Slovenski realisti in nacionalno (jugoslovansko) vprašanje

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 299—310, cit. 64

Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek je kratak oris pojmovanja in odnosa slovenskih realistov do slovenskega nacionalnega vprašanja, ki je bilo sprva omejeno s kulturno-izobraževalnim pojmovanjem nacionalnega vprašanja. Poznejša politizacija nacionalnega vprašanja in po 1909 tudi jugoslovanskega, je vnesla med realiste in druge člane JSDS razdor, ki je med drugim dokazal tudi to, da slovenski realisti nacionalnega in jugoslovanskega vprašanja niso obravnavali le kot del strankine politike, marveč kot vprašanje, ki je življenjskega pomena za slovenski narod.

Avtorski izveček

UDK 376.7 (497.12=30) "1918/1941"

VOVKO Andrej, mag., višji kustos, Slovenski šolski muzej, YU-61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1

Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 40/1986, št. 3, s. 311—321, cit. 53

Sn. (De., Sn., En.)

Vprašanje nemškega manjšinskega šolstva na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije presega zgolj okvire šolske zgodovine, terja pa tudi pogled na razmere na tem in drugih področjih na našem ozemlju v zadnjem obdobju Avstro-Ogrske. Razvoj tega šolstva je predstavljen s prikazom ustrezne šolske zakonodaje, ki je urejala vprašanja manjšinskega šolstva, s prikazom krajev, kjer so obstajale manjšinske nemške osnovne šole ali oddelki, vprašanjem učnega jezika, kriterijev za odpiranje ali zapiranje teh oddelkov. Manjšinski oddelki so nekaj časa obstajali tudi na slovenskih meštanskih šolah, gimnazijah in realkah. Njihov razvoj je prikazan v razpravi.

Avtorski izveček

ROZMAN Franc, Dr., Superior Scientific Collaborator, Institute for History of Workers' Movement, YU-61000 Ljubljana, Trg osvojitve 1

Social Democracy in the Slovene Styria and the Problem of National Division

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 291-297, 16 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of contemporary newspaper reports the author describes the struggle of the Yugoslav Socio-Democratic Party (JSDS) for its organizations in Lower Styria, especially in Celje district. The Styrian regional organization offered opposition from 1896 till 1911, when the JSDS succeeded in organizing all its organizations in Celje district, but, however, not more northwards. The German organizations in Celje were left the possibility of belonging directly to Gradiac. The programme of the Brno Congress referring to the exceeding of the crown-lands' borders in this field just couldn't begin to live.

Author's Abstract

UDC 376.7 (497.12=30) "1918/1941"

VOVKO Andrej, M. A., Superior Custodian, Slovene School Museum, YU-61000 Ljubljana, Plečnikov trg 1

German Minority Educational System in Slovenia in the Time of Old Yugoslavia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 311-321, 63 Notes

Sn. (De., Sn., En.)

The question of the german minority educational system in Slovenia in the time of Old Yugoslavia exceeds the frames of only the history of educational system. It also demands poring over the conditions in this and other spheres in our territory during the last period of Austria-Hungary. Development of this educational system is described through presentation of the corresponding education legislation, regulating the questions of the minority educational system, through presentation of the places where the minority german primary schools or departments existed, of the question of teaching language, criteria of opening or closing of those departments. Minority departments existed for some time also on the Slovene civic schools, grammar schools and nonclassical secondary schools. The treatise describes their development.

Author's Abstract

KNEZEVIĆ Srdan, M. A., YU-11000 Beograd, Generala Zdanova 12
First Cinematographic Presentations in Ljubljana (1896-1900)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 283-290, 56 notes

Sh. (De., Sn., En.)

In the years 1896-1900 eleven visiting performances of travelling owners of cinematographic appliances took place in Ljubljana. According to these appliances, film shots and duration of those visiting performances Ljubljana was among bigger European towns. The inhabitants of Ljubljana could get acquainted with interesting things of Europe, and there appeared also individual shots, taken in Yugoslavia.

Peter Stih

UDC 323.1 (497.12) "1900/1914"

GANTAR-GODINA Irena, M. A., Expert Collaborator, Marxist Centre of the Faculty of Arts, University of Edward Kardelj in Ljubljana, YU-61000 Ljubljana, Askerceva 12

Slovene Realists and the National (Yugoslav) Question

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 40/1986, No. 3, pp. 299-310, 64 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The contribution is a short description of the relation and comprehension of the Slovene realists in connection with the Slovene national question, which was at first limited to the cultural-educational comprehension of a national question. The politization of the national question later on, and in 1909 also of the Yugoslav one, caused disunion between the realists and other members of the Yugoslav Socio-Democratic Party, which among other things proved that the Slovene realists did not treat the national and Yugoslav question only as a part of the party's policy, but as a question being of vital importance to the Slovene nation.

Author's Abstract

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla!):

Slovenska matica 1864—1964 (zbornik razprav in člankov)	1500 din
Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864—1964	1700 din
Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964—1983	1700 din
Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)	2500 din
Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem	1800 din
Vojeslav Molè: Iz knjige spominov	1500 din
Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta	1500 din
Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom	1500 din
Francè Koblar: Moj obračun	1500 din
Franc Petek-Janko Pleterski: Spomini koroškega politika	1600 din
Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940—1980	1500 din
Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja	1700 din
Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)	2000 din
Andrej Capuder: Rapsodija 20 (roman o obdobju med obema vojnama)	1500 din
Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)	1500 din
Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)	1700 din
Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)	2000 din
Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)	1500 din
Ivan Hribar: Moji spomini I. (izbral in uredil Vasilij Melik)	2000 din
Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)	2500 din
Marjan Rožanc: Roman o knjigah (avtobiografsko delo)	1500 din
Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946—1949)	2000 din
Lojze Kovačič: Prišleki, 1. in 2. del (avtobiografska pripoved o obdobju 1938—1945)	2400 din
Lojze Kovačič: Prišleki, 3. del (obdobje 1945—1948)	2700 din
Milko Kos: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)	3700 din

Slovenska matica pripravlja za prihodnja leta med drugim vrsto izdaj temeljnih del slovenske historiografije in nekaterih najzanimivejših starejših slovenskih memoarnih del.

